

Jaarboek

Monumentenzorg

1 9 9 3

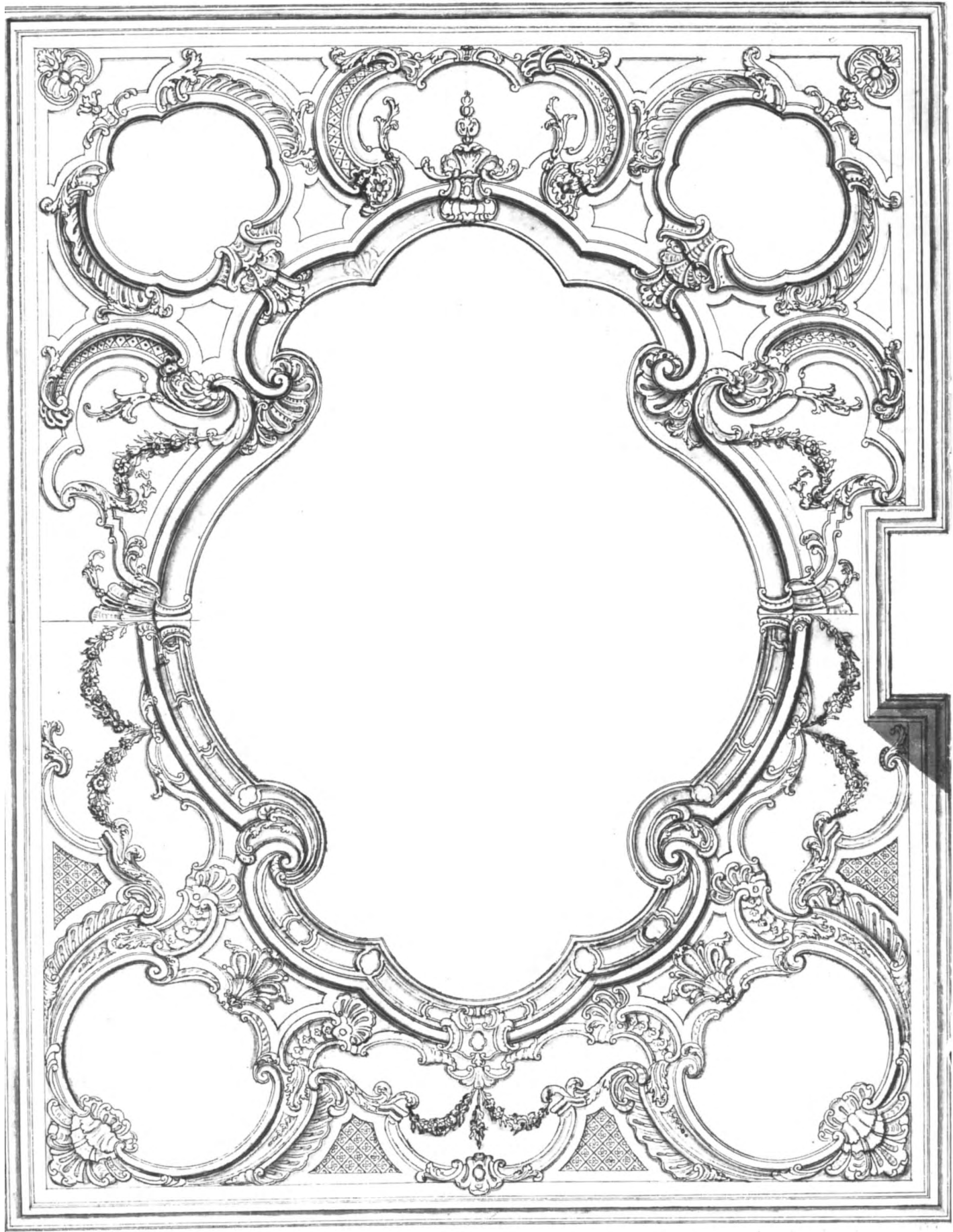
Jaarboek
Monumentenzorg

Jaarboek
Monumentenzorg

1 9 9 3

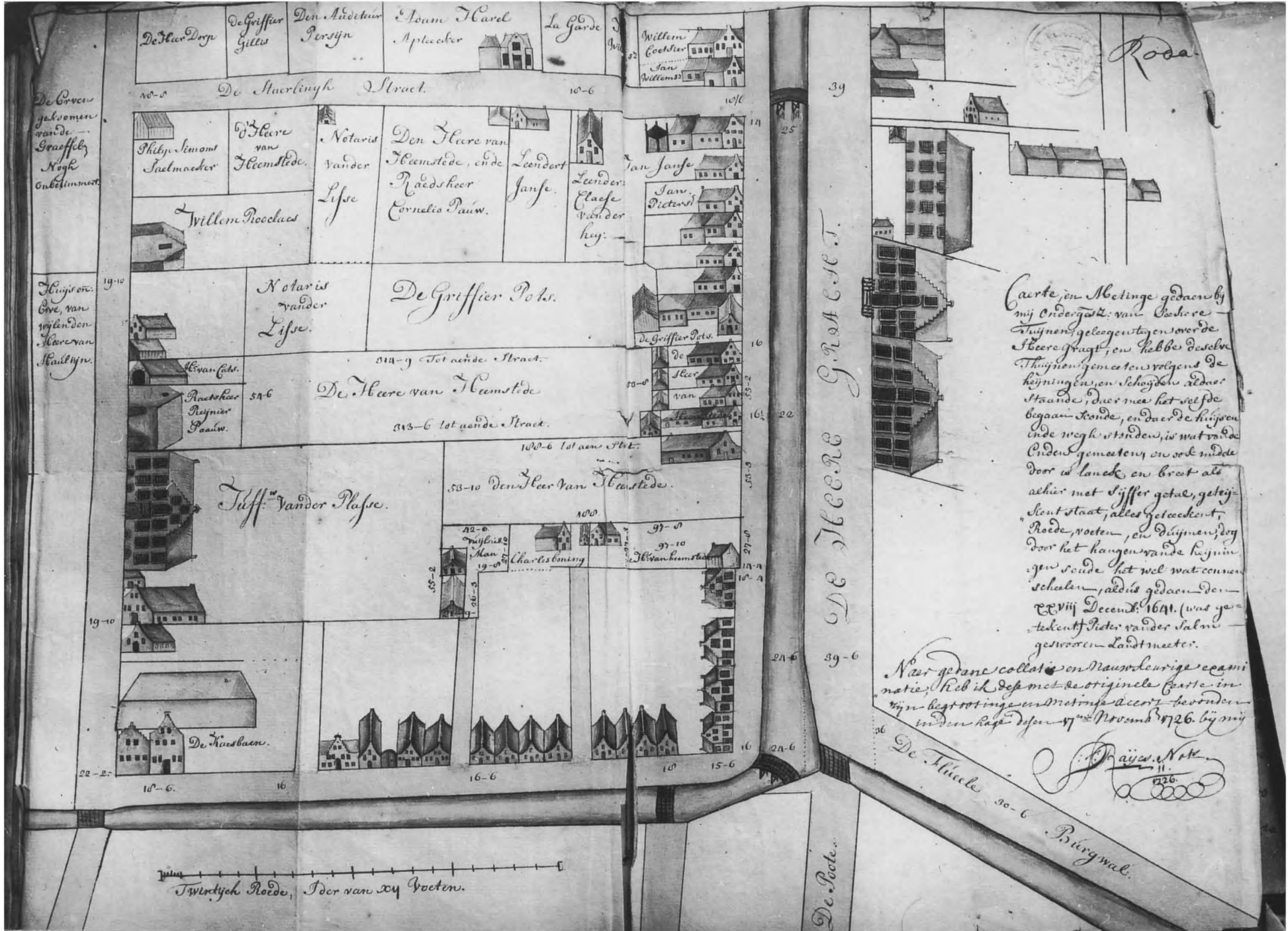
Waanders Uitgevers, Zwolle
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

N° 2.

Inhoud

- 7 **Woord vooraf**
- 8 **Oosterse restauratiefilosofie?**
Wim Denslagen
- 15 **'Met passer en winkelhout': over de mythe der middeleeuwse
'Baugeometrie'**
Steven Surdèl
- 36 **Houtskelethuizen met stenen wanden**
Ruud Meischke
- 51 **De 'Gereja Sion' of Portugese Buitenkerk te Jakarta**
Coen Temminck Groll
- 59 **Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren
van Amsterdam te 's-Gravenhage**
Jan Dröge
- 85 **Een bestek uit 1640 voor het Huis aan de Boschkant**
Koen Ottenheym
- 95 **Monumenten in België met betrekking tot Koning Willem I**
Willem Bergé
- 123 **Wisseldorpelklosjes. Een sierelement in het grensgebied tussen
schuiframen en draairamen**
Ad van Drunen
- 137 **Amerikaanse invloeden in het oeuvre van de Rotterdamse architect
J.P. Stok Wzn. (1862-1943)**
Marc Laman
- 158 **De auteurs**

Caerte, en Abetinge gedaen by
 mij Onderget. van Bekeere
 Thuyne, gelegen tegen over de
 Heeregracht, en hebbe deselve
 Thuyne gemect en volgend de
 heyningen, en schoude aldor
 staande, door mee het welcke
 begaan stonde, en daer de heynen
 ende wegh stonde, is met vande
 Ondergemecten en ook mude
 door is lanc, en broet als
 alhier met vijffer getal, getij-
 sent staat, alles geteckent,
 Roede, voeten, en duymen, dog
 door het hangen vande heynen
 gen soude het wel wat conne
 schalen, aldus gedaen den
 xxvij Decemb. 1641. (was ge-
 tekent) Pieter van der Salm
 geswooren Landtmeester.

Naar getane collatie on Nauwdeurige exami-
 natie, heb ik de p met de originele pte in
 mijn heyt tottinge en metinge accor bevonden
 in den hage den 17^{en} Novemb 1726. bij mij

J. P. van N. N.
 1726

De Heere van Heemstede
 Burgwal.

Woord vooraf

Voor het vierde Jaarboek Monumentenzorg is ditmaal ook buiten Nederland gekeken en wel in België en Indonesië. Wat betreft het artikel van de hand van Willem Bergé mag gerust van een primeur worden gesproken. Voor het eerst wordt hier een overzicht gepresenteerd van de bouwopdracht van Koning Willem I te Brussel in het toen nog verenigde koninkrijk. Een verkenning in een nagenoeg onontgonnen gebied die uitnodigt tot verdere studie en onderzoek. Het artikel van Temminck Groll over de Portugese Buitenkerk in Jakarta betekent een welkome aanvulling in de zich gestaag vergrotende kennis van de Nederlandse bouwkunst overzee.

Een derde artikel, van de hand van Wim Denslagen kijkt ook over de grenzen en wel naar het verre oosten. Het gaat hierin niet om de monumenten op zich, maar om de wijze waarop wij ze beschouwen en behandelen. Dat dit niet per se ook de ziens- en handelswijze van andere volkeren en culturen is, is in het verleden nog weleens over het hoofd gezien. Met andere woorden: het kan ook anders en dat moeten wij in een steeds kleiner wordende wereld ter dege beseffen.

Ook dit jaar is weer een artikel opgenomen uit de periode van de jongere bouwkunst. Marc Laman beschouwt het werk van de Rotterdamse architect J.P. Stok in het licht van de stroming van het Americanisme. Het is zeer verheugend te merken hoe het Monumenten Inventarisatie Project nog steeds aanleiding geeft tot een aanhoudende stroom van onderzoek en artikelen.

In de overige vijf artikelen komt een zeer gevarieerd scala aan onderwerpen aanbod.

Steven Surdèl haalt, evenals Denslagen al eerder deed, een belangwekkende maar weinig bekende studie van Konrad Hecht naar voren, waarin deze afrekende met de mythe van de middeleeuwse 'Baugeometrie'. Surdèl spoort de oorsprong van die mythe op en gaat de werkelijke bouwpraktijk na aan de hand van originele middeleeuwse bronnen.

In het artikel van Ad van Drunen gaat het om de enkele kubieke centimeters die het door hem bestudeerde wisseldorpklosje inneemt. Hoewel bescheiden van aanzien, blijkt achter dit decoratieve element toch nog een wereld schuil te gaan, die de oplettende beschouwer voortaan meer acht zal doen slaan op dit fenomeen.

De artikelen van de hand van Jan Dröge, Ruud Meischke en Koen Ottenheim zijn het meest klassiek in hun onderwerpkeuze en aanpak te noemen. Zij behandelen respectievelijk het Amsterdamse logement in Den Haag, houtskelethuizen in Amsterdam en nogmaals een huis in Den Haag. Met behulp van archiefonderzoek, al dan niet gecombineerd met bouwhistorisch onderzoek, reconstrueren de auteurs de gebouwen en hoe zij tot stand zijn gekomen.

De redactie hoopt met dit aanbod het brede spectrum van de monumentenzorg opnieuw voor velen voor het voetlicht te hebben gebracht.

De redactie

Wim Denslagen

Oosterse restauratiefilosofie?

Bestaat er zoiets als een oosterse restauratiefilosofie? Nog niet, maar die zou er volgens sommigen wel moeten komen, omdat gebleken is dat in westerse restauratiebeginselen geen rekening wordt gehouden met de specifieke omstandigheden in niet-westerse culturen. Die kritiek heeft vooral betrekking op het Charter van Venetië dat in 1964 door de ICOMOS, de *International Council on Monuments and Sites*, werd aanvaard als een universele code voor het restaureren van historische monumenten. De ICOMOS werd opgericht om als internationaal platform te dienen en het is daarom van belang de gerezen vraag over die universele pretentie te beantwoorden.

Dit internationale handvest uit 1964, zo luidt de kritiek, is een produkt van het Europese denken over monumentenzorg en kan daarom geen aanspraak maken op mondiale geldigheid. De opstellers van het Charter hebben zich te weinig verdiept in de verschillende culturen buiten Europa, niet beseffend dat er inmiddels een nieuwe, postkoloniale wereld was ontstaan waarvan Europa niet langer het centrum is. In 1990, tijdens de negende algemene vergadering van de ICOMOS in Lausanne, kwam dit thema aan de orde, omdat de ICOMOS aan alle nationale comités de vraag had voorgelegd in hoeverre het Charter van Venetië na een kwart eeuw nog kon worden aanvaard als een fundamenteel uitgangspunt voor de huidige monumentenzorg, of intussen een dode letter was geworden.¹

Charter van Venetië

Het Venetiaanse Charter wordt als een belangrijk document gezien omdat het de beginselverklaring van de ICOMOS is.

De ICOMOS wil deze beginselen die al eerder in internationaal verband waren gepubliceerd, namelijk bij de *Conferentie van Athene* in 1931, nieuw leven inblazen.²

Over de vraag die in Lausanne werd gesteld is veel te zeggen en dat werd dan ook gedaan. Het is aan de ICOMOS zelf om enige lijn in de internationale discussies te brengen. Ik zal mij hier beperken tot enige inleidende opmerkingen.

Bij de discussies in Lausanne formuleerde Alfred Wyss uit Zwitserland deze kwestie als volgt: 'Men had er kennis van genomen dat de toepassing van sommige principes uit het Charter, een product immers van het westerse denken, op moeilijkheden stuitte in niet-westerse culturen, in het bijzonder daar waar het meer gaat om het behoud van de continuïteit van de inheemse culturele waarden dan om het behoud van bouwmaterialen die van nature een kort leven beschoren zijn'.

Een antwoord gaf Wyss niet, wat verstandig was, omdat een antwoord eigenlijk uit niet-westerse landen zou moeten komen. Maar nu er intussen enige aanzetten tot een antwoord zijn gegeven, onder anderen door de Indiase architect Krishna Menon en door de Duitse kunsthistoricus Niels Gutschow, is het een kwestie van culturele beleefdheid een eerste reactie te geven, hoe voorlopig die ook mag zijn. De moeilijkheden waar Wyss op doelde worden veroorzaakt door de artikels 9, 12 en 15 van het Charter van Venetië. In artikel 9 staat dat restauraties

---

Het artikel 'Oosterse restauratiefilosofie?' werd geschreven voor een werkconferentie van het IIC-Nederland in het Centraal Laboratorium te Amsterdam op 4 juni 1993 en bij die gelegenheid

uitgesproken. Het artikel gaat over de vraag hoe eurocentristisch de restauratiebeginselen van de ICOMOS zijn.

op onomstotelijk bewijsmateriaal gebaseerd moeten zijn en niet op vermoedens omtrent een vroegere toestand. Alle onontbeerlijke toevoegingen dienen volgens dit artikel duidelijk te verschillen van het oorspronkelijke werk en de kenmerken dragen van de tijd waarin ze zijn ontworpen ... 'and must bear a contemporary stamp'. Geen pastiche, maar moderne vormgeving bij noodzakelijke toevoegingen, aldus artikel 9.

In artikel 12 wordt gesteld dat ontbrekende onderdelen zodanig moeten worden teruggebracht dat ze in harmonie zijn met het bestaande werk, maar toch daarvan te onderscheiden zijn. Ook in dit artikel wordt namaak verboden.

In artikel 15, dat handelt over ruïnes, worden reconstructies verboden, met uitzondering van anastylose, dat wil zeggen de herplaatsing van losgeraakte onderdelen.

Authenticiteit

Kort samengevat komt de restauratie-ethiek in het Charter van Venetië erop neer dat toevoegingen in namaak-oude stijl taboe zijn. Dit verbod is voortgekomen uit de gedachte dat een historisch object een document uit het verleden is, dat men niet kan wijzigen zonder zijn waarde als historische bron aan te tasten. Deze gedachte hangt samen met het bewustzijn dat het verleden voorgoed voorbij is en alleen nog maar te kennen is aan de hand van authentieke bronnen. Een manuscript uit de middeleeuwen geldt in onze cultuur als een historisch document dat men onveranderd wil bewaren als bron voor de studie van het verleden. Hetzelfde respect zou men ook moeten hebben voor stenen documenten uit het verleden. Dat is, kort samengevat, de 'filosofie' van Venetië waarin het rationalistische Europese denken tot uitdrukking komt. Er zijn, ook in Europa, wel eens pogingen ondernomen om het begrip *authenticiteit*, dat aan de basis van dit denken ligt, te ondergraven, bijvoorbeeld door erop te wijzen dat alle bouwmaterialen aan voortdurende verandering onderhevig zijn. Zelfs een blok natuursteen uit de dertiende eeuw kan in zeven eeuwen onherkenbaar veranderen door verwerking en slijtage. Wat voor steen geldt, geldt in nog sterkere mate voor hout, leem, riet, zink, ijzer, behangsels, bekledingen, verven en natuurlijk ook voor beplantingen in parken en tuinen. Toch hebben die pogingen tot relativering van het begrip *authenticiteit* niet erg veel succes gehad, behalve misschien in de Verenigde Staten, waar Europese kunstwerken niet alleen worden gereproduceerd, maar zelfs ook in was gereconstrueerd. Het populaire Palace of Living Arts in Los Angeles bevat bijvoorbeeld verbeterde versies van oude

meesterwerken: driedimensionale reproducties in was van beroemde schilderijen, waardoor de voorstellingen nog echter, nog authentieker lijken dan de originele kunstwerken in Europa. Er staat een kopie van de David van Michelangelo, maar dan in kleur omdat de beeldhouwer zijn model ook in kleur heeft gezien en bij een kopie van de Venus van Milo – met armen! – staat vermeld dat de onbekende beeldhouwer haar zo moet hebben gezien in ongeveer 200 voor onze jaartelling.³ In Europa is men minder veregdorderd en moeten kunstliefhebbers het nog doen met de veel onduidelijker originelen. Hier heerst nog wantrouwen jegens authentieke namaak. Dat komt misschien omdat aan de zichtbare ouderdom van de kunstwerken meer waarde wordt toegekend dan aan het abstracte begrip *authenticiteit*. Iets moet er in ieder geval oud uitzien om voor een historisch document te kunnen doorgaan.

Voor de verdedigers van het Charter van Venetië geldt over het algemeen dat de betekenis van een historisch monument afhangt van de bewijzen voor zijn ouderdom. In hun voorstellingswereld heeft het wassen beeld van de Venus van Milo in Los Angeles niet meer waarde dan een willekeurig stuk speelgoed. Maar de authentieke Venus in Parijs is geschonden en heeft haar beschildering verloren: ze is dus niet meer in haar originele staat. In Parijs staat het authentieke beeld en in Los Angeles het originele, zou je kunnen zeggen. Parijs wil niet ruilen, omdat ze meer waarde hecht aan de zichtbare ouderdom van de steen. In Los Angeles pretendeert het genoemde museum de antieke werkelijkheid van dit beeld beter te benaderen dan in Parijs. De materiele ouderdom doet er in Los Angeles dan even minder toe dan het ideaalbeeld.

De Venus in Parijs is nooit gecompleteerd, zoals met zovele andere antieke beelden wel is gebeurd. Wat bij kunstwerken tegenwoordig taboe is, komt nog steeds voor bij historische architectuur: de vervanging van het authentieke werk door een reconstructie van de originele toestand. En dat wilden de opstellers van het Charter van Venetië tegengaan.

Hadden zij daarin wel gelijk? Is de materiële ouderdom wel belangrijker dan het ideaalbeeld van het verleden? Daarover wordt niet alleen in Amerika soms verschillend gedacht, maar ook in het Oosten, bijvoorbeeld in India.

India

Ouderdom wekt respect voor historische architectuur, maar geeft ook gezag en aanzien. Dat geldt zowel voor wereldlijke als geestelijke instellingen en gezagsdragers. Hoe ouder de bewijzen van hun

aanspraken, hoe meer macht gezagsdragers uitstralen. Daarom zijn de zetels van de macht altijd oud en spelen tradities zo'n grote rol bij ceremoniën. Daarom wordt in bijna alle religies zo'n grote waarde gehecht aan traditionele cultusplaatsen. In het algemeen geldt hierbij dat het geloof in de traditie groter is dan op grond van wetenschappelijk onderzoek gerechtvaardigd kan worden. Als je het kunt bewijzen, is het geen geloof meer, zei de dominee. Zo geloven bijna alle hindoes in de Indiase bedevaartsplaats Ayodhya, de plaats die in 1992 plotseling in het nieuws kwam door de geweldadige verwoesting van de Babar moskee, dat hun tempels oeroud zijn. Geestelijken en gelovige pelgrims hebben belang bij deze voorstelling van zaken, maar in werkelijkheid zijn de meeste tempels niet ouder dan het einde van de negentiende eeuw. Vanwaar deze blinde vlek voor de simpele chronologie?

In zijn pelgrimsgids over de hindoe bedevaartsplaatsen in Ayodhya schreef L. Sitaram in 1930: 'Wij moeten accepteren dat de tijd in India zonder begin en einde is. Als men iets hedendaags noemt en iets anders historisch, dan druist zo'n uitspraak in tegen de opvatting dat alles doordrongen is van het Ene [...] De kennis van Europa is ontoereikend om de diepte van het oude India te doorgronden'.⁴

Volgens de antropoloog Peter van der Veer, aan wiens studie deze gegevens zijn ontleend, wordt historisch onderzoek bij dit soort kwesties meestal ondergeschikt gemaakt aan religieuze motieven en de religie staat soms op haar beurt weer in dienst van het zoeken naar een nationale identiteit. Dat bleek bijvoorbeeld uit de archeologische controverse over de vraag of de zestiende-eeuwse moskee in Ayodhya, die zoals gezegd in 1992 door fanatieke hindoes werd verwoest, op de plaats was gebouwd waar de god Rama was geboren en waar een aan hem gewijd heiligdom zou hebben gestaan. Een onomstotelijk bewijs voor de aanspraken van de hindoes is er niet, maar een probleem is dat gelovigen andere normen aanleggen voor het aanvaarden van historische bewijzen dan ongelovigen: de twee partijen hebben elk een ander belang.

Dat geldt niet alleen in het Oosten, maar ook in het Westen. In de christelijke traditie is verzet van de Kerk tegen onafhankelijk onderzoek geen onbekend verschijnsel.

Wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de theologie werd nog in 1864 door paus Pius IX veroordeeld in de beroemde *Syllabus errorum*, de lijst van misvattingen bij de encycliek *Quanta cura*: het werd een dwaling genoemd wanneer 'de theologische wetenschap op dezelfde wijze behandeld zou worden als de wijsgerige' en wanneer 'alle dogma's van de christelijke godsdienst zonder onderscheid het

voorwerp zouden zijn van de natuurlijke wetenschap of wijsbegeerte'.⁵

De Verlichting heeft in Europa van meet af aan op gespannen voet gestaan met het christendom. Onafhankelijk onderzoek volgens wetenschappelijke normen blijft een luxe in religieus geordende samenlevingen, als het al niet verdacht wordt gevonden. In de protestantse kerken dient Bijbelstudie het geloof te bevorderen en niet te ondergraven met kritische vragen over de bronnen van de Schrift.

Religieuze of politieke belangen raken zo nu en dan ook de monumentenzorg. Dat is in het Westen niet anders dan in het Oosten.

Toen Indiase archeologen in 1950 bezwaar maakten tegen de verwijdering van de ruïnes van de oude Somanatha-tempel in Prabhasa Patan om plaats te maken voor de herbouw van dit door moslims verwoeste heiligdom, antwoordde de initiatiefnemer van de reconstructie, K. M. Munshi dat die archeologen 'meer om dode stenen gaven dan om levende waarden' en dat de ruïne geen historisch monument in strikte zin kon worden genoemd, dat wil zeggen een monument dat bescherming verdient wegens zijn historische betekenis alleen. De tempel was, zei Munshi, meer dan dat omdat ze een plaats had in de harten van alle hindoes: de reconstructie was een nationale plicht. De archeologen moesten het, zoals dat gaat, afleggen tegen de nationalistische aspiraties van de hindoes en in het najaar van 1950 werd met de bouw van een nieuwe tempel begonnen, nadat de oude tempelruïne was gesloopt.⁶

Dergelijke conflicten zijn, zoals gezegd, niet typisch oosters of Indiaas, want ook in Europa is menige ruïne om nationalistische redenen herbouwd, vooral in de vorige eeuw toen de verschillende landen zo met hun nationalistische identiteiten worstelden. Het beroemdste voorbeeld is misschien wel de voltooiing van de dom van Keulen in 1880, de symbolische bekroning van de eenheid van Duitsland. Bijna alle restauraties van kathedralen en kastelen stonden destijds in dienst van het mythische verlangen naar het machtige rijk uit de middeleeuwen. Aan halfvoltooiden kerken had men in die context weinig, zodat de middeleeuwen nog even in de negentiende eeuw moesten worden voltooid. Andere landen wilden weer niet bij Duitsland achterblijven en begonnen ook grootscheepse restauratiecampagnes om het nationale verleden wat op te poetsen ter bevordering van de vaderlandsliefde. Het kwam zelfs tot een soort verdeling van kunsthistorische rechten. Toen het niet meer viel te ontkennen dat de gotiek in Frankrijk was ontstaan en niet in Duitsland, begonnen kunsthistorici de boedel te verdelen: de gotiek voor de Franse en het romaans voor de Duitse geleerden.

Oost en West

Ondanks de genoemde overeenkomsten tussen het Oosten en het Westen, schijnt er volgens sommigen toch een meer fundamenteel verschil in opvattingen over de geschiedenis te bestaan.

De Indiase psychotherapeut Sudhir Kakar verklaarde in 1982 dat geschiedschrijving over het hindoeïsme eigenlijk altijd neerkomt op de vervalsing van het geloof, omdat het eeuwige door het tijdelijke wordt vervangen. Het hindoeïsme is eeuwig en onveranderlijk, altijd aan zichzelf gelijk en dus niet onderhevig aan de invloed van de tijdsomstandigheden. En als de tijd geen rol speelt, dan kan er van geschiedenis geen sprake zijn. 'Wij Indiërs', zei Kakar, 'zien de werkelijkheid om ons heen als middel om de continuïteit van ons innerlijke leven te bewaren in een voortdurend veranderende wereld'.⁷

Volgens Kakar kunnen Indiërs de wereld om hen heen niet als een veld van onderzoek zien. Het mediteren houdt hen af van het stellen van vragen en hun sociale relaties zijn als het ware gecodificeerd, in vaste patronen en religieuze gebruiken vastgelegd, waarbij alle dingen op hun plaats worden gehouden door magische en animistische opvattingen. Aldus Kakar.

De verschillen in opvattingen over de geschiedenis zouden volgens anderen ook te maken hebben met het feit dat de historische wetenschappen in Europa zijn ontwikkeld en met het kolonialisme over de wereld zijn verspreid. Een historicus uit de Derde Wereld kan niet om de Europese geschiedenis heen, terwijl een westers historicus de geschiedenis van de Derde Wereld gemakkelijk kan negeren, ook al omvat die Derde Wereld de meerderheid van de mensheid.⁸

De historische wetenschap is een voortbrengsel van de Europese cultuur. En de geschiedenis van India is voor een belangrijk deel geschreven door Europese, vooral natuurlijk Britse geleerden en niet door Indiërs zelf, waardoor het kolonialisme in de historische wetenschappen gecontinueerd lijkt te worden. Dit alles schept wantrouwen, omdat westerse historici de wereld buiten Europa met andere, vaak nog door een koloniaal verleden gevormde ogen zien. Geschiedschrijving is een vorm van machtsuitoefening: oorlog tussen studeerkamers.

Zo is de monumentenzorg in India voortgekomen uit de in 1902 door de Britten opgerichte *Archaeological Survey of India*. De Britse erfenis op dit terrein werd bij de onafhankelijkheid van India in 1947 niet overboord gezet, maar bleef tot op heden van invloed. Kenmerkend voor dit voortduren van het Europese denken was dat de Indiase afdeling van de ICOMOS

zich in Lausanne onthield van kritiek op het Charter van Venetië, terwijl die kritiek er wel was, onder anderen van de in New Delhi werkzame architect A.G. Krishna Menon.

Een belangrijk verschil tussen de monumentenzorg in het Westen en die in India, schreef Menon in 1989, is dat er in het Westen meer nadruk ligt op de bescherming van de objecten en structuren zelf, terwijl men in India meer belang begint te hechten aan de continuïteit van de tradities die dat erfgoed hebben voortgebracht.⁹

Als om te laten zien hoe hij het een en ander bedoelde, heeft Menon onlangs een geheel nieuw 'koninklijk fort' in Jaipur ontworpen dat als hotel in gebruik zal worden genomen. In de westerse cultuur zou een dergelijke stijlimitatie, aldus Menon, in strijd zijn met het beeld van een chronologische ontwikkeling van de geschiedenis, terwijl in India, waar heden en verleden ondeelbaar zijn omdat de tijd in bepaalde cycli verloopt – 'the cycle of timeless immanence' –, dit teruggrijpen op historische stijlen acceptabel is. Bovendien, zo voegt Menon hieraan toe, bevordert dit voortborduren op traditionele bouwvormen de pluriformiteit van de gebouwde omgeving, die in India teloor dreigt te gaan door de opmars van uniforme, uit het Westen geïmporteerde moderne architectuur.¹⁰

De tegenstelling tussen westerse en Indiase opvattingen over de toelaatbaarheid van historische stijl-imitaties is misschien minder groot dan Krishna Menon suggereert, want ook in Europa is op grote schaal geplunderd uit de historische stijllarsenalen. Een prachtig voorbeeld is het kasteel van Voisins bij Rambouillet in Frankrijk, een perfecte nabootsing van een zeventiende-eeuws paleis in de trant van Ange-Jacques Gabriel.

Het werd in 1906 gebouwd door architect Ernest Sanson in opdracht van graaf Edmond de Fels. Sanson bouwde eveneens het Palais Rose aan de Avenue du Bois in Parijs naar het voorbeeld van de Grand Trianon in Versailles.¹¹

Ook de Engelse kasteelromantiek heeft prachtige pastiche voortgebracht. Tussen ongeveer 1890 en 1930 werd Groot-Brittannië plotseling verrijkt met allerlei middeleeuwse kastelen, meestal fantasievolle ontwerpen op basis van enige muurresten.¹²

Maar afgezien van deze bijzondere, natuurgetrouwe nabootsingen van oude architectuur, zijn de negentiende-eeuwse neostijlen ook te beschouwen als min of meer vrije navolgingen van oudere Europese stijlen. De Franse architect Viollet-le-Duc restaureerde niet alleen, maar bouwde op verzoek ook complete middeleeuwse kastelen, zoals dat van La Flachère in Saint-Vérand (1867). En in Athene herbouwde de *American School of Classical Studies* de Stoa van

Attalos uit omstreeks 150 voor onze jaartelling. Deze beroemde reconstructie werd kort na de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd. Naast dit soort spectaculaire reconstructies, zijn er talloze minder bekende, maar even opmerkelijke voorbeelden van reconstructies uit het recente verleden te noemen.

Menons imitatiefort in Jaipur lijkt mij dus niet typisch voor de Indiase cultuur.

Monumentenzorg en tradities

In een recente lezing over het Charter van Venetië zei Krishna Menon dat de monumentenzorg in Europa er over het algemeen toe geneigd is het erfgoed op een museale manier te beschermen, te bevriezen in zijn historisch gegroeide toestand.¹³ Dit zou volgens hem te verklaren zijn uit de enorme veranderingen in de gebouwde omgeving ten gevolge van de omvangrijke industrialisatie en de twee wereldoorlogen. De monumenten ontleen hun betekenis in het moderne Europa aan de herinneringen die zij nog kunnen oproepen aan het steeds sneller verdwijnende verleden: monumenten als reddingsboeien in een zee van vernieuwingen. In het Westen worden de traditionele ambachtsslieden uit de restauratiepraktijk verdrongen door specialisten in moderne technieken. Conserveren is een geavanceerde techniek geworden, ontwikkeld in laboratoria en gereguleerd in bureaucratische instellingen, waarbij de band met de vaklieden uit de traditionele ambachten verloren is gegaan.

In India maken de monumenten volgens Menon deel uit van een nog levend verleden. Daarom ligt in India de nadruk op de instandhouding van de culturele tradities die de monumenten hebben voortgebracht en nog steeds voortbrengen. Bij de restauratie van bijvoorbeeld de Rajmahal in Chanderi (Madyha Pradesh) of bij de werkzaamheden aan de tempels in Bhuvaneshvara (Orissa) bleken de traditionele ambachten nog te bloeien. Ook elders in India treft men nog levende bouwtradities aan, maar zij leiden in zekere zin een verborgen bestaan, omdat de officiële monumentenzorg in India nog steeds wordt bepaald door Europese, door de Britten geïntroduceerde opvattingen. Europese deskundigen hebben de rol van de traditionele ambachten gemarginaliseerd, in de overtuiging dat de bescherming van monumenten een zaak was van een culturele elite, van hoogopgeleide deskundigen en niet van de inheemse ambachtsman, ook al stond deze in een eeuwenlange bouw- en restauratietraditie. En als de officiële monumentenzorg lokale ambachtsslieden bij restauraties betreft, dan is dat meestal om hun technische vaardigheden en niet om te profiteren van hun creativiteit. Met andere woorden, de monumenten-

zorg probeert het leven van de monumenten te rekken, maar doodt onderwijl de bouwcultuur die deze monumenten heeft voortgebracht. Dit is volgens Krishna Menon de kern van de zaak, want in Europa is een conserverend beleid te verdedigen, maar in India, waar nog een levende architectonische cultuur bestaat, is dat beleid schadelijk. Het Charter van Venetië verraadt, aldus Menon, zijn Europese achtergrond, omdat geen rekening wordt gehouden met de continuïteit in niet-westerse culturen, zoals de Indiase. Dat blijkt uit de veroordeling van reconstructies in artikel 9 en ook uit artikel 12, waarin sprake is van een scherpe scheiding tussen heden en verleden.

Volgens dit handvest zou het traditionele werk dat een beeldhouwer aan een monument toevoegt, als verwerpelijke namaak moeten worden veroordeeld, terwijl hij en zijn voorgangers dat al eeuwen voordat de Britten kwamen hadden gedaan, en zoals dat nu nog overal gebeurt waar de invloed van de Britten niet is doorgedrongen. Een oplossing voor dit conflict zou volgens Menon kunnen liggen in een soort compromis tussen Oost en West, bijvoorbeeld door de geldigheid van het Charter van Venetië te beperken tot de monumenten van nationaal belang.

Krishna Menons voorkeur voor inheemse bouwstijlen om het Indiase landschap tegen de oprukkende moderniteit te beschermen, is begrijpelijk. Maar dit probleem doet zich bijna overal in de wereld voor. Het verlies van de identiteit van een streek wordt algemeen als een bedreiging gezien, vandaar de toenemende populariteit van het regionalisme in de architectuur. Zijn kritiek op het Charter van Venetië lijkt mij evenmin typisch oosters of Indiaas. Europese restauratie-architecten hebben sinds het einde van de achttiende eeuw actief verzet gepleegd tegen bevoogdende voorschriften van oudheidkundigen.¹⁴ De restauraties van beroemde architecten uit de vorige eeuw als Gilbert Scott, Eugène Viollet-le-Duc en Vincenz Stanz vormden de tastbare bewijzen van hun afkeer van oudheidkundige doctrines. In de twintigste eeuw wonnen die doctrines wel wat aan invloed, maar algemeen erkend zijn ze nooit, ook niet na 1964, het jaar waarin het Charter van Venetië werd gepubliceerd.

Tussen theorie en praktijk gaapt een enorme kloof, niet alleen bij restauraties van de minder belangrijke monumenten, waar men die kloof het eerst zou verwachten, maar ook van belangrijke paleizen en kerkgebouwen. In Frankrijk heeft de minister van Cultuur onlangs besloten Viollet-le-Duc's restauratie van de Saint-Sernin in Toulouse ongedaan te maken en de situatie van voor 1860 te reconstrueren. In Dresden bestaan plannen om de achttiende-eeuwse

Frauenkirche, die in de laatste wereldoorlog werd verwoest, te herbouwen. Deze twee voorbeelden zijn representatief voor wat de monumentenzorg in Europa toelaatbaar vindt, ook al staan ze op gespannen voet met de geest van het Charter van Venetië.

Nepal

Een belangrijke bijdrage aan het debat over de beginselen van het restaureren kwam van de Duitse kunsthistoricus Niels Gutschow, die op grond van zijn jarenlange ervaring met grote restauratieprojecten in de vallei van Kathmandu in Nepal eveneens tot de conclusie is gekomen dat een strikte toepassing van het Charter van Venetië daar niet mogelijk en zelfs ongewenst is.¹⁵

Hij herinnert eraan dat het voorschrift omtrent de 'contemporary stamp' uit artikel 9 een relict is uit de beginfase van het Europese modernisme, toen kunstenaars zich gingen verzetten tegen de slaafse stijlnabootsingen van de negentiende eeuw. Namaak kon in hun ogen geen kunst zijn, omdat kunst alleen uit ongebonden creativiteit geboren kan worden. Hun ideeën over kunst hebben de Europese monumentenzorg sterk beïnvloed. Er is in die tijd fel gediscussieerd over dit soort kwesties, bijvoorbeeld over de toelaatbaarheid van de herbouw van de in 1902 ingestorte Campanile op de Piazza San Marco in Venetië en over de reconstructie van de in 1906 verbrande Michaeliskirche in Hamburg. Onder de tegenstanders van die reconstructies bevonden zich beroemde kunsthistorici als Georg Dehio en Cornelius Gurlitt. Zij konden als vertegenwoordigers van de monumentenzorg op den duur niet standhouden in dergelijke conflicten, want het herstellen van de schade die door een plotselinge calamiteit is ontstaan, behoorde tot een eeuwenoude traditie die de modernisten niet hebben kunnen doorbreken. In Nepal zou het volgens Niels Gutschow fataal geweest zijn om eigentijdse materialen als geprefabriceerde betonelementen, die uit Kiew plegen te worden geïmporteerd, toe te passen bij de herbouw van Nepalese tempels. De ambachtslieden in Nepal stellen er een eer in waardevolle opvolgers te zijn van hun voorgangers en dat is onmogelijk wanneer zij met moderne materialen en technieken moeten werken. Zij zien geen essentieel verschil tussen reparatie en reconstructie, omdat beide al eeuwen tot de gebruikelijke herstelwerkzaamheden behoren. Van het vreemde idee dat namaak geen kunst zou zijn, hebben zij nooit gehoord.

Conclusie

De kritiek van Krishna Menon en Niels Gutschow op de 'contemporary stamp' uit het Charter van Venetië

is terecht, maar lijkt mij niet nieuw en ook niet typisch oosters. Afgezien van de eigenaardige moeilijkheden die zouden voortvloeien uit een onderscheid tussen een chronologisch en een cyclisch tijdsbesef, geloof ik dat er op dit gebied niet zo veel verschillen zijn tussen Oost en West. Het Charter van Venetië is, uitzonderingen daargelaten, door de monumentenzorg in Europa nauwelijks serieus genomen, zodat het een beetje hypocriet is als Europa plotseling erg bezorgd wordt over beginselen bij door het Westen gefinancierde restauraties van halfoverwoekerde tempelruïnes in de Derde Wereld.

Ik vermoed dat men in het Oosten niet zozeer bezwaar heeft tegen de geest van het Charter van Venetië, als wel tegen het belerende toontje dat westerse subsidiegevers er bij aanslaan.

Of de tijd nu lineair of cyclisch verloopt, oude tempels behoren bij India, zoals kathedralen bij Frankrijk en het lijkt in beide gevallen aan te bevelen zulke monumenten met respect voor hun bouwers te onderhouden. Dat blijft onder alle omstandigheden de kern van internationale handvesten en conventies over restauratiebeginselen. Het is alleen niet te hopen dat India hetzelfde met zijn tempels zal doen als Europa in de vorige eeuw met zijn kathedralen heeft gedaan. De verdedigers van het Charter van Venetië, tot wie ondergetekende ook gerekend wil worden, hopen dat de monumenten buiten Europa niet ook het slachtoffer zullen worden van goedbedoelde, maar desastreuze stijlcorrecties en storende toevoegingen. Het maakt dan niet uit of een monument in een land met een nog 'levende' bouwtraditie ligt of in een land waar de geschiedenis zogenaamd is gesanctificeerd. Overigens geloof ik niet dat deze tegenstelling zo groot is. De Indiase kunst is niet zo statisch dat er geen historische ontwikkeling in is aan te wijzen en in Europa worden ook pogingen ondernomen om de breuk met het verleden te verzachten door stijlnabootsingen en reconstructies. Het Charter van Venetië was een poging om te voorkomen dat de historische architectuur zou worden aangetast door nostalgische reconstructies. Men wilde daarbij de gehele wereld als getuige aanroepen, in de hoop dat de internationale gemeenschap zich verantwoordelijk zou gaan voelen voor het mondiale architectonische erfgoed.

De hierboven genoemde kritiek uit het Oosten toont wel de zwakke plekken in het Venetiaanse handvest, maar ontkracht naar mijn voorlopige indruk niet de intentie ervan, namelijk dat de bescherming van de tastbare overblijfselen van het architectonisch verleden de belangrijkste doelstelling van de monumentenzorg zou moeten zijn. Al het andere is secundair, zoals toevoegingen in nabootsende stijl of reconstructies van ontbrekende onderdelen. Die

kunnen soms een groter cultureel belang dienen dan artikels van handvesten, bijvoorbeeld wanneer het gaat om monumenten die een belangrijke emotionele betekenis hebben voor de gebruikers.

1. *ICOMOS 9TH GENERAL ASSEMBLY AND INTERNATIONAL SYMPOSIUM*. Lausanne, Switzerland October 6th – 11th 1990. Lausanne, Nike, 1990, XXIII.
2. *La conservation des Monuments d'Art et d'Histoire*. Rome, Office International des Musées, 1933.
3. Umberto Eco, *Travals in Hyperreality*. London, Picador, 1986, 20.
4. Peter van der Veer, *Gods on Earth. The Management of Religious Experience and Identity in a North Indian Pilgrimage Centre*. London, The Athlone Press, 1988, 35.
5. *Quanta Cura. Encycliek van Paus Pius IX van 8 december 1864*. Hilversum, Gooi en Sticht, 1949, 33. Vriendelijke mededeling van Anton van Harskamp.
6. Peter van der Veer, 'Ayodhya and Somnath: Eternal Shrines, Contested Histories', *Social Research* (1992), 85-109.
7. Citaat uit: V.S. Naipaul, *India, A Wounded Civilization*. Penguin Books 1977, 103.
8. Dipesh Chakrabarty, 'Postcoloniality and the Artifice of History: Who speaks for "Indian Pasts?"', *Representations* 37 (1992), 1-26.
9. A.G. Krishna Menon, 'Conservation in India. A search for direction', *Architecture + Design* (1989), 22-27.
10. A.G. Krishna Menon, 'On the Production of Authenticity in the Restoration and Reuse of Historic Buildings'. Ongepubliceerde lezing, gehouden op een symposium te Kathmandu in Nepal (mei 1991).
11. Vincent Bouvet, 'Le chateau de Voisins', *Monuments Historiques de la France*, no. 142 (1986), 81-96.
12. John Cornforth, *The Inspiration of the Past. Country House Taste in the Twentieth Century*. Penguin Books (Viking), 1985.
13. A.G. Krishna Menon, 'Rethinking the Venice Charter: The Indian Experience', ongepubliceerde lezing voor de derde conferentie van de *International Association for the Study of Traditional Environments* (Parijs, 8-11 oktober 1992).
14. Wim Denslagen, *Architectural Restoration in Western Europe: Controversy and Continuity*. Amsterdam, Architectura & Natura, 1994.
15. Niels Gutschow, 'Restauration und Rekonstruktion. Gedanken zur Gültigkeit der Charta von Venedig im Kontext Südasiens'. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, jrg. 49 (1991), Heft 2, 156-160.

Steven Surdèl

‘Met passer en winkelhout’ over de mythe der middeleeuwse ‘Baugeometrie’

Het onderstaande artikel beslaat een onderwerp waarover de specialisten tot in een vrij recent verleden menig verhit debat hebben gevoerd: het gebruik van strikt geometrische, al dan niet symbolische verhoudingen bij het ontwerpen van middeleeuwse architectuur.

Ofschoon deze kwestie inmiddels zo goed als beslecht is door een fijnzinnige studie van de Duitse ingenieur Konrad Hecht (1918-1980), is diens werk buiten de Duitstalige landen nooit erg bekend geworden. In Nederland bleef de aandacht beperkt tot een uitvoerige bespreking door W.F. Denslagen uit 1982 (‘Geometrie in de Gotische bouwpraktijk’, Bulletin KNOB, 131-147), die nog steeds kan worden aanbevolen als een goede inleiding (in opzet en gevolgtrekking bestaat overigens een sterke overeenkomst tussen deze bespreking en de onderstaande bijdrage. Deze overeenkomst berust louter op toeval, daar beide auteurs onafhankelijk van elkaar hebben gewerkt).

Eigen lezing van tekstbronnen en de nieuwste literatuur, alsook persoonlijke gesprekken met geïnteresseerden (onder wie Dhr. Denslagen) hebben bij de schrijver de mening doen post vatten, dat het geen overbodige luxe is om de belangrijkste argumenten nogmaals op een rijtje te zetten. Al was het maar om het jarenlange werk van Konrad Hecht de eer te geven die het toekomt.

*Eudes de Montreuil,
meester-metselaar.*

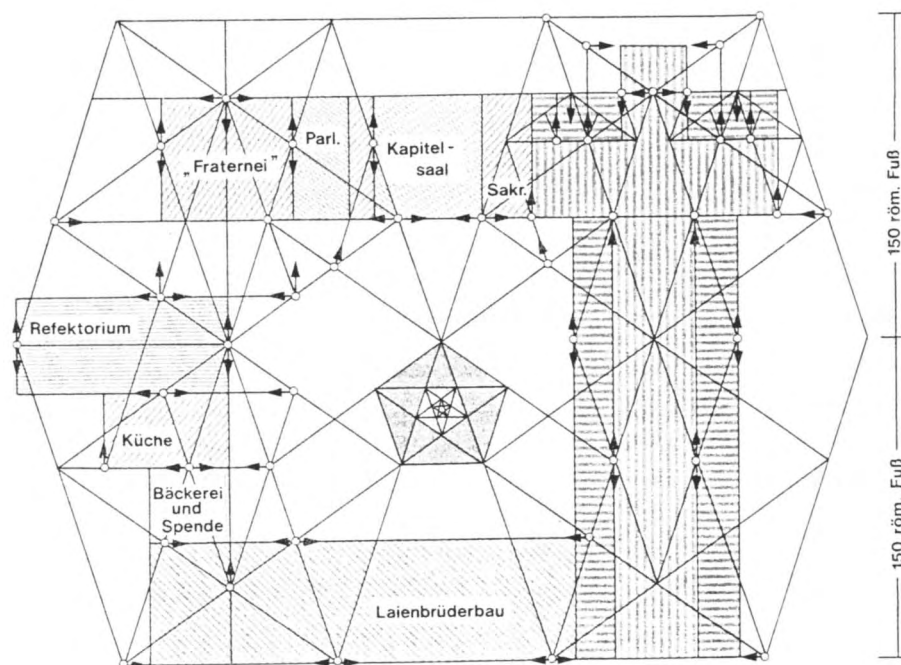
Inleiding

Geometrie in de middeleeuwse bouwpraktijk is een thema dat veel onderzoekers tot schrijven heeft aangezet*. Wie tijd genoeg heeft om de uitgebreide hoeveelheid literatuur eens door te bladeren, komt onder de schrijvers niet alleen architecten en kunsthistorici tegen, maar ook wiskundigen, filosofen, theologen en musicologen.¹ ‘Vogels van diverse pluimage’ zou men bijna zeggen, met in hun gevolg een bonte stoet aan voorstellen over het al dan niet mystieke karakter van de maten en verhoudingen van middeleeuwse (kerkelijke) architectuur.

Tegenover deze ‘heiligverklaring’ heeft de schrijver van dit artikel gemeend positie te moeten kiezen als *advocatus diaboli*. Niet met de pretentie veel nieuws aan te kondigen, waar het noodzakelijke denkwerk voor een belangrijk deel reeds door anderen is verricht, maar wel met de voldoening een ontnuchte-

rende bijdrage te mogen leveren die niet voor louter ingewijden is geschreven. Wie de bronnen voor de middeleeuwse bouwkunde namelijk niet – of slechts oppervlakkig – kent, blijkt vaak te vallen voor allerlei romantische hypothesen over hetgeen aan de materiële architectuur voorafging: het bouwkundig ontwerp. Hypothesen die steunen op de vooronderstelling, dat tijdens de middeleeuwen ontwerpmethoden zouden zijn toegepast die volstrekt afweken van de hedendaagse, ‘pragmatische’ bouwpraktijk. Eenieder die vandaag de dag wel eens een bouwtekening onder ogen heeft gehad zal gemerkt hebben, dat het lijnenspel van een ontwerp met behulp van de rekenkunde op papier wordt gezet: de maten die langs een liniaal worden afgepast zijn immers vaak afzonderlijk in de tekening ingeschreven. Bovendien blijkt uit de legenda bij de tekening, dat het ontwerp volgens een vaste schaalverhouding is uitgewerkt. Met het oog op de dagelijkse praktijk zijn deze gege-

1 Eberbach, plattegrond van het Cisterciënzerklooster (v.a. ca. 1145). Geometrisch patroon naar Spieß (in: von Naredi-Rainer 1982, 201).

2 Amiens, westfaçade van de kathedraal (13de-15de eeuw). Geometrisch patroon naar Lawlor (in: Lawlor 1982, 93).

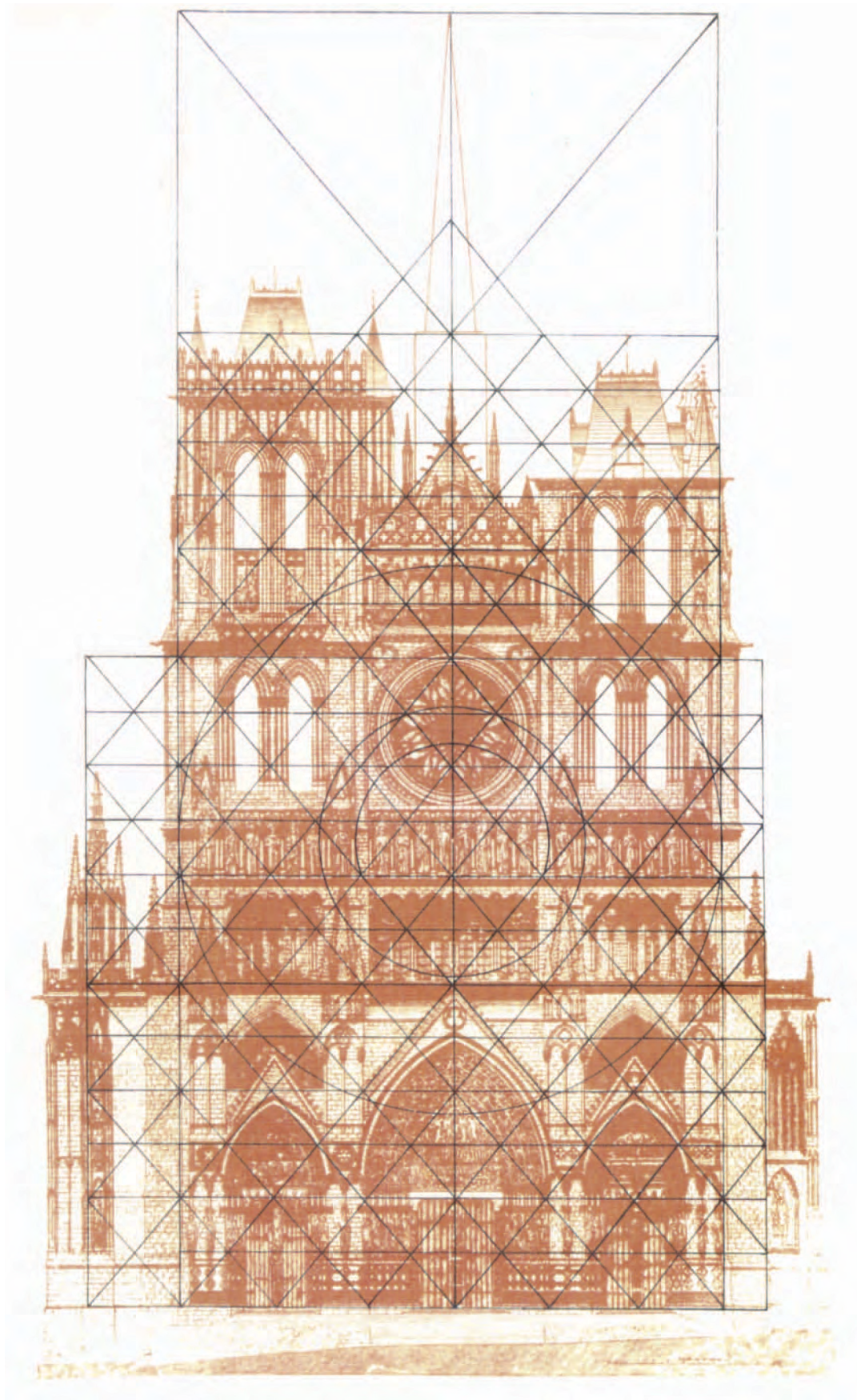
vens beslist onmisbaar, omdat de tekening immers moet dienen als communicatiemiddel: de uitvoerder en de bouwvakkers moeten er precies uit kunnen aflezen, hoeveel maateenheden zij op de werf moeten uitzetten.

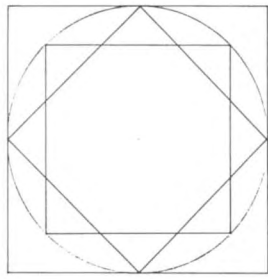
Nu is het nog niet zo lang geleden dat veel architectuurhistorici ervan overtuigd waren, dat zo'n rekenkundige of aritmetische ontwerpmethode tijdens de middeleeuwen niet of nauwelijks werd toegepast. Sterker nog, sommigen onder hen aarzelden niet te stellen dat middeleeuwse bouwmeesters niet eens hoefden of konden rekenen; dezen zouden zich, als devote kinderen van een theocentrische samenleving, louter hebben laten inspireren door getallen die in de Heilige Schrift worden genoemd, onderwijl driftig manipulerend met passer en winkelhaak aan geheime ontwerpschema's vol drie-, vier-, acht- of twaalfhoeken, desnoods gecombineerd met andere geometrische figuren (voor enkele typische uitspraken zie noot 2). Bij gebrek aan historisch bewijsmateriaal trachtten de aanhangers van deze hypothese de door hen veronderstelde ontwerpschema's naar eigen inzicht te reconstrueren (bijv. afb. 1 en 2). Dergelijke schema's, die in de vakliteratuur sinds lang geliefd zijn, kunnen echter uit de aard der zaak niets bewijzen: de makers ervan hebben immers – zo blijkt – steeds gewerkt op basis van een soort 'secundair' bronnenmateriaal, zoals foto's of opmetingstekeningen. Aldus blijft het maar zeer de vraag, of zulke bouwmaten uit de tweede of zelfs derde hand wel een nauwkeurige afspiegeling mogen heten van hetgeen bijna altijd verloren is gegaan: de authentieke werktekeningen.

Het loont dan ook de moeite om de geometrische these eens op houdbaarheid te testen en wel aan de hand van de meest populaire onder de ontwerpschema's, de *quadratuur* en de *triangulatuur*: hypothetische patronen van uit elkaar afgeleide vierkanten of gelijkzijdige driehoeken, waarbij de plaats van de hoekpunten bepalend zou zijn geweest bij het uitzetten van grote bouwmaten als plattegrond-breedten of schiphoogten (vgl. afb. 3 en 4 met 2 en 5). Men leest er het eerst over in de publicaties van Georg Dehio en Gustav von Bezold, waaronder *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes* (1887-1902) wel de bekendste is (afb. 5). Hypothesen en tekeningen uit beider werk zijn in de loop van deze eeuw door velen aangehaald en nagevolgd.³ Ten onrechte, zoals de volgende bezwaren mogen aantonen.

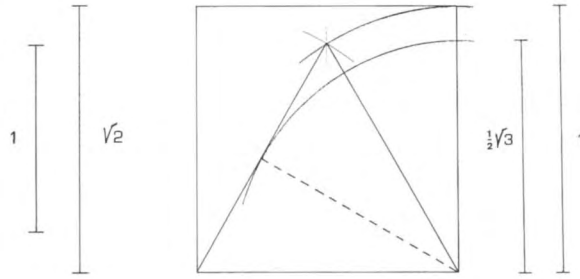
De 'ongrijpbaarheid' van irrationele geometrie

Om dit verhaal moeilijk te maken moet er hier op worden gewezen, dat de verhoudingen van veel geometrische figuren niet in eindige getallen kunnen worden uitgedrukt. Bij quadratuur bijvoorbeeld gaat men er van uit, dat een willekeurige maat is uitgezet als de diagonaal van een vierkant (afb. 3). Nu wordt de verhouding van deze diagonaal tot een zijde van het vierkant 'irrationeel' genoemd, omdat zij niet anders dan bij benadering kan worden aangegeven (zijde : diagonaal = $1 : \sqrt{2}$, ofwel $1 : 1,4142\dots$). Hetzelfde dilemma geldt voor de triangulatuur, waarbij een maat wordt beschouwd als de hoogtelijn van een gelijkzijdige driehoek (afb. 4); ook hier is de verhouding van de basis tot de hoogtelijn reken-

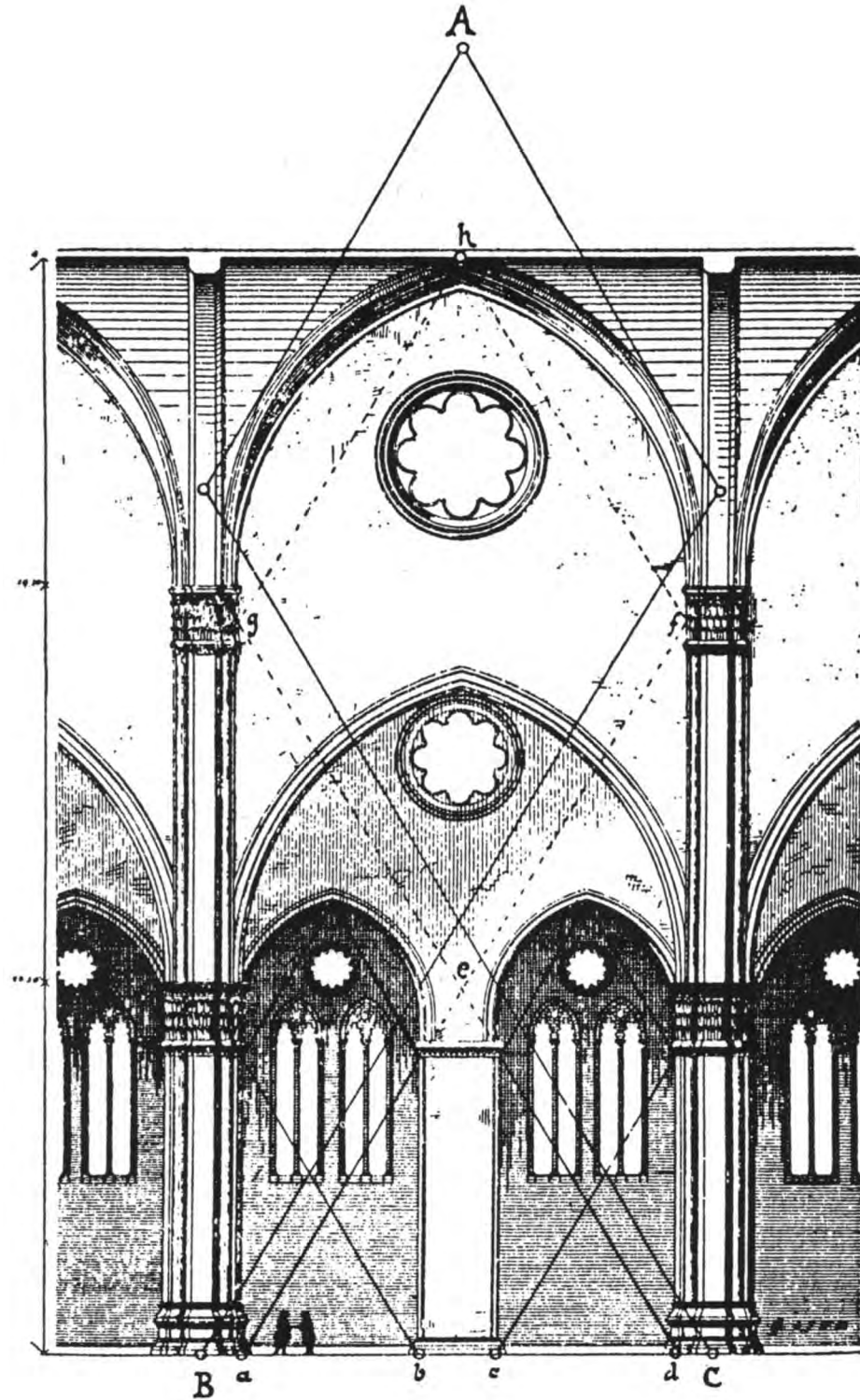

3 Voorbeeld van een quadratuurschema (tek. v.d. auteur).

4 Voorbeeld van een triangulatuurschema (tek. v.d. auteur).

5 Bologna, San Petronio, schiptravee (1390-ca.1480). Triangulatuur volgens Dehio (in: Hecht 1979, 127).

6 Het visioen van abt Gunzo van Cluny (ca. 1180). Omtkening bij Conant (in: Kenneth John Conant, 'Mediaeval Academy Excavations at Cluny, IX: Systematic Dimensions in the Buildings', *Speculum. A Journal of Mediaeval Studies* vol. 38/1 (jan. 1963, 29).

kundig 'ongrijpbaar' en moet zij worden uitgedrukt als $1 : 1/2\sqrt{3}$ of $1 : 0,8660...$

Bij het 'reconstrueren' van een geometrisch ontwerp-schema heeft dit automatisch tot gevolg, dat zelfs de meest betrouwbare opmetingstekening per definitie onbruikbaar is, zeker waar het om grote afmetingen gaat: het is immers nooit mogelijk om – met de eindige getallen die bij een nameting nu eenmaal worden opgeschreven – zonder afwijking terug te rekenen tot de 'schommelende' waarden die ooit met behulp van een passer zouden zijn uitgezet. Wil men zulks toch proberen, dan kan men meestal 'uitrekenen' wat men maar wil.

Rechtlignige adepten van de *Baugeometrie* hebben van dit bezwaar eigenlijk nooit zo'n punt gemaakt. Om de veronderstelde ontwerp-schema's enigszins plausibel te doen lijken, nam men bij het terugrekenen dikwijls zijn toevlucht tot een – vanzelfsprekend willekeurige – 'tolerantiemarge'; ook is het voorgekomen dat moeilijk in te passen opmetingsresultaten ten behoeve van 'de door de bouwmeester gekozen' verhoudingen werden *aufgeschönt*. En eigenlijk moest dat ook wel, wilde men het voor waar houden dat de vermeende passermanipulaties niet alleen op het tekenbord, maar ook op de bouw-werf werden uitgevoerd: bij het uitzetten van complete plattegronden en opstanden zouden dan

palen en koorden hebben volstaan, waarmee de bouwvakkers het ontwerpschema op ware grootte en zonder enig rekenwerk zouden hebben kunnen uitspannen (men leze ook hier weer de citaten onder noot 4).

Ter illustratie van deze visie is het aardig hier te wijzen op een twaalfde-eeuws document, dat ter ondersteuning van geometrische hypothesen nogal eens is afgedrukt: een afbeelding, met hagiografisch commentaar, van abt Gunzo van Cluny, die in een droom door de patroonheiligen van zijn abdij zou zijn geïnformeerd over de maten van een nieuw te bouwen abdijkerk (afb. 6). Menig voorstander van de *Baugeometrie* heeft er zonder meer de conclusie uit getrokken, dat het onder middeleeuwse bouwmeesters niet gebruikelijk zou zijn geweest om op schaal te tekenen. De theorie van het geometrisch ontwerpen wil immers, dat bouwmaten slechts met koorden en palen werden uitgezet langs een afgeleide reeks passerconstructies; aldus zouden de bouwvakkers op de werf slechts de eerste maat van zo'n reeks (in het Duits: de *Grundmaß*) daadwerkelijk hebben moeten uitmeten, waarna de 'schaal' voor de overige maten vanzelf zou hebben vastgelegen (zie de citaten onder noot 5).

De 'verhullende' stijl van de tekstbronnen

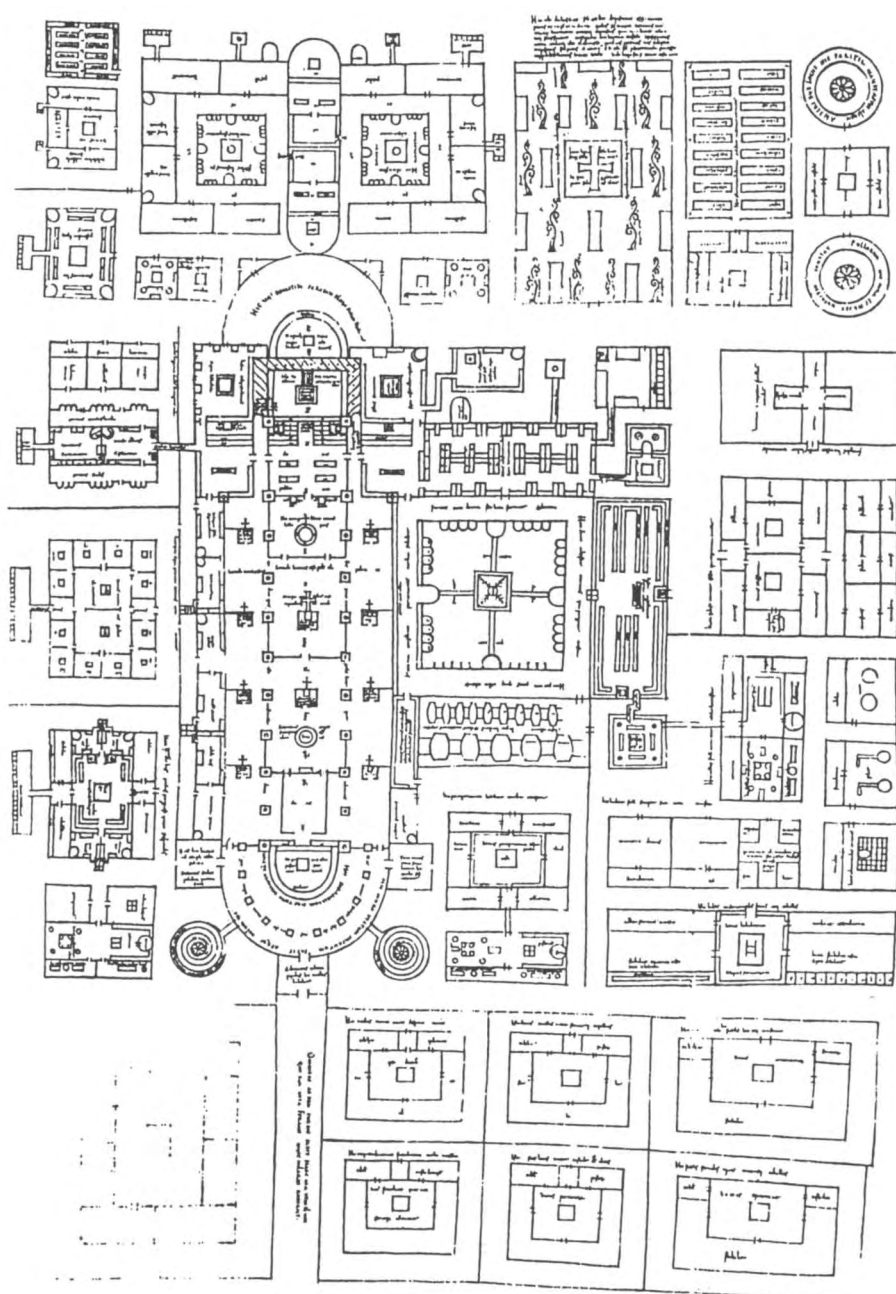
Nu is de aanleiding tot al deze theorieën niet alleen gelegen in de menselijke fantasie, maar evenzeer in het gemis aan gedetailleerde bronnen. Uit de middeleeuwen zijn – het mag bekend zijn – nauwelijks theoretische geschriften bewaard over contemporaine bouwkunde, en men mag zich afvragen of kennis van dit onderwerp, althans met enige frequentie, eigenlijk wel op schrift werd gesteld: een wijdverbreid analfabetisme onder leken maakte immers, dat scholing in de *artes mechanicae* tot laat in de middeleeuwen vrijwel uitsluitend mondeling kon geschieden.⁶ Wat bewaard is zijn de zogeheten *werkmeesterboeken* en *modellenboeken* uit de gotische en laatgotische stijlperioden, maar zij bieden de lezer geen volledig uitgewerkte, samenhangende architectuurtheorie.⁷ In verband met de quadratuur zullen wij er dadelijk nog op terugkomen.

Wie informatie zoekt over het werk op de bouw-werf vóór de vijftiende eeuw is derhalve voor het merendeel aangewezen op een groot aantal 'losse' mededelingen in teksten als kloosterkronieken, heiligenlevens en reisverslagen.⁸ Maar bij het raadplegen van dergelijke bronnen dient men er wel goed rekening mee te houden dat zij doorgaans niet zijn opgesteld uit interesse voor het menselijk vernuft, maar ter rechtvaardiging van een christelijke ideologie. Met andere woorden: 'bekeren' ging vóór 'constateren',

feitelijkheid stond niet voorop. Het betreft hier een voor de middeleeuwen karakteristieke schrijfpolitiek, die wellicht nog het krachtigst tot uitdrukking komt in de bekende bouwverslagen van abt Suger van Saint-Denis (1081-1151):

(vert.)“Omdat aan de voorkant (...) de nauwe hal werd ingeklemd door tweelingtorens die noch zeer hoog, noch zeer fors waren, begonnen we met Gods hulp dit gedeelte aan te pakken, (...) Steunend op Gods onschatbare raad en onweerlegbare hulp, vorderden wij met dit zo grote en kostbare werk in zo'n mate dat wij (...) moesten bekennen in onze overdaad: *heel onze bekwaamheid komt van God.*

7 Sankt-Gallen, ontwerp-tekening voor een kloosterplattegrond; (vermoedelijk een copie) tussen 826 en 830. Inkt op perkament (in: Hecht 1983, 15).

(...) Door een gave van God werd een nieuwe steengroeve ontdekt, die zeer sterke steen voortbracht zoals in kwantiteit en kwaliteit nog nooit in deze streken was gevonden”⁹.

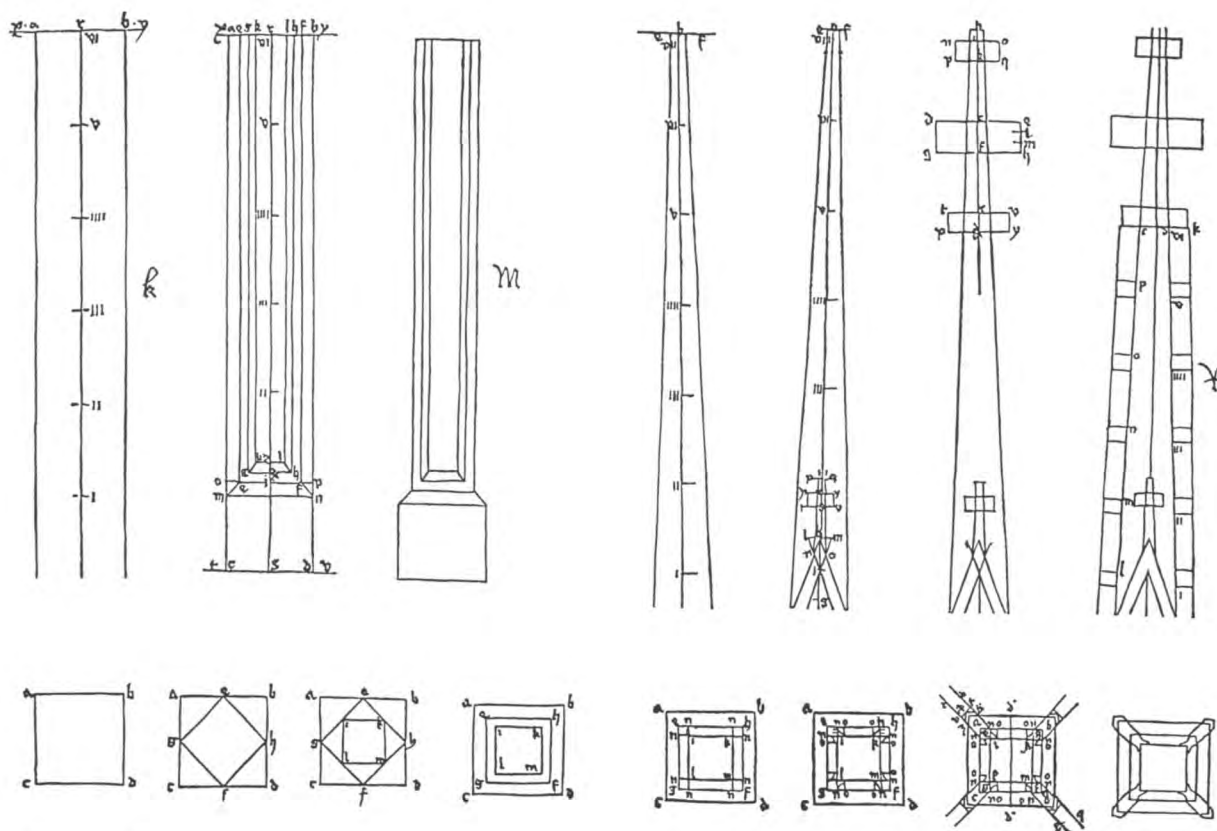
Het geschiedde echter niet alleen in de middeleeuwen dat feiten nogal eens schade leden door verdichting: ook in later tijd – met name in de ‘romantische’ negentiende eeuw – vormden uitspraken als die van Suger voor menig publicist een makkelijke aanleiding om gewaagde speculaties op te stellen over allerlei naïef-symbolische intenties van kerkstichters en hun bouwmeesters.¹⁰

Portret van 'werckmeester'
Matthes Roriczer door Hans
Holbein de Oude (XV d).
Parijs, Bibliothèque Natio-
nale. Gewassen pentekening
(in: Coldstream 1992, 35).

Maar het beeld van een haast kinderlijke, door louter godsvrucht bevrogen *architectus* of *magister operis* kan en mag geen stand houden. Men stelle zich alleen al de omstandigheid voor, dat een bouwmeester uit de aard van zijn beroep steeds verantwoordelijkheid draagt voor de beheersing van bepaalde bouwkosten. Dat is heden ten dage zo en het was in de middeleeuwen niet anders. Ook uit deze als 'duister' bestempelde eeuwen zijn verslagen bewaard van kostenberekeningen, van bestellingen van bouwmaterialen en van uitkeringen van een gepast loon aan de arbeiders; allemaal taken dus, die men aan een rekenkundig analfabeet beter niet zou overlaten.¹¹ Het is dan ook niet zo moeilijk om de geometrische these, zoals zij hiervóór in haar strengste variant is beschreven, te ontcrachten. Hele reeksen bestuurlijke

verordeningen en bouwcontracten tonen namelijk overduidelijk aan, dat middeleeuwse bouwmeesters wel degelijk gewend waren om met rekenenheden en bouwmaten om te gaan (in het toenmalige bouwvak geschiedde dit overigens op basis van een twaalfdelig, soms ook zestiendelig voetenstelsel¹²). Zo bevat de beschrijving van een ontwerp uit 1447 voor het complex van King's College te Cambridge maar liefst 53 maatopgaven.¹³ Een aanmerkelijk ouder maar niet minder illustratief voorbeeld is de bekende Karolingische kloosterplattegrond van Sankt-Gallen (826-830), waarin vijf ontwerpmaten zijn ingeschreven (afb. 7).¹⁴ Mededelingen met maatopgaven zijn er genoeg en het opvallende is, dat de gewenste afmetingen vrijwel steeds zijn opgegeven in hele, soms ook

8 Matthes Roriczer, *methode voor het ontwerpen van pinakels met behulp van een quadratuurschema*. Uit

het puechlen der fialen gerechtikait, Regensburg 1486 (in: Günther 1988, 40-41).

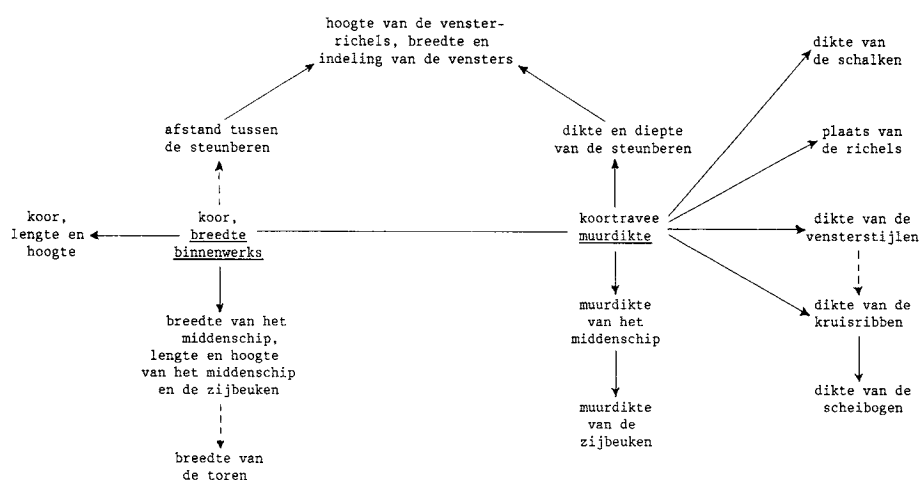
eenvoudig gedeelde aantallen; moeilijke breuken, die bij de verhoudingen van passerconstructies toch vaak zouden zijn opgetreden, komen in de genoemde tekstbronnen *niet* voor (vgl. noot 8). Zou men er desondanks toch van willen uitgaan dat middeleeuwse bouwmeesters hun ontwerpen op een strikt geometrische wijze vervaardigden, dan moet men daaraan verbinden dat alle overgeleverde opdrachten waarin voet- en duimmaten zijn genoemd voor hen geen enkele zin zouden hebben gehad. Een overweging die bijna vanzelf leidt tot de vraag, wat er dan wel toe geleid mag hebben dat zovelen zich hebben laten overtuigen van een puur hypothetische dominantie van de quadratuur en de triangulatuur.

De quadratuur

Voor een antwoord op deze vraag kan men uitstekend terecht bij een knappe, helaas niet al te bekende studie van de Duitse ingenieur Konrad Hecht, getiteld *Maß und Zahl in der gotischen Baukunst*.¹⁵ In de uitgave in boekvorm, die de liefhebber confronteert met de spanning van een wetenschappelijke 'rechts-

zaak', vindt men glashelder uiteengezet dat bouwkundig ontwerpen in de middeleeuwen geen zaak was van halve mystici, maar van pragmatische, in de praktijk geschoolde vaklieden. Gezien de uitvoerigheid van Hechts doortimmerde betoog leek het verstandig, in deze bijdrage niet méér samen te vatten dan hetgeen hij heeft blootgelegd aan de wortels van de quadratuur en de triangulatuur. Voorzover het de quadratuur betreft zal men de bron moeten zoeken bij de Duitse *Werkmeisterbücher* en *Musterbücher* uit de vijftiende en zestiende eeuw, die betrekking hebben op laatgotische bouwstijlen. Zoals eerder al is opgemerkt zijn het geen volledig uitgewerkte handboeken voor bouwkunde; de inhoud bestaat overwegend uit al dan niet gedetailleerde tekeningen van onderdelen van gebouwen, die in de 'werkmeesterboeken' vergezeld gaan van een didactisch commentaar.¹⁶ Dit commentaar maakt duidelijk dat de tekeningen moesten dienen ter illustratie van een groot aantal, min of meer losse, vuistregels: de strekking ervan draagt een zuiver praktisch, *ad hoc*-karakter en doet vermoeden, dat bouwmeesters hun kennis als een soort *aide-mémoire* nogal willekeurig plachten te bundelen. Zo op het eerste gezicht lijken de werkmeesterboeken vóór de geometrische these *tout court* te pleiten, omdat er quadratuurschema's in zijn afgebeeld (afb. 8). Bovendien getuigen de getekende

9 Lorenz Lechler, af te leiden ontwerpmaten voor een gotische kerk. Naar aanwijzingen uit zijn *Unterweisung an seinen Sohn Moritz*, passim. Afschrift uit 1593 naar een origineel uit 1516 (vgl. Hecht 1979, 178).

voorbeelden – ondanks de relatief jonge datering – vaak van een oudere, zuiver gotische traditie. Maar wie de inhoud van de onderscheidene bundels in zijn geheel overziet zal merken, dat de betreffende schema's alleen werden toegepast bij het werken met relatief *kleine* ontwerpmaten. De reden hiervan was gelegen in een typische werkwijze, waarbij de maten voor kleine onderdelen volgens min of meer traditionele verhoudingen werden afgeleid uit de maten voor grotere delen. Opdat de lezer zich hier een goede voorstelling van kan maken volgen hier enkele citaten en afbeeldingen uit het werkmeesterboek van Lorenz Lechler uit '1516', dat van alle exemplaren de meest uitvoerige informatie biedt.¹⁷

Lechler was één van de werkmeesters die stelden, dat alle maten van een kerkgebouw direct of indirect moesten worden afgeleid uit de binnenwerkse breedte van de koortravee (zie het overzicht van afb. 9); deze breedte stelde hij voor op 20 of 30 voet (ca. 6 of 9 m). Een kleinere maat, bijvoorbeeld de dikte van de zijmuren van het koor, moest dan als volgt uit de koorbreedte worden afgeleid:

"(...) Item ein khor der 20 Schueh weidt ist, Im liecht, vnd ist der stein guet, so mach die mauern zwen Werkschueh dickh, ist aber d(er) khor von Eydlen gehauen steinwerckh, so brich im ab 3 Zoll, ist den fauller stein so gib im 3 Zoll zue der dickh der Mauren (...) Item Ein khor 30 Schueh weidt, 3 Schueh dickh die mauern (...)"¹⁸

(vert.) "Bij een koor met een binnenwerkse breedte van 20 voet (moet je als volgt te werk gaan): is de steen van goede kwaliteit, maak dan de muren twee voet dik; bestaat het muurwerk uit steen van een bijzondere kwaliteit, maak dan de muren 3 duim smaller; is de steen slecht, dan moet je de muren 3 duim dikker maken (...) Bij een koor met een (binnenwerkse) breedte van 30 voet moeten de muren 3 voet dik zijn (...)"

Uit dit citaat blijkt duidelijk dat de diktemaat voor de

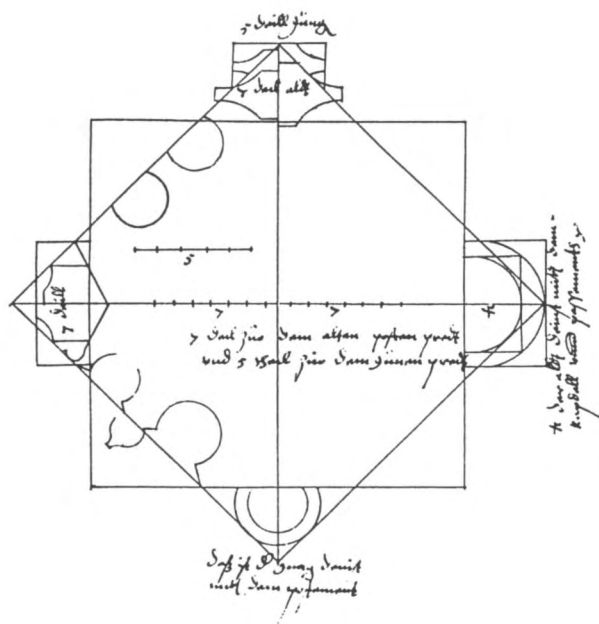
koormuren niet op een geometrische manier werd gekozen, maar aan de hand van een gewone rekenkundige verhouding: in principe als het tiende deel van de binnenwerkse koorbreedte. Al naar gelang de kwaliteit van de steensoort zijn er dan vier mogelijkheden voorgesteld om de muurdikte in voet en duim af te leiden: 1'9", 2', 2'3" en 3' (in cm resp. ca. 52,5, 60, 67,5 en 90).

Bij dit rekensommetje bleef het niet. Twee nog kleinere maten, te weten de diepte van dikke en slanke vensterstijlen, moesten weer worden afgeleid uit de dikte van de muur:

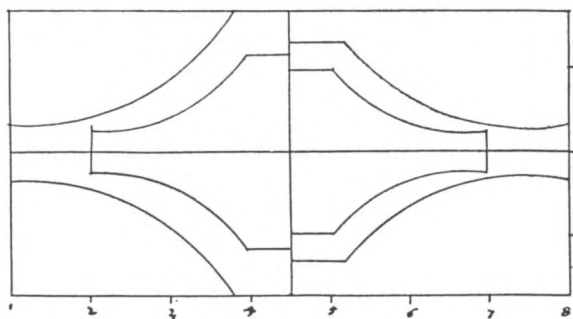
"(...) darnach so teill die mauer Dickhung des khorsz In drey teill, derselbigte teil eines nimb, vnd teil dasselbig teil wider in siben teil, dasz ist der rechte alt Pfoften zu allen gebeien, Wiltu aber einen Iungen Pfoften machen, den man Offs bra(u)cht, so thue zwey teil von den siben teil, so bleiben dir funff teill, dieselbigte funff teil bedeut(en) den Iungen Pfoften (...)"¹⁹

(vert.) "(...) deel vervolgens de muurdikte van het koor in drie delen, neem daarvan één deel en verdeel dat weer in zeven delen; zo krijg je de juiste traditionele vensterstijl voor alle gebouwen. Wil je daarentegen een moderne vensterstijl maken – die men dikwijls nodig heeft – trek dan twee delen van de zeven delen af; je houdt dan vijf delen over, en die vijf delen zijn bestemd voor de moderne vensterstijl (...)"

Afbeelding 10.1 laat zien wat hier is beschreven. Men ziet dat Lechler twee vierkanten overhoeks heeft getekend, waarvan de *zijden* gelijk zijn aan de dikte van de muur; deze diktemaat heeft hij, conform de aanwijzingen in het citaat, onderverdeeld in 21 delen. Aan weerszijden van de as op de middellijn zijn telkens zeven eenheden aangegeven (ofwel éénenderde van de muurdikte), die elk de diepte van een dikke of traditionele vensterstijl bepalen (de *Alt Pfoften*); vijf ervan geven de dieptemaat aan van een

10.1 Lorenz Lechler, voorbeeld van een quadratuurschema met enkele profielen van mallen (in: Hecht 1979, 186).

10.2 Lorenz Lechler, slanke vensterstijlen (in: Hecht 1979, 187).

slanke of moderne stijl (de *Iung Pfoest*). De mallen voor het profiel van de stijlen ziet men getekend aan de bovenkant van de figuur. In een tweede tekening vindt men deze mallen nogmaals afgebeeld, waarbij de respectieve schaalverhoudingen door vergroting beter uitkomen (afb. 10.2).

Bij de rekenkundige verhouding die Lechler wenste was het niet moeilijk om de afmeting van de dikke vensterstijl nog op een eenvoudige manier in duimen uit te meten. Deelt men namelijk – wederom volgens de aanwijzingen in het citaat – de dikte van de koor- muur door $7/21e$ (ofwel $1/3e$), dan levert dat als uitkomst achtereenvolgens 7“, 8“, 9“ en 12” op (in cm ca. 17,5, 20, 22,5 en 30); maten, die tijdens het werk op de bouwwerf gewoon langs de maatstok konden worden afgestapt.

Maar bij de maat voor de slanke vensterstijl lukte dit niet meer: het $5/7e$ deel van de dikke stijl (of het $5/21e$ van de muurdikte) liet geen indeling in ronde duimen meer toe. En het was dan ook eerst *hier*, dat Lechler zijn toevlucht placht te nemen tot de techniek van de passerconstructie. Het rekenkundig dilemma werd daarbij op een vernuftige manier omzeild:

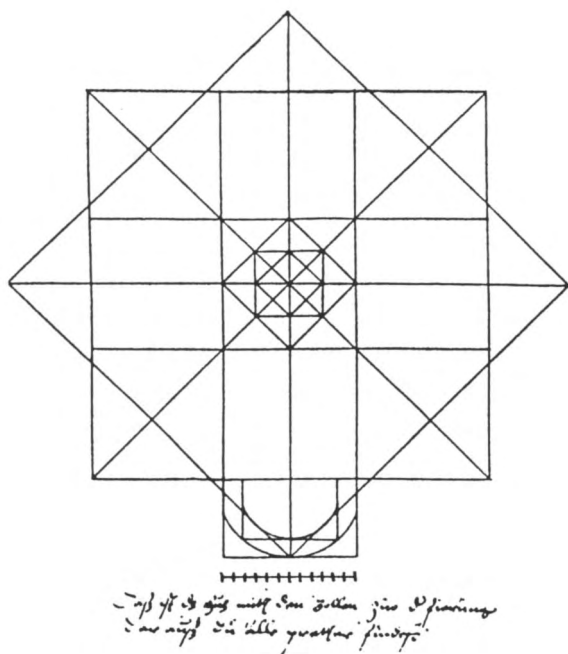
“(…) auf das du das der Leichter verstehn magst, so hat der alt Pfoest siben teill, vnd der Iung Pfoest fünff teill, vnd wirt der Iung Pfoest aus dem alth Pfoest genummen, wan du die fierung in drey teil geteillet hast, so reisz ein Andere fierung durch die grosse fierung vber Orth durcheinander zweimall so hastu breide und lenge.”²⁰

(vert.)“(…) opdat je dit makkelijker zult begrijpen: de traditionele vensterstijl heeft (een diepte van) zeven delen, en de moderne vensterstijl (een diepte van) vijf delen. En om nu de moderne stijl uit de traditionele stijl af te passen moet je, nadat je het vierkant (overlangs) in drie delen hebt verdeeld, twee keer een ander vierkant overhoeks uitzetten in het grote vierkant; zo krijg je (de verhoudingen voor) de breedte en de lengte.”

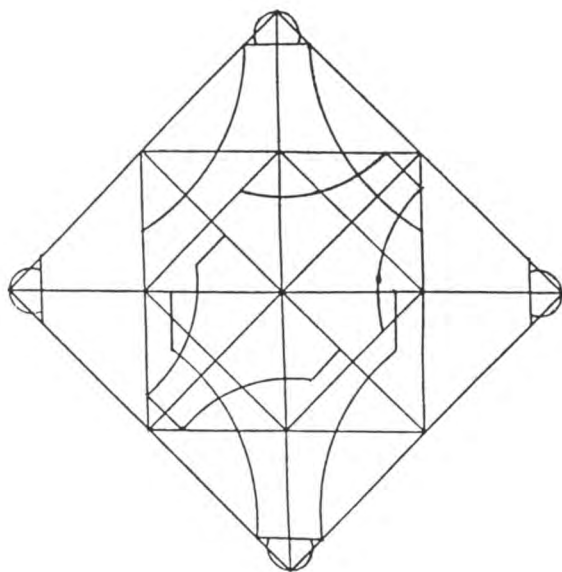
Wat hiermee is bedoeld ziet men op afbeelding 11.1, waarin Lechler opnieuw twee vierkanten overhoeks heeft getekend. Eén ervan is ingedeeld in negen kleinere, waarvan de zijde telkens twaalf duim bedraagt ofwel één voet (het onderschrift luidt: *Daß ist der schuh mitt den zollen zue d(er) fierung darauß du alle pretter findest* (vert.) “Ziehier de voet met de (indeling in) duimen bij het vierkant waaruit je (de maten voor) de mallen kunt afleiden”). In het middelste vierkant is vervolgens een quadratuurschema ingetekend (*so reiß ein Andere fierung durch die grosse fierung vber Orth durcheinander zweimall*). Dit schema, nu aangevuld met de contouren van de mallen (de *pretter*) voor de vensterstijlen, is in vergrote vorm nogmaals afzonderlijk weergegeven (afb. 11.2).

Vergelijkt men nu de geometrisch geconstrueerde afmetingen met de maten die Lechler op de gewone rekenkundige manier tot onwerkbaar breuken had afgeleid, dan blijken beide in verhouding vrijwel exact overeen te komen. Weliswaar treden er tussen de aritmetische en de geometrische waarden in absolute zin kleine verschillen op, maar zij zijn dermate miniem dat men ze met het blote oog nauwelijks zou kunnen waarnemen.²¹

Het grote voordeel van deze ‘kleine quadratuur’ was dus, dat er – zowel op de tekentafel als op de werf – niet met ingewikkelde breuken gerekend hoefde te worden: door het quadratuurschema in een vloer uit te krassen, kon men maten voor kleine onderdelen

11.1 Lorenz Lechler, quadratuurschema (op basis van een koormuur van 3 voet dik) (in: Hecht 1979, 189).

11.2 Lorenz Lechler, quadratuurschema voor het ontwerpen van dikke en slanke vensterstijlen (in: Hecht 1979, 189).

zoals vensterprofielen en pinakels desgewenst met een passer 'uit het schema nemen'. Zeer waarschijnlijk is het dan ook dit procédé geweest, dat in statuten van middeleeuwse bouwmeestersgilden soms omschreven is als het *nehmen aus dem Grunde* (afb. 12).²² Anderzijds moet de aanhangers van de 'grote' qua-

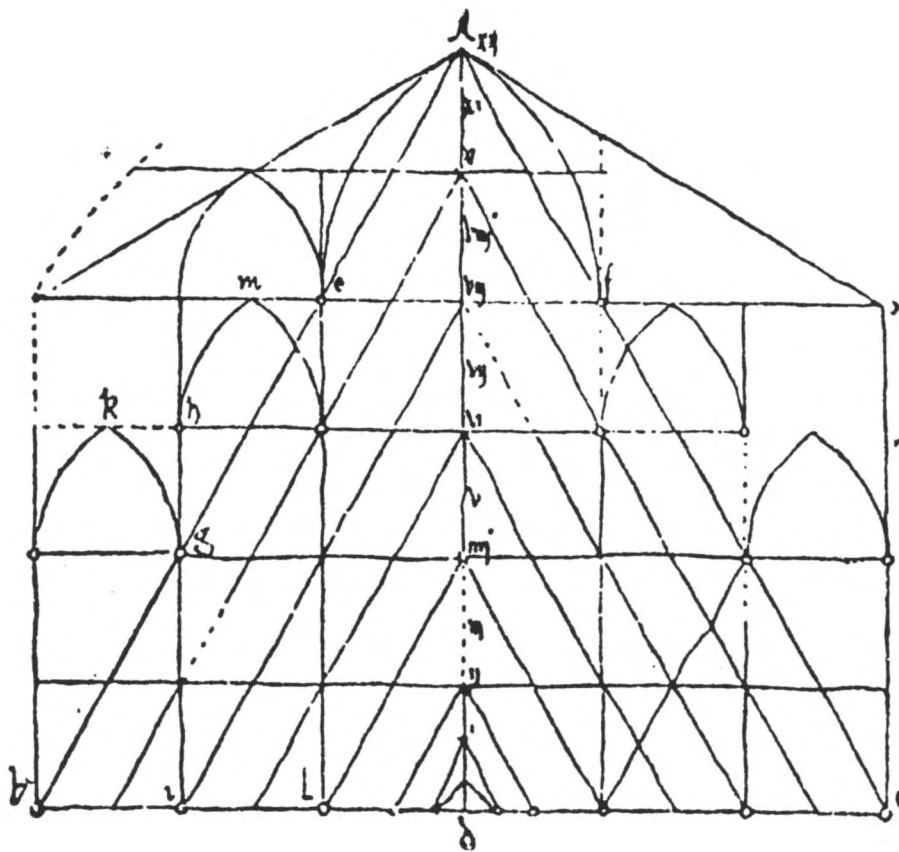
12 Het gebruik van een vloerpasser op de bouwwerf. Walter Ryff (Gualtherius Rivius), *Der Architectur fürnembsten, notwendigen* angehörigen Mathematischen und Mechanischen Künst .... Nürnberg 1558 (in: Hecht 1979, 250).

dratuur worden voorgehouden, dat de methode volkomen ongeschikt zou zijn geweest voor het uitzetten van complete plattegronden en opstanden (cf. noten 4 en 21). Het laat zich immers aanzien wat er zou gebeuren, indien men – zonder ook maar enige vorm van nameting – een quadratuurschema van de vereiste omvang zou hebben moeten uitspannen: koorden of linten zouden onder hun eigen gewicht steeds iets zijn doorgezakt, de precieze verhoudingen van het schema zouden al spoedig zijn 'zoekgeraakt', de maten van het ontwerpschema zouden op geen enkele manier gecontroleerd kunnen worden en het zou onmogelijk zijn geweest om het muurwerk overal "von Fixpunkten aus" (von Naredi-Rainer) te laten aansluiten.

Stornaloco en de 'triangulatuur'

Natuurlijk kunnen tegen de hypothese van de triangulatuur dezelfde bezwaren worden aangevoerd (vgl. afb. 5). Theoretisch beschouwd zou deze bijdrage hier dan ook kunnen worden afgesloten, ware het niet dat oningewijde lezers zeker nog gewaarschuwd mogen worden om alert te blijven bij het zien van een oude tekening, die al tijdens de renaissance ten onrechte is geïnterpreteerd als een authentiek voorbeeld van middeleeuwse triangulatuur: het schema met een meetkundige weergave van een maatindeling voor de Dom van Milaan uit 1391 (afb. 13).²³ De tekenaar van dit schema was een man namens Gabriele Stornaloco, een *discretus vir, expertus in arte geometriae* en afkomstig uit Piacenza. In de verslagen van de Milanese Domfabriek leest men, dat hij door de Raad van dit orgaan naar Milaan was

13 Gabriele Stornaloco, meetkundig schema met een maatindeling voor het schip van de Dom van Milaan. Natekening door Beltrami uit 1895 (in: Hecht 1979, 28).

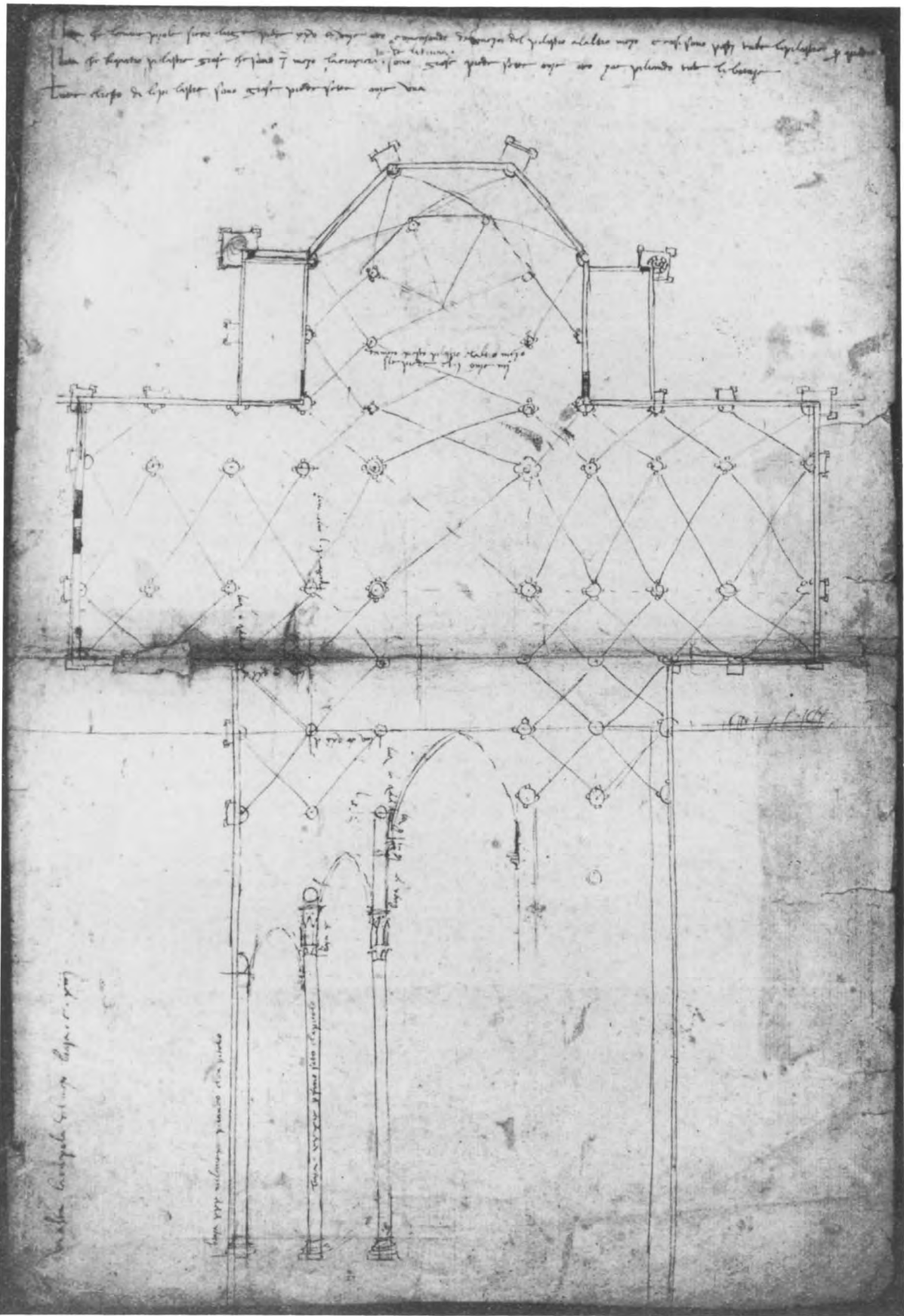
14 Antonio de' Vincenti, plattegrond met een doorsnede van de Dom van Milaan. Pentekening (verm. 1389-'90) (in: H. Siebenhüner, Deutsche Künstler am Mailänder Dom, München 1944, 94).

ontboden *causa discutendi cum inzigneriis dictae fabricae de dubiis altitudinis et aliorum de quibus dubium erat inter dictos inzigneros* (vert.)“(..) om met de bouwkundigen van de voornoemde fabriek te overleggen over hun bedenkingen betreffende de hoogten alsmede over andere kwesties waarover onder voornoemde bouwkundigen twijfel bestond.”²⁴ Stornaloco moest dus uitkomst brengen in een dilemma, waar het de hoogtematen van de Dom betrof; volgens de verslagen vreesden sommigen onder de bouwmeesters gevaar voor instorting, indien de oorspronkelijk voorgestelde hoogte voor het schip zou worden aangehouden. Omdat men met de bouw van de kerk al was begonnen, moest Stornaloco uitgaan van de maten waarmee de plattegrond reeds was uitgezet. Deze maten zijn bekend: men vindt ze ingeschreven in een tekening van de Bolognese bouwmeester Antonio de' Vincenti, die hij kort vóór 1391 moet hebben vervaardigd (afb. 14). Het is belangrijk hier op deze tekening te wijzen, omdat men er uit kan opmaken dat de plattegrond van de Dom was uitgezet op basis van een vaste regelmaat: voor de hartafstand tussen de zuilen, alsook voor de binnenwerkse maten, had men telkens veelvoudigen gekozen van 16 Milanese ellen.²⁵ Aan de hand hiervan is het meer dan waarschijnlijk, dat het ontwerp van de plattegrond over een soort rasterpatroon was getekend.²⁶

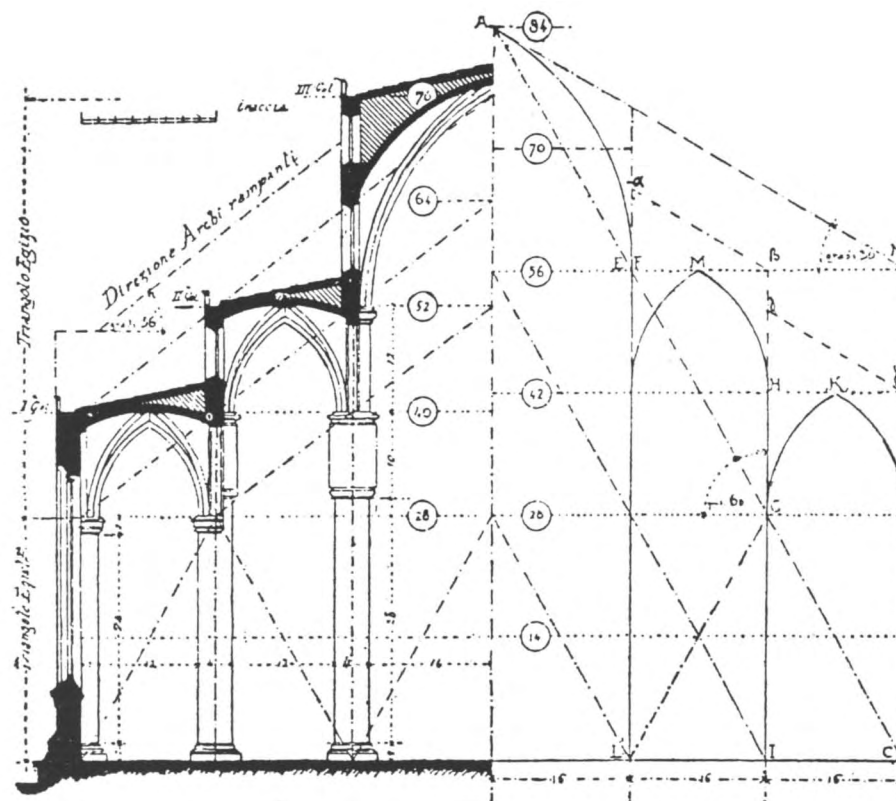
Dezelfde indeling vindt men terug in het schema van Gabriele Stornaloco. In vergelijking met Antonio de' Vincenti, die de plattegrondmaten in Bolognese voet heeft aangegeven, heeft hij voor het schip vrijwel dezelfde breedte opgegeven, zij het nu in 96 Milanese el, ofwel zes 'rastereenheden' (vgl. noot 25 en afb. 13). De overige verhoudingen lijken daarentegen op een geometrische manier te zijn gekozen: het opgaande werk is immers ondergebracht in een patroon van vierkanten en gelijkzijdige driehoeken. De hoogtemaat van het middenschip bijvoorbeeld komt overeen met de hoogtelijn van de grootste driehoek ABC; vervolgens lijkt de indeling van deze hoogtemaat maatgevend te zijn geweest voor de hoogte van de gewelfaanzetten.

Echter: hoezeer deze interpretatie ook door de tekening lijkt te worden bevestigd, zij staat of valt met het bewijs dat Stornaloco enkel en alleen met passer en winkelhaak moet hebben gewerkt. Wie een dergelijk bewijs overbodig vindt zal zich met gemak kunnen scharen onder diegenen, die het schema altijd dankbaar hebben geaccepteerd als het oudste document voor een vermeende triangulatuur.

Nu heeft Stornaloco bij het schema een toelichting geschreven, waar de meeste onderzoekers in het geheel geen aandacht aan hebben besteed.²⁷ Zouden zij dat wel hebben gedaan, dan zou het eerder aan het licht zijn gekomen dat het schema nooit is opgezet

15 Luca Beltrami: Milaan, Domkerk. Doorsnede van het schip met een meetkundige vergelijking tussen verschillende ontwerpmaten (links conform het plan van de bouwkundigen; rechts zoals voorgesteld door Stornaloco) (1895) (in: Hecht 1979, 156).

16 Cesare Cesariano, triangulatuurschema over een doorsnede van het schip van de Dom van Milaan; eerste versie. Houtsnede, 1521 (in: Cesare Cesariano, Vitruvius de Architectura: Nachdruck der kommentierten ersten italienischen Ausgabe (Como 1521), München 1969).

als een passerconstructie: het diende enkel ter illustratie van een algebraïsche berekening. De woorden van de schrijver zelf mogen dit duidelijk maken: “Bassis trianguli est linea B C et est latitudo eclexie, scilicet LXXXVI quantitatum. Erit ergo linea A D que est altitudo sumitas eclexie radix dix de dcc mxx xvii sesara quie tregesime, quod est aliquid minus de LXXXVIII quam divisi in sex partes in figuris triangularibus ac etiam in figuris quadrangularibus, prout patet in corpore majori eclexie, et trianguli incipiunt ab unitate secundum naturam triangulorum.”²⁸

(vert.) “De basis van de driehoek is de lijn B C; deze lijn staat voor de breedte van de kerk, namelijk 96 *quantitates* (lees: ellen, St.S.). Aldus zal de lijn A D – deze geeft de hoogte aan tot het hoogste punt van de kerk – de wortel uit 10 600 700 1020 (?) anderhalf maal 27 zijn, omdat het een dertigste is, hetgeen iets minder is dan 84 (el); dit heb ik in zes delen verdeeld in driehoekige en ook in vierhoekige figuren, zoals men in het grotere deel (lees: het middenschip) van de kerk kan zien. De driehoeken beginnen vanuit de eenheid (d.w.z. van het raster), conform de eigenschap van driehoeken”.

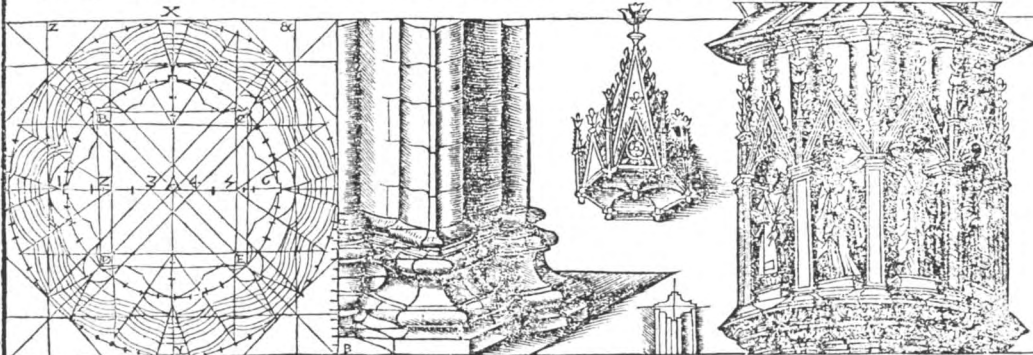
Ondanks de verwarrende – en deels omstreden – rekensom blijkt duidelijk uit de toelichting, dat Stornaloco’s ‘triangulatuur’ nooit verder heeft gereikt dan een eerste, voorlopige schets in de vorm van een gelijkzijdige driehoek. Hij schrijft immers het lijnen-

spel van het schema eerst voltooid te hebben, *nadat* hij de hoogtemaat voor het schip als een verhouding had berekend: *aliquid minus de LXXXVIII, QUAM DIVISI IN SEX PARTES in figuris triangularibus ac etiam in figuris quadrangularibus*.

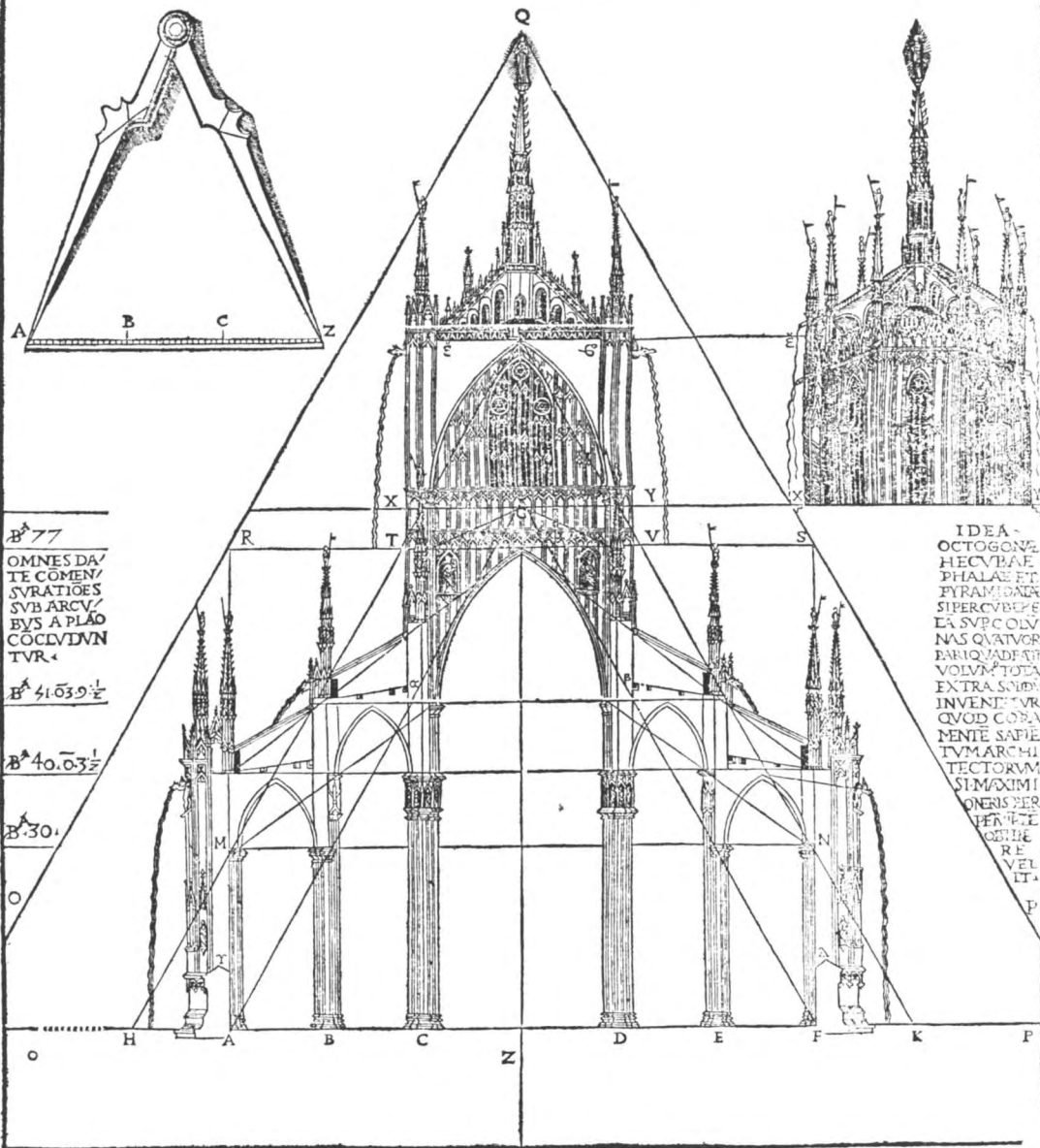
Wat hij had berekend, omschreef Stornaloco als ‘iets minder dan 84 el’ (ca. 51,5 m, zie noot 25). Dit betekent, dat hem voor de hoogte van de gewelfaanzetten veelvoud van veertien el voor ogen hebben gestaan; ‘dit heb ik verdeeld in zes delen’. Het betekent ook dat hij er, als *expertus in arte geometriae*, goed van op de hoogte was dat de hoogte van een gelijkzijdige driehoek met een basis van 96 el (ca. 59 m) niet kan worden uitgedrukt in een geheel getal; daarom rondde hij de uitkomst (volgens de verhouding in het citaat 83,13 of 83,2 Milanese el) iets naar boven af.²⁹

De reden hiervoor moet zijn geweest, dat het voor een adviseur in een moeilijk bouwkundig dilemma weinig zin zou hebben gehad om de leden van de Domfabriek een maatindeling in onhanteerbare breuken voor te schotelen. Uit de Milanese bouwverslagen blijkt ook, dat men ter plekke gewend was om bouwmaten aan te geven in hele en halve eenheden.³⁰ De manier bovendien, waarop in diezelfde verslagen over het schema is geschreven, maakt duidelijk dat men zich bepaald niet gebonden achtte aan een al dan niet sacrosancte *Baugeometrie*. Een voorbeeld. Op 1 mei 1392 kwamen veertien bouwmeesters van

ORTHOGRAPHIAE AB ICHNOGRAPHIA EXORTA PERFIGVRATIO PROCVRRENS AD FRONTEM EXASTYLAM SACRAE AEDIS BARICAEPHALAE. SECVNDVM GERMANICAM SYMMETRIAM VTI EA QVAE MEDIOLANI PERSTVCTA EST A TRIGONALI RATIONE AC NORMA PEREQVATA VIDETVR.

SCHEMA PERDISTINCTIÖIS BASIS ET COLVNÆ. BASIS AC ABACI CAPITVLIVM. ORTHOGRAPHIA. COLVNARE CAPITVLVM GERMANICO MORE FORNATV.

B⁷⁷
OMNES DATI COMENSVRATIOES SVB ARCIBVS A PLAO COCCVDVN TVR.

B^{41.039 1/2}

B^{40.03 1/2}

B^{30.}

IDEA OCTOGONAE HECVBAE PHALAE ET PYRAMIDAE SUPERCVBICE EA SVPCOLVNAS QVATVOR BARIQVADRATVOLVMTOTA EXTRA SOLIDV INVENTVTVR QVOD CORAMENTE SAPIE TVMARCHITECTORVM SIMQVIMI ONIS PERVENITVE OSTENDE RE VELIT.

de Domfabriek in conclaaf bijeen om over het voorstel van Stornaloco te beraadslagen. Eén van de gestelde vragen werd als volgt genoteerd:

“Dubium: Utrum ecclesia ipsa non computando in mensura tiburium fiendum debeat ascendere *ad quadratum an ad triangulum?*”³¹

(vert.) “Kwestie: Moet de kerk zelf – de nog te bouwen vieringtoren in de afmeting niet meegerekend – volgens de vierhoek of volgens de driehoek oprijzen?”

Verscheidene onderzoekers hebben in deze vraag een duidelijke verwijzing gelezen naar de toepassing van quadratuur en triangulatuur in de bouwpraktijk van alledag.³² Het besluit van de vergadering wijst daar echter in het geheel niet op. De bouwmeesters besloten namelijk het advies van Stornaloco maar ten dele te volgen, waarmee diens ‘triangulatuur’ op losse schroeven kwam te staan. Zijn voorstel om de gewelfribben over de buitenste zijbeuken te laten aanzetten op een hoogte van tweemaal veertien el werd gehandhaafd; maar vanaf dat niveau koos men voor een kleinere regelmaat van twaalf el, hetgeen uiteindelijk ook werd verwezenlijkt. Wanneer men nu deze verhoudingen schematisch weergeeft, dan wordt het duidelijk dat met *ad quadratum* geen zuivere vierkanten zijn bedoeld, maar *vierhoeken* of rechthoeken (met zijden van resp. 16:14 en 16:12 el, zie afb. 15). Dat er met de uitdrukking *ad triangulum* daarenboven zou zijn gezinspeeld op een ingeburgerde, symbolische methode van bouwkundig ontwerpen, lijkt gezien de toelichting van Stornaloco niet erg aannemelijk; een zuiver pragmatische afweging met betrekking tot de statica lijkt – hoe primitief ook – eerder voor de hand te liggen. Maar hoe dit ook zij, één ding kan worden vastgesteld: een geometrische ontwerptekening, gemaakt om op de werf te worden gebruikt, is het schema van Stornaloco nooit geweest.

Cesariano en het ontstaan van de mythe

Ofschoon de eigentijdse bouwverslagen dus onomstotelijk aantonen dat de Dom van Milaan niet *ad triangulum* werd gebouwd, is de kerk in documenten van iets jongere datum vreemd genoeg wel als zodanig afgebeeld; een gegeven dat hier zeker vermeld moet worden, aangezien het ons uiteindelijk brengt bij de oorsprong van de geometrische ontwerphypothese.

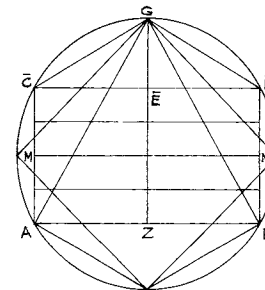
De vader van de mythe is de Milanese bouwmeester Cesare Cesariano geweest, die onder meer bekend is geworden door zijn vertaling uit 1521 van de *De architectura libri X*, rond 25 v.Chr. geschreven door zijn Romeinse collega Vitruvius. Ofschoon nu deze Vitruvius in al zijn Tien Boekdelen niets heeft

behandeld wat zich enigerwijs met triangulatuur laat vergelijken, liet Cesariano zijn uitgave vergezeld gaan van een houtsnede van de Milanese Dom, zoals die naar zijn mening volgens de triangulatuur moest zijn ontworpen en gebouwd (afb. 16).

Wie de bijgevoegde afbeelding eens goed bekijkt zal al gauw beseffen, dat Cesariano volstrekt onkundig moet zijn geweest van het feit dat Stornaloco's voorstel uit 1391 maar ten dele was gerealiseerd. Op de houtsnede is namelijk te zien, dat hij de hoogtemaat van het middenschip zonder meer heeft geïnterpreteerd als de hoogtelijn van een gelijkzijdige driehoek (met als basis A-F). Daarenboven heeft hij nog twee driehoeken ingetekend, waarvan de basis in geen enkel logisch verband staat tot de indeling van de plattegrond. Waar het kader van deze driehoeken het opgaande werk doorkruist, zijn ook nog eens bouwmaten opgegeven die met de werkelijkheid niet overeenkomen.³³ Bij zijn poging om over een afbeelding van reeds bestaande architectuur een ‘passend’ geometrisch schema te leggen blijkt Cesariano dus al – hoe kan het ook anders – met dezelfde elementaire problemen te hebben geworsteld als al zijn navolgers. Cesariano's geloof in de juistheid van de zaak moet desondanks hardnekkig zijn geweest. Hij vervaardigde namelijk een tweede opstand in houtsnede, waarbij hij zijn uiterste best deed om het lijnenspel van pijlers, bogen en dakspitsen in een scala van geometrische figuren te vangen (afb. 17). Een hardnekkigheid, die Konrad Hecht en anderen in direct verband hebben uitgelegd met het schema van Stornaloco. Brengt men namelijk het ingewikkelde lijnenspel van de tweede houtsnede terug tot de meest essentiële verhoudingen, dan blijkt het in principe op dezelfde manier te zijn opgezet als het betreffende schema uit 1391 (vgl. afb. 13 met afb. 17).

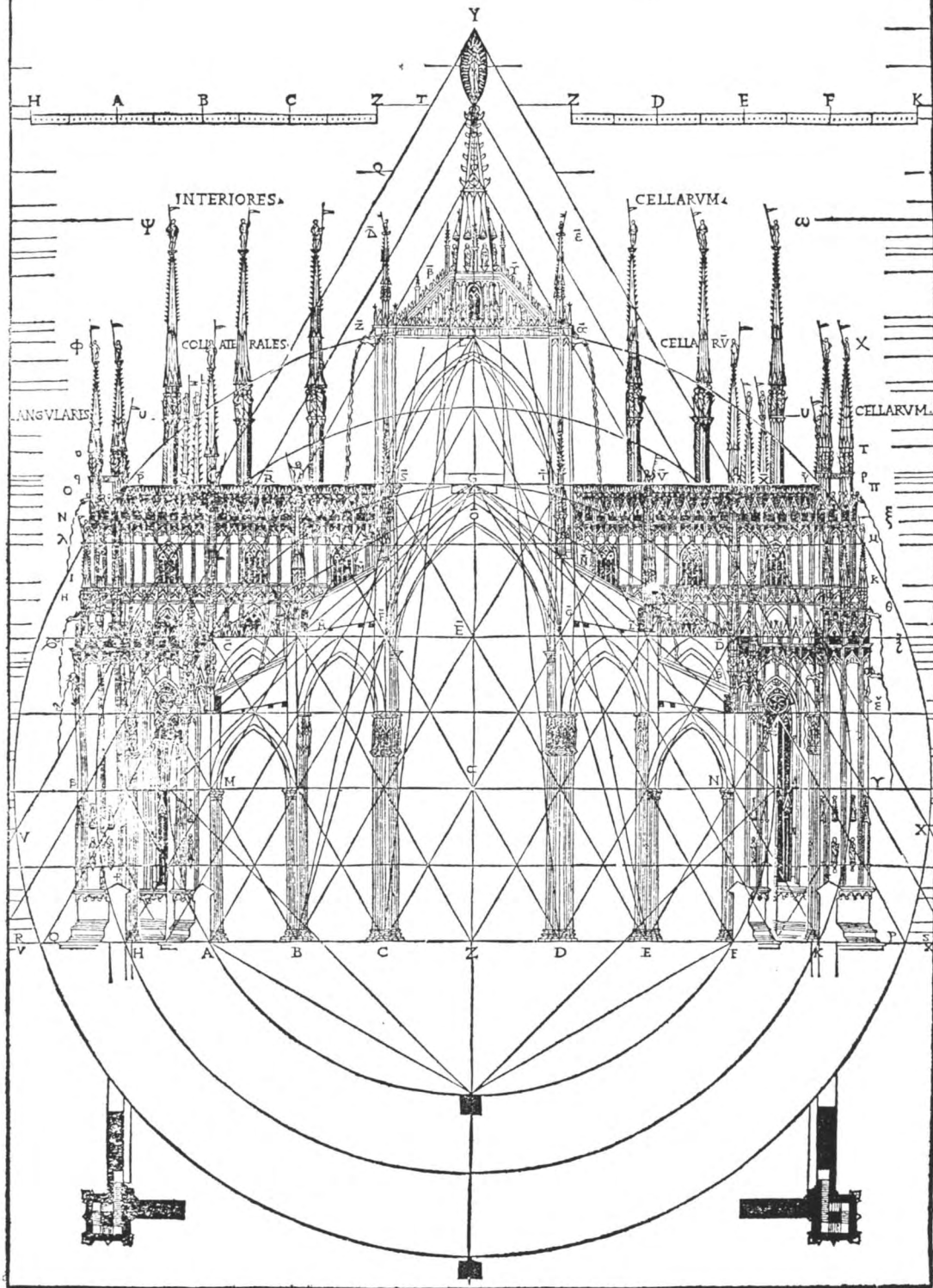
Volgens Hecht kan deze gelijkenis weinig anders betekenen dan dat Cesariano het schema moet hebben gekend. Minder waarschijnlijk daarentegen is, dat hij tevens op de hoogte is geweest van de begeleidende tekst die dit schema juist begrijpelijk

17 Cesare Cesariano, geometrisch patroon over een doorsnede van de Dom van Milaan, tweede versie. Houtsnede, 1521 (in: Cesare Cesariano, Vitruvius de Architectura: Nachdruck der kommentierten ersten italienischen Ausgabe (Como 1521), München 1969). Toegevoegd is een figuur met de belangrijkste lijnen van het patroon.

IDEA GEOMETRICAE ARCHITECTONICAE AB ICHNOGRAPHIA SVMPITA. VT PER AMVSSINEAS POSSINT
 PER ORTHOGRAPHIAM AC SCAENOGRAPHIAM PERDVCRE OMNES QVAE SVNQVAE LINEAS. NON
 SOLVM AD CIRCINI CENTRVM. SED QVAE A TRIGONO ET QVADRATO AVT ALIO QVOVISMODO
 PERVENIVNT POSSINT SVVM HABERE RESPVSM. TVM PER EVRYTHMIAM PROPOR/
 TIONATAM QVANTVM ETIAM P SYMMETRIAE QVANTITATEM ORDINARIAM AC PER
 OPERIS. DECORATIONEM OSTENDERE. VTI ETIAM HEC QVAE A GERMANICO MORE PERVE/
 NIVNT DISTRIBVENTVR PENE QVEMADMODVM SACRA CATHEDRALIS AEDES MEDIOLANI
 PATET. ETC. P. A. M. C. A. C. A. A. P. VI. Q. C. < AC AF. D. >

moest maken (zie hiervoor, noten 27 en 28); derhalve moet hij in Stornaloco's patroon van driehoeken en rechthoeken een soort 'maatsleutel' hebben gezien en hield hij het schema op zichzelf voor een heuse ontwerptekening.³⁴ Zouden velen hem in deze vergissing niet zijn gevolgd, dan zou de boeiende publicatie van Konrad Hecht waarschijnlijk nooit zijn geschreven.³⁵

Ter bekering van de laatste esotherische geesten laat ik het slotwoord dan ook graag aan de meester zelf:

Der zum Baumeister bestimmte Konrad (von Cleve) und der Zimmermeister Wilhelm bestiegen im Herbst 1375 mit dem Baupfleger zusammen den südlichen Westturm der Stiftskirche (van Xanten, St.S.), um an Ort und Stelle den Bau des letzten Turmgeschosses zu bereden. "Konrad nam die nötigen Maß für seinen Riß" (lees:bouwtekening), reiste nach Cleve zurück und übersandte von dort seinen Riß (...).

Die beiden Architekten fanden ein unvollendetes Bauwerk vor, das sie weiterführen sollten; beide machten sich die Mühe, am Bestehenden Maße zu nehmen. Weshalb? Die These behauptet doch, aus dem Grundmaß seien alle Baumaße eindeutig und mit der größten Genauigkeit hervorgegangen und überdies habe dieses Maßverfahren, das unter dem Siegel des Hüttengeheimnisses jedem Meister bekannt gewesen sei, die vorbestimmte Gestaltung des Bauwerks über lange Bauzeiten und selbst über Bauunterbrechungen hinweg sichergestellt. Weshalb griffen Konrad und Wilhelm dennoch zu Meßlatte und Zollstock? War etwa das die Bauarbeiten lenkende Grundmaß samt der zugehörigen Proportionsfigur (...) in Vergessenheit geraten? Mag sein – aber weshalb überzeugten sich die beiden (...) von der Länge des Grundmaßes nicht dort, wo man das Grundmaß eines Turmes zu suchen pflegt, am Fuß des Turmes nämlich, sondern stiegen nach oben, um in der Höhe Maß zu nehmen? Wollten sie etwa aus den mit Meßlatte und Zollstock näherungsweise ermittelten irrationalen Meßwerten die Proportionsfigur und aus dieser das Grundmaß zurückgewinnen? Wenn ja – wie sollte das geschehen, wo sich doch eine Proportionsfigur mit der Meßlatte unmöglich ermitteln läßt?

(*Maß und Zahl in der gotischen Baukunst*, 245-246).

* Dit artikel is een uitgebreide en verbeterde versie van 'De mythe van de Middeleeuwse 'Baugeometrie'' in: *Decorum. Tijdschrift van kunst en cultuur* (Kunsthist. Inst. R.U. Leiden) jrg. X, nr 1/jan. 1992, 3-12 en nr 2/april 1992, 49.

Tekst en afbeeldingen zijn voor een deel getrokken uit mijn doctoraalscriptie, get. *Bouwkundig ontwerpen in de Middeleeuwen. Een bespreking van de literatuur, aangevuld met een onderzoek naar de oorspronkelijke voetmaten van de Pieterskerk te Utrecht* (Kath. Univ. Nijmegen, aug. 1988). Het is hier dan ook zeker de plaats om mijn erkentelijkheid uit te spreken jegens Dr. H.A. Tummers (Instituut Kunstgeschiedenis der Kath. Univ. Nijmegen), em. Prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll (destijds Techn. Univ. Delft), ir. G. Berends en G.W.C. van Wezel (beiden Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist), alsmede aan Prof.dr. A.J.J. Mekking (destijds Rijksuniv. Utrecht), die niet gearzeld hebben om de schrijver bij tijd en wijlen stimulerende – zij het soms pijnlijke – hoofdbrekens te bezorgen.

1. De beste literaturopgaven vindt men achtereenvolgens in: (algemeen:) Hermann Graf, *Bibliografie zum Problem der Proportionen. Literatur über Proportionen, Maß und Zahl in der Architektur, Bildender Kunst und Natur*, Speyer 1958; (architectuur:) Paul von Naredi-Rainer, *Architektur und Harmonie. Zahl, Maß und Proportion in der abendländischen Baukunst*, Köln 1982, 232-283 (hierna als: von Naredi-Rainer 1982); (architectuur middeleeuwen:) Konrad Hecht, *Maß und Zahl in der gotischen Baukunst*, Hildesheim/New York 1979, 105-112, 265-269 en 470-484 (hierna als: Hecht 1979).
2. Om de argumenten en de toonzetting van de belangrijkste publicaties over deze *Baugeometrie* enigszins tot de lezer te laten doorklinken, heb ik in de noten enkele typerende uitspraken willen citeren. Zo leest men over het gebrek aan rekenkundige kennis onder middeleeuwse bouwmeesters onder meer het volgende:

"Der Vorrang der Geometrie in der abendländischen Mathematik der Antike und des frühen Mittelalters ergibt sich auch aus dem Umstand, daß schriftliches Rechnen sehr erschwert, ja fast unmöglich war (...)" (Edgar Wedepohl, *Eumetria. Das Glück der Proportionen, Maßgrund und Grundmaß in der Baugeschichte*, Essen 1967, 252);

"But we may note the general conclusion (...) that stereotomical problems were solved by mediaeval masons primarily through the physical manipulation of geometrical forms by means of the instruments and tools available to the masons. These were rule-of-thumb procedures, to be followed step by step, and there were virtually no mathematical calculations involved. (...) This non-mathematical technique I have labelled constructive geometry (...). It becomes evident that "the art of geometry" for mediaeval masons meant the ability to perceive design and building problems in terms of a few geometrical figures (...)" (Lon R. Shelby, 'The Geometrical Knowledge of Mediaeval Master Masons', *Speculum. A Journal of Mediaeval History* 47 (1972), 395-421, passim);

"Ce qu'on peut dire, en tout cas, c'est que toutes les méthodes fondées sur le calcul sont à rejeter parce que nous savons bien que les connaissances mathématiques, jusqu'à la fin du XIVe siècle, étaient fort élémentaires. Pour ce qui est des méthodes fondées sur des constructions géométriques, il n'en va pas de même: assurément les architectes étaient curieux de tracer au compas, à la règle, à l'équerre." (Pierre du Colombier, *Les chantiers des cathédrales. Ouvriers, Architectes, Sculpteurs. Nouv.*

- éd. rev. et augm.*, Paris 1973, 93) (hierna als: du Colombier 1973);
- “(…) De basis van het ontwerp lag in de zogenaamde constructieve geometrie, waarbij men manipuleerde met vierkanten, cirkels en driehoeken, om lijnen en punten te verkrijgen van waaruit de details vastgesteld konden worden. (…) Het was voor geen enkele (lees: meester-) metselaar nodig om de theoretische basis te kennen van wat hij deed en hij hoefde ook niet aan te tonen dat zijn oplossing wiskundig juist was. Wat hij wel moest weten, was hoe je de figuren moest draaien om het gewenste vierkant te bereiken (…).” (Nicola Coldstream, *Meester-metselaars*, Kampen en Turnhout 1992, 34; vert. van *Masons and Sculptors*, London, British Museum Press 1991).
3. Zie in het bijzonder Maria Velte, *Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei der Grund- und Aufrißgestaltung der gotischen Kirchen*. Inaugural-Dissertation an der hohen Philosophisch-Historischen Fakultät der Universität Basel (= Basler Studien zur Kunstgeschichte, hrsg. von Prof. Josef Gantner, Bd. VIII), Basel 1951.
4. Deze toch wel fantasierijke voorstelling van zaken vindt men onder andere bij de volgende auteurs:
- “Werkzeichnungen (…) gaben die Möglichkeit, die gleichen Systeme, welche schon im Plan vorgezeichnet waren, (…) in sehr großem Maßstab auf dem Bauplatz aufzureißen, so daß man die daraus abzuleitenden Höhenmaße mit absoluter Genauigkeit (!) entnehmen konnte.” (Paul Booz, *Der Baumeister der Gotik*, München/Berlin 1956, 94);
- “Wir wissen, daß der mittelalterliche Architekt alle Maßverhältnisse seines Bauwerks mit mathematischen, d.h. geometrischen Mitteln bestimmte. Genauer: von einem Grundmaß (…) ausgehend, entwickelte er alle anderen Maße mittels geometrischer Figuren, die am Bauplatz mit Hilfe von Schnüren und Pflöcken festgelegt wurden.” (Otto von Simson, *Die gotische Kathedrale. Beiträge zu ihrer Entstehung und Bedeutung*, 2e herz. en vertaalde dr., Darmstadt 1972, 292);
- “Nicht nur zur Größenbestimmung der Kreise, (…) benützte man das gleichseitige Dreieck, sondern vor allem zur Realisierung der Entwurfsfigur auf der Baustelle: durch die Zerlegung der Entwurfsfigur in leicht einzuflechtende (…) Dreiecke konnte man die bei Zirkelschlägen über große Weiten unweigerlich auftretenden Ungenauigkeiten vermeiden (sic!); der entscheidende Vorteil aber lag darin, alle wesentliche Punkte des aufgehenden Bauwerks von Fixpunkten (…) aus einmessen zu können.” (von Naredi-Rainer 1982, zie noot 1).
5. Men leze:
- “The architect, therefore, placed no value at all on plotting his drawings in a determined scale. That does not mean that he could get along without them entirely. He had at least to indicate the length in feet for the first measure that he prescribed, and it was then, so to speak, the preordained fate of the building whether a foot in that locality was, for example, 29 cm or 30 cm long. But for the further course of his work it was not important to be able to express every distance between two points of the structure in arithmetical quantities; he had only to determine the interval geometrically.” (Paul Frankl, *The Gothic. Literary*
- Sources and Interpretations through Eight Centuries*, Princeton N.Y. 1960, 51);
- “(…) So far as the design of plans and bays was concerned, these minor differences in unit would not effect the proportionate geometry involved. Except that the absolute size (…) would differ within certain limits, a building could be made from the drawings by the use of any recognized standard.” (John Harvey, *The Mediaeval Architect*, London 1972, 108-109);
- “(…) Als men de basislengte eenmaal had vastgesteld (…) konden de verhoudingen opgesteld worden. (…) Men kwam tot deze verhoudingen door het roteren en halveren van vierkanten. Het maakte niet uit dat ze op irrationele getallen gebaseerd waren, omdat alles zonder wiskunde werd opgezet. (…) De grootte van het bouwwerk hing dus af van de grootte van de basiseenheid.” (Coldstream 1992, 38, zie noot 2).
6. Vroege uitzonderingen daargelaten, geven de overgeleverde tekstbronnen eerst vanaf ca. 1200 te kennen, dat behalve de geestelijkheid en de hogere adel ook een toenemend aantal lieden uit de lagere standen leerde lezen en schrijven. Zij die een handwerk leerden en doorgaans te arm waren om zich duur perkament of een klerk te verschaffen, moesten gewend zijn geweest aan mondelinge kennisoverdracht (hetgeen dikwijls van vader op zoon geschiedde). Voor meer informatie zie: Pierre Riché, *Recherches sur l’instruction des laïcs du IXe au XIIe siècle, Cahiers de civilisation médiévale, Xe-XIIe Siècles*, t. V (1962), 175-182, alsook de interessante studie van Herbert Grundmann, *Litteratus – illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*, *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. 40, Heft 1 (1958), 1-65. Zie ook Harvey 1972 (noot 5), spec. 87-95.
- Voor (het ontbreken van) architectuurtheorie tijdens de middeleeuwen raadplege men het fraaie standaardwerk van: Hanno-Walter Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie. Von der Antike bis zur Gegenwart*, 3e herz. dr. München 1991, 31-43, met een gedetailleerde bibliografie op p. 663-664, 677 en 713. Zie ook: Georg Germann, *Einführung in die Geschichte der Architekturtheorie*, Darmstadt 1980, spec. 29-31, met een bibliografie op p. 256-259 (nota: 3e herz. dr. ibid. 1993).
7. In de literatuur is de meeste aandacht tot dusver uitgegaan naar de werkmeesterboeken. De volgende standaardwerken over dit onderwerp bevatten echter ook verwijzingen naar publicaties over de modellenboeken:
- Hans R.Hahnloser, *Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr. 19093 der Pariser Nationalbibliothek*, Zweite, revidierte und erweiterte Ausgabe, Graz 1972; Ulrich Coenen, *Die spätgotischen Werkmeisterbücher in Deutschland. Untersuchung und Edition der Lehrschriften für Entwurf und Ausführung von Sakralbauten*, München 1990 (=Beiträge zur Kunstwissenschaft, Bd. 35), met een goede bibliografie op p. 391-407 (hierna als: Coenen 1990); Hubertus Günther e.a., *Deutsche Architekturtheorie zwischen Gotik und Renaissance*, Darmstadt 1988, met een bibliografie op p. 207-222 (hierna als: Günther 1988).
8. Een analyse van middeleeuwse tekstbronnen over het bouwen geeft: Martin Warnke, *Bau und Überbau. Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach den Schrift-*

quellen, 2e dr. Frankfurt 1976 (fotomech. herdr. ibid. 1984), met bronnenuitgaven in de bibliografie op p. 217-229.

9. Voor de Latijnse tekst met commentaar en een Engelse vertaling, zie de bekende uitgave van: Erwin Panofsky, *Abbot Suger. On the Abbey Church of St.-Denis and its Art Treasures*, second edition by Gerda Panofsky-Soergel, Princeton N.Y. 1979. De Nederlandse passages van het citaat zijn gekozen uit: Paul le Blanc e.a., *Suger en St. Denis. Over de bouw van de nieuwe kerk 1140-1144*. Cand. werkgr. Kath. Univ. Nijmegen 1979 (niet in druk).
10. Onder de vele ronkende verhalen mogen de volgende als voorbeeld dienen:

“Und also mußte, was Gott zu dienen hatte (...), nach den ewigen Gesetzen hergestellt werden, die der Gottheit waren (...). Kritisch genommen, ist das heut noch der Bann der Menschheit, den kein Rationalismus lösen wird. Von der Menschheit Anfängen her hat er sich in überirdisch ausgedeuteten Symbolen figuriert (...). Nahezu Regel ist, daß chordienstliche Räume mit Sechseckelemente eingewinkelt waren, Schatzkammern, sonstige als fest vermeinte Räume und Türe mit den Mitteln des Goldenen Rechtecks (...). Der Figurierungsmethode ist vom Standpunkt damaliger Symbolgläubigkeit nicht abzusprechen. Chor und Altarhaus stellen sich unter das Zeichen für Christus (...) und Schatzkammern und Türen gegen *unbefugten Zutritt, Diebstal, böse Geister* und sonstiges Unheil unter das Pentagramm, den Drudenstern. In beiden Fällen hält man oft, ja meist die Handhabung des einschlägigen Dreiecks für ausreichend, ohne das die Vollfigur herauszukommen braucht (...)” (Bartholomäus Hanftmann o.s.b., ‘Die Benediktiner als Architekten bis in die Zeit der Gotik. Ihr Werkschuh zu 0,3329 M.’, *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 48 (1930), 231 en 242);

“Der germanische Norden hatte in der π -Triangulatur sich selber wiedergefunden (...) Denn in Proportion und Triangulation offenbarte sich ihm das geheimnisvoll wirkende Walten der Gottheit, deren Kraft die ganze Natur durchseelt und im Gleichgewicht erhält. Demgemäß umschließt diese Proportionalität, d.h. die π -Triangulation, das ganze Geheimnis der mittelalterlichen Bauhütten (...)” (Otto Schubert, *Gesetz der Baukunst*, Leipzig 1954, 38).
11. Goede voorbeelden van dit soort tekstbronnen vindt men onder andere in: Victor Mortet & Paul Deschamps, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France au moyen-âge, XIIe – XIIIe siècles*, Paris 1929; Louis Francis Salzman, *Building in England down to 1540*, 2e dr. Oxford 1967 (hierna als: Salzman 1967), en tenslotte Jean Gimpel, *Les bâtisseurs de cathédrales*, 2e herz. dr. Bourges 1976 (in het Nederlands vertaald als *De bouw van een kathedraal*, Utrecht en Antwerpen 1960).
12. Over de precieze lengten van klassieke en middeleeuwse maten valt niet veel met zekerheid te zeggen. Achttiende-eeuwse vergelijkingstabellen tussen het metrieke en het voetenstelsel geven voor de lengte van één voet schommellende waarden op, variërend van ca. 26,5 cm tot ca. 34 cm. (zie: Hans-Joachim von Alberti, *Maß und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin (DDR) 1957; m.b.t. Nederland, zie: J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 2e dr. Amsterdam 1983, alsook: K.M.C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen*, Amsterdam 1964. De reden voor het onderling afwijken van oude maateenheden moet zeker worden gezocht in het ontbreken van een gestandaardiseerd ijkwezen. Daardoor kon het voorkomen dat de lengte van bijvoorbeeld een voet- of ellemaat van streek tot streek – en mogelijkerwijs dus ook van de ene ploeg bouwvakkers tot een andere! – verschilde.
13. Zie: Salzman 1967 (noot 11), 520.
14. Wat betreft de discrepantie tussen deze maatopgaven en de schaal van de plattegrond raadplege men een tweede *magnum opus* van Konrad Hecht, *Der St.Galler Klosterplan* (posth. uitg.), Sigmaringen 1983, spec. 25-56, 87-89 en 319-336, met een uitvoerige bibliografie.
15. K.H., ‘Maß und Zahl in der gotischen Baukunst’, *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, resp. jrg. 21 (1969), 215-326; 22 (1970), 105-263; 23 (1971), 25-236. In 1979 zijn deze drie artikelen fotomechanisch herdrukt in één band, met aangepaste paginering (Hildesheim/New York, Georg Olms Verlag). In de voetnoten bij dit artikel wordt telkens verwezen naar deze ééndelige uitgave (als: Hecht 1979).
16. Zie Coenen 1990 (noot 7), een zeer welkom boek, waarin voor het eerst een samenvattende en overzichtelijke bespreking van *alle* werkmeesterboeken is geboden. Diplomatische transcripties ontbreken niet.
17. De oudste versie van dit werkmeesterboek is sinds 1856 getiteld “*Des Meisters Lorenz Lacher Unterweisung an seinen Sohn Moritz*” (Historisches Archiv der Stadt Köln, Sign. W * 276). Oorspronkelijk geschreven in 1516, is zij overgeleverd in een afschrift van Jakob Facht (of: Feucht) von Andernach uit 1593. Een tweetal iets jongere handschriften, die veel beknopter zijn, dateert uit de jaren rond 1600 (zie Coenen 1990, 174-266).
18. Coenen 1990, 95-99 (hs. Keulen fol. 43v). Zie tevens het commentaar van Hecht 1979, 179.
19. Coenen 1990, 114-116 (hs. Keulen fol. 44r en v). Zie tevens het commentaar van Hecht 1979, 185.
20. Coenen 1990, 114-116 (hs. Keulen fol. 44v). Zie tevens het commentaar van Hecht 1979, 185.
21. Bij de geometrische constructie verhouden de diepten van de moderne en de traditionele vensterstijl zich als $1 : \sqrt{2} = 0,7071 : 1$ in plaats van de oudtijds – en ook door Lechler – gebruikte ‘benaderde’ waarde $5 : 7 = 0,7143 : 1$. Bij een muurdikte van 90 cm (voorgesteld voor 3 voet) levert dit een fout op van slechts 2,15 mm (mededeling G. Berends). Het spreekt vanzelf dat dit verschil onverantwoord groot wordt indien men benaderde waarden zou willen gebruiken bij het reconstrueren van quadratuur- en andere geometrische schema’s over grote maten als die van plattegronden en opstanden.
22. Interessant op dit punt zijn bijvoorbeeld de zogeheten ‘Verordeningen’ van Regensburg uit 1459, waarin men leest:

“Item es sol auch kain werchman Maister noch parlierer oder gesell niemants, wie der genannt sey, der nit vnsers hantwerchs ist, auff kainem auszueg vntterweisen, zu nemen aus dem grundt.” (vert.) “Of men nu werkman, meester, uitvoerder of gezel is; niemand, om zo te zeggen,

die ons beroep niet uitoefent mag aan de hand van een uittreksel (lees: modellenboek ?) uitleggen, hoe men (een maat) neemt uit een vloerfiguur.”

Dit besluit is dikwijls geciteerd ter ondersteuning van de stelling, als zou geometrisch ontwerpen een tak van het middeleeuwse bouwvak zijn geweest waarover een beroepsgeheim lag. De uitdrukking *nemen aus dem grundt* heeft men dienovereenkomstig wel willen lezen als ‘het op geometrische wijze afleiden van (alle) hoogtematen uit een plattegrond’. De werkmeesterboeken tonen aan dat deze interpretatie niet klopt. Bovendien is in de betreffende passage helemaal geen sprake van een beroepsgeheim onder vakgenoten; er staat immers, dat het *unterweisen aus einem auszueg* niet door iemand mag geschieden, *der nit vnsers hantwerchs ist*. Met andere woorden: het geven van enig bouwkundig onderricht zou slechts voorbehouden mogen zijn aan lieden met een gedegen praktische vakkennis. Het geciteerde besluit moet dan ook eerder worden beschouwd als een doodgewone waarschuwing tegen knoeiwerk (men vindt het in een oude teksteditie van Joseph Neuwirth, ‘Die Satzungen des Regensburger Steinmetzentages nach dem Tiroler Hüttenbuch von 1460’, *Zeitschrift für Bauwesen* 46 (1896), col. 201-218).

Voor enige literatuurhistorische kanttekeningen bij de meer juridisch geformuleerde geschriften als *Baumeisterbücher* en *Hüttenbücher*, zie Coenen 1990, 12.

23. Het schema van Stornaloco werd opnieuw ontdekt in 1887 en voor het eerst als natekening afgebeeld door: Luca Beltrami, *La Certosa di Pavia*, z.pl. 1895, 42. Zie verder Hecht 1979, spec. 145-157, met een interessante kritiek van von Naredi-Rainer in diens boek uit 1982 (zie noot 1), 209-210, spec. noot 235.
24. De bekendste uitgave van de Milanese bouwverslagen is die van G. Cantù (ed.), *Annali della Fabbrica del Duomo di Milano dall'Origine fino al presente* (3 dln.), Milano 1877-1880. Voor een interpretatie van deze verslagen vergelijk men Hecht 1979, 161-170 met James Ackerman, “‘Ars sine scientia nihil est’ – Gothic theory of architecture at the Cathedral of Milan”, *The Art Bulletin* 31 (1949), 84-111.
25. De ‘Vincenti heeft de plattegrondmaten, die hij waarschijnlijk zelf heeft kunnen nameten, aangegeven in de voor hem gebruikelijke Bolognese voetmaat van ca. 38,22 cm. Aan de hand van deze bijzonder grote voetlengte heeft Hecht voor één Milanese el een metrieke waarde van 61,34 cm kunnen berekenen (zie Hecht 1979, 159-160).
26. Hecht 1979, 159. Voor een vergelijkend onderzoek naar de toepassing van rasterpatronen tijdens de vroege middeleeuwen, zie: Hecht 1983 (noot 14), 41-47, met een tweetal hypothetische voorbeelden.
Uiteraard is het op rekenkundige wijze uitzetten van een rasterpatroon (vgl. ons hedendaagse millimeterpapier) niet hetzelfde als de puur geometrische passerconstructie van een quadratuurschema!
27. De tekst van deze toelichting is bedorven in zoverre, dat enkele getallen in later tijd veranderd moeten zijn. Wat in het originele document heeft gestaan valt niet meer precies na te gaan, vermits het bij een brand in 1906 verloren is gegaan. Zie hierover Hecht 1979, 147-151, met verwijzingen naar: Erwin Panofsky, ‘An Explanation of Stornaloco’s Formula’, *The Art Bulletin* 27 (1945), 61-65 (als aanhangsel bij Paul Frankl’s ‘The Secret of the Mediaeval Masons’, *ibid.*, 46-60), alsook naar: Guy Beaujouan, ‘Calcul d’expert, en 1391, sur le chantier du Dôme de Milan’, *Le Moyen Age* 69 (1963), 555 vv (hierna als Beaujouan 1963).
28. De redactie is van Frankl en Panofsky 1945, 53 (zie noot 27). De volledige tekst van Stornaloco’s toelichting geeft Hecht 1979, 148-150, met aansluitend commentaar.
29. Tegenwoordig is het bekend dat de hoogte van een gelijkzijdige driehoek met een basislengte ‘1’ gelijk is aan $1/2\sqrt{3}$ ofwel 0,866025 (in het geval van de Milanese Domkerk 83,13 el bij een basis van 96 el). In de uitdrukking ‘*quie tregesime*’ (lett.: ‘omdat het een dertigste is’) heeft Beaujouan 1963 een bevestiging gezien van zijn vermoeden, dat Stornaloco voor het berekenen van de verhouding $1 : 1/2\sqrt{3}$ de benaderde waarde $30 : 26$ heeft gebruikt, hetwelk bij een basis van 96 el een hoogtemaat van 83,2 el oplevert (zie Hecht 1979, 151).
30. Een overtuigend aantal voorbeelden vindt men bij Hecht 1979, 151-155.
31. Cantù 1877, dl. 1, 68 (zie noot 24).
32. Voorbeelden, in chronologische volgorde, zijn onder andere de publicaties van Dehio & von Bezold 1901 (zie de inleiding van deze bijdrage, p. 16), Ackerman 1949 (zie noot 24) en du Colombier 1973 (zie noot 2).
33. Dergelijk ‘alchemistenwerk’ van Cesariano is door Hecht uitvoerig ontleed: zie Hecht 1979, 129-140.
34. Ter vergelijking van twee recente opinies, zie Hecht 1979, 141-145 en Germann 1980, 33-34 (zie noot 6).
35. Dat de vermaningen van Hecht en anderen tegen de geometrische these niets aan actualiteit hebben verloren, toont het prachtige stalenboek van geometrische wicelarij van: Robert Lawlor, *Sacred Geometry. Philosophy and Practice*, London 1982. Op welke wijze deze auteur achtenswaardige gebouwen als de Parthenon te Athene en de kathedraal van Amiens geometrisch heeft onteerd, toont hij op p. 29 en 93 aldaar (het laatste hier als afb. 2). Wie zich evenmin heeft laten overtuigen is Günther Binding, die in de bibliografie van zijn recente publicatie *Baubetrieb im Mittelalter* (1993) enerzijds verwijst naar Hecht 1979, maar anderzijds op p. 345-349 – in een geometrische interpretatie van de twaalfde-eeuwse palts te Gelnhausen – nu juist laat zien hoe het *niet* moet...

Houtskelethuizen met stenen wanden

De laat-middeleeuwse huizen in Noordeuropese steden tonen een onontwarbare vermenging van houten en stenen onderdelen. Wanneer aan de buitenzijde veel steen te zien is heten het stenen huizen, wanneer houten planken het beeld bepalen worden het houten huizen genoemd. Al meer dan zeshonderd jaar spreken oude teksten op deze wijze over houten- en stenen huizen, een onderscheiding die alleen maar iets zegt over de gevels en niets over de constructie of over de typologie van de panden. De grote massa van de oude stadshuizen past niet in een van beide categorieën en bestaat uit mengvormen. Aan deze tussenvormen zullen wij meer aandacht moeten besteden. Eén van deze gemengde bouwtypen die vooral in westelijk Nederland veel wordt aangetroffen is het houtskelethuis met stenen wanden. Vooral te Amsterdam is veel te vinden over deze variant. Maar voordat we hier op ingaan zullen we de beide polen van het gebied dat we willen verkennen, het stenen en het houten huis nader moeten definiëren.¹ Wij zullen daarbij uitgaan van de draagconstructie.

Stenen huizen

Om een middeleeuws huis onder de rubriek stenen huizen te rangschikken moet het gewicht van houten en stenen constructiedelen door het muurwerk worden overgebracht op de fundering. We nemen hiervoor als toetspunt het muurwerk boven de begane grondvloer. Wanneer op deze hoogte alle gewicht van balklagen en kap op het muurwerk is overgedragen dan is er sprake van een stenen huis. Wanneer de zoldering boven de begane grond bestaat uit een gewone balklaag of een balklaag van moer- en kinderbinten dan is dit zeker het geval. Ook bij een constructie met korbeelstellen wordt de dracht meestal ruimschoots boven de begane grondvloer op het muurwerk overgebracht (afb. 1).

Slechts een enkele maal lopen bij onmiskenbaar stenen huizen de stijlen van de gebinten helemaal tot beneden door (afb. 2). Wij moeten ons dan afvragen of het inderdaad dragende stijlen zijn of een soort stelplanken voor de gebinten.² Meestal maakt de dikte van het muurwerk in deze laatste gevallen duidelijk dat het om een stenen huis gaat. De vaak omvangrijke gebintconstructies in stenen huizen kunnen beter worden aangeduid als 'houtconstructie'. De term 'houtskelet' zou men moeten reserveren voor een samenstel van balken en stijlen dat geheel op zichzelf kan staan.

Middeleeuwse stenen huizen hebben vrij zwaar muurwerk. In de stedelijke keuren wordt hiervoor een maat van twee stenen genoemd, dat is ongeveer 50-60 cm. Dikker dan twee steen was veelal niet toegestaan omdat het gebouw dan als vestingwerk gebruikt kon worden. Dunner was niet gewenst omdat elke stenen muur in de toekomst wel eens een gemene muur zou kunnen worden die voor twee huizen diende en met de buurman gedeeld werd. Eerst toen het kleinere stenen huis gebruikelijk werd mocht men soms volstaan met muren van anderhalve steen.³ De stedelijke keuren stelden nergens het bouwen van deze massieve muren van stenen huizen verplicht. Men mocht overal ook in lichtere technieken als vakwerk bouwen. Maar wie in steen bouwde moest aan bepaalde eisen voldoen, die zich allemaal concentreerden op de juridische aspecten bij de erf-scheiding.

Stenen huizen met gemene muren

De variant van het stenen huis die in onze middeleeuwse steden het meeste levenskracht bezat was die met gemene muren. Bij de perceelsbreedte van 4-5 meter die daar gangbaar was werd een huis met aan weerszijden eigen muren van binnen te smal. Een stenen muur die gemeenschappelijk met de buurman

1 Elburg, huis Rozemarijnsteeg. Stenen huis met gebinten die de belasting van de vloeren op het muurwerk overbrengen.
Foto C.P. Schaap, 1958.

werd opgetrokken gaf meer ruimte en bracht de kosten omlaag. Maar deze zo bruikbare variant leidde vaak tot wrijving met de burens, zowel bij het bouwen als bij latere verbouwingen. In dergelijke zaken moest 'het gerecht' een uitspraak doen. Om deze rechtspraak te vereenvoudigen werden keuren gemaakt waarin vastgelegd werd wat wel en wat niet mocht.

De keuren betreffende de gemene muren tonen in de Nooroeuropese steden een grote onderlinge overeenkomst. Slechts in de uitgebreidheid van de wetgeving is er verschil.⁴ In ons land worden alleen in het oosten en zuiden dergelijke keuren aangetroffen. Het ontbreken van de keuren over gemene muren in West Nederland wil niet zeggen dat gemene muren daar niet voorkwamen. In onderling overleg tussen burens mochten overal gemene muren worden opgetrokken. Ook was het mogelijk dat iemand zijn deel van de osendrop en zijn halve muur aan de buurman verkocht. Het ontbreken van keuren betreffende gemene muren in vele steden betekende echter wel dat deze bouwwijze daar zo zeldzaam was dat het onnodig was er regels voor te maken. De problemen die er uit voortkwamen kon het 'gerecht' wel aan.

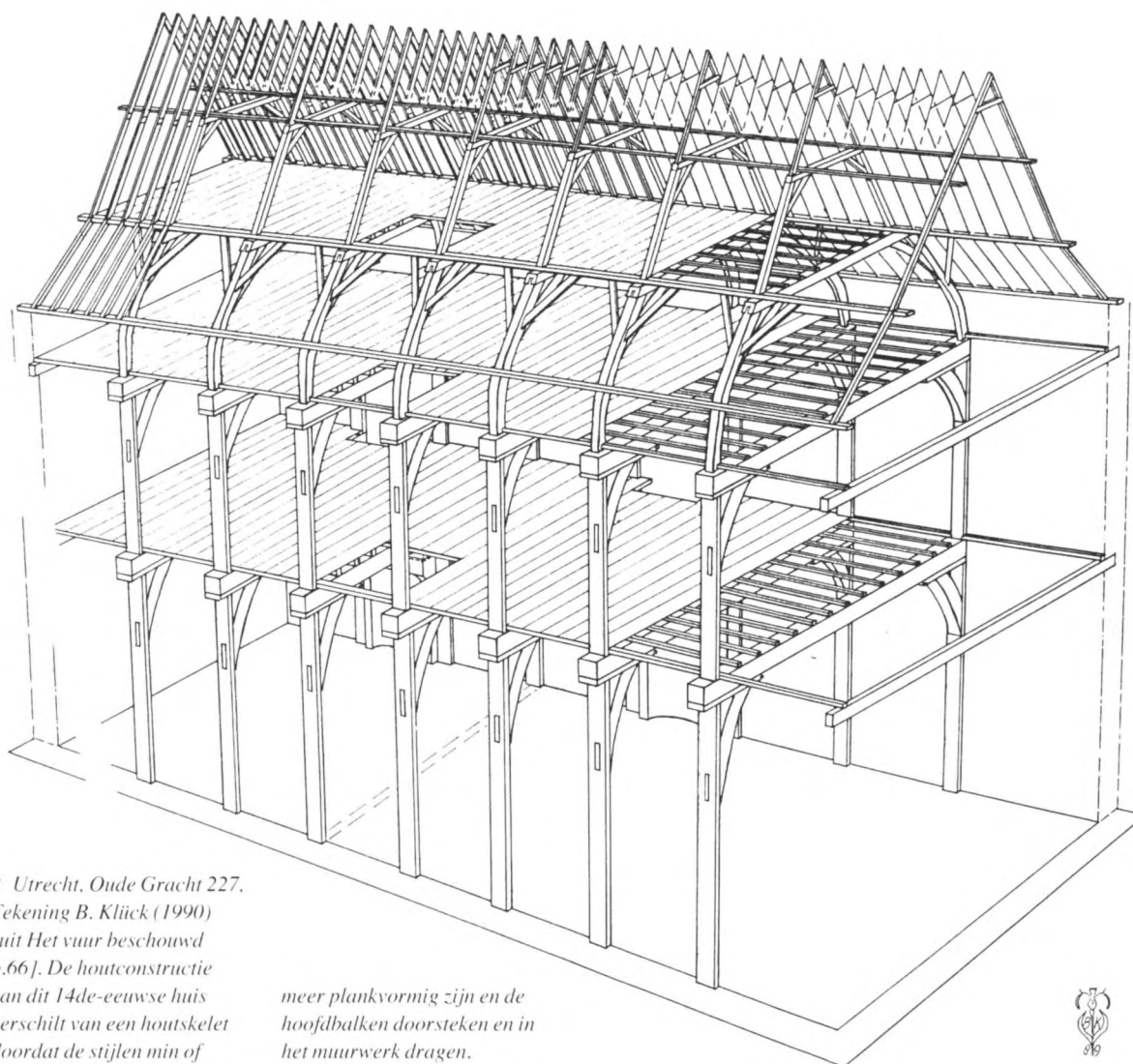
In steden waar het bouwen van smalle stenen huizen gebruikelijk was, zoals in Kampen en Zwolle werd

veel geregeld. Daarbij werd de bouwende partij vaak begunstigd. Deze mocht, ook tegen de zin van de buurman, op de erfscheiding bouwen. De buurman moest bovendien nog meebetalen in dat deel van de muur dat voor een normaal huis nodig geacht werd, ook al gebruikte hij dit niet meteen.⁵ Bovendien werd nauwkeurig omschreven wat de buurman later met zijn helft van de muur wel en niet mocht doen. Het was toegestaan sleuven te hakken voor rookkanalen en balken in de muur op te leggen en te verankeren. Het is begrijpen dat met het oog op deze te verwachten ingrepen een zekere dikte voor gemene muren wenselijk was.

Er zijn nog andere schriftelijke bronnen dan de stedelijke keuren waardoor we het voorkomen van stenen huizen in middeleeuwse steden kunnen signaleren. Ook middeleeuwse overdrachten van huizen kunnen ons een aanwijzing geven over het al of niet voorkomen van gemene muren.⁶ Stedelijke subsidies op het bouwen van huismuren geven eveneens een indicatie.⁷

Houten huizen en houtskelethuizen

Bij houten huizen is de terminologie nog moeilijker dan bij stenen omdat de vermenging van houten en

2 Utrecht, Oude Gracht 227.
Tekening B. Klieck (1990)
[uit *Het vuur beschouwd*
p.66]. De houtconstructie
van dit 14de-eeuwse huis
verschilt van een houtskelet
doordat de stijlen min of

meer plankvormig zijn en de
hoofdbalken doorsteken en in
het muurwerk dragen.

stenen onderdelen daar grilliger is. De kern van het huis is een houtskelet, dat een geheel op zichzelf staande constructie vormt en het hele gewicht van het huis op de fundering overbrengt. Wanneer dit houtskelet voor het grootste deel bekleed is met houten wanden kan men van een houten huis spreken. Zodra twee of meer zijden in steen zijn uitgevoerd noemen we het een houtskelethuis met stenen wanden of gevels. Bij huizen in de rij, waarvan niets bekend is over de bouwwijze van de onzichtbare zijden, is het juist te spreken van houten gevels dan van houten huizen.

De houten gevels uit de middeleeuwse steden zijn op zichzelf staande constructies die geen band hebben met de bouwwijze van het er achtergelegen pand. Zij bestonden uit perfect timmerwerk in hout dat van ver was aangevoerd. De grote glaspartijen waren aan het eind van de middeleeuwen uitgesproken luxe producten. De kern van het houten huis, het houtskelet, was een

zeer soepele constructie die ongelijke zettingen kon opnemen. Wanneer een van de ondersteuningspunten meer wegzakte dan de andere was het eenvoudig het betreffende gebint wat op te krikken en te ondersteunen. Bovendien konden deze huizen gemakkelijk worden gedemonteerd en geheel of in onderdelen elders worden herbouwd. Zij hadden slechts één groot bezwaar, zodra deze huizen dicht bij elkaar stonden werd het brandgevaar groot.

Door het maken van een stenen voet kwam het houtwerk minder in contact met de vochtige grond en kon het vloerniveau binnenshuis iets hoger komen te liggen dan buiten, waardoor men minder last had van grond dampen. Ook werd de brandbaarheid erdoor verminderd, omdat brandjes van rommel op de grond niet zo gauw op het gebouw konden overslaan. De stenen voet kon uitgroeien tot een kelder, hetgeen vooral voor koopmanshuizen in de stad van belang was.

Houtskelethuizen met stenen zijwanden

Een huis op stenen voet of kelder bleef echter een houten huis, totdat op deze stenen onderbouw ook stenen wanden werden opgetrokken die dan de in de plaats kwamen van het houten schotwerk. Wij zullen van wanden spreken bij muurwerk dat ter hoogte van de begane grond minder dan anderhalve steen dik is en dat geen balkdragende functie heeft. De wand draagt alleen zijn eigen gewicht en dient om de ruimte af te sluiten. Het houtskelet heeft daardoor minder te torsen dan bij houten huizen waar het ook de houten zijwanden draagt. Het houtskelet en de stenen zijwanden zijn twee aparte constructiedelen. Zij worden meestal met elkaar verbonden door muurankers aan de balken en aan de stijlen van het houtskelet (afb. 8).

Uiteraard waren er in westelijk Nederland talrijke stenen gebouwen zoals kerken, kloosters, kastelen, raadhuizen en stadspoorten, maar stenen stadshuizen waren er zeldzaam. In Zuid-Holland kwamen zij vermoedelijk eerst ca. 1500 geleidelijk in de mode, in Noord-Holland was dat niet voor 1600. In de steden van het westen overheerste tot die tijd het houtskelet-huis met stenen zijwanden, ook in de meest welvarende delen van de stad. Dit bouwtype is het beste te bestuderen in Amsterdam, waar het van 1400 tot 1600 de dominerende constructiewijze bleef. Het intensieve archeologische en bouwhistorische onderzoek van de afgelopen 40 jaar heeft in Amsterdam slechts één funderingsrest van een stenen huis aan het licht gebracht. Dit huis van omstreeks 1400, ter plaatse van Nieuwendijk 125, bezat twee-steens muurwerk (25 x 121/2 x 61/2) en was onderheid met kleine paaltjes van elzenhout. Het mat inwendig 3,8 x 11 meter. De richting van de zijmuren week enigszins af van de parcellering in de omgeving. De noordelijke zijmuur was verzakt.⁸

Behalve dit raadselachtige huis zijn de stenen funderingen die van middeleeuwse huizen te Amsterdam zijn opgegraven licht van aanleg. Gemene muren zijn er nog niet aan het licht gebracht.⁹ Dit alles wijst meer in de richting van houtskeletbouw dan van 'echte' stenen huizen.

In de vroege keurboeken van Amsterdam is wel sprake van stenen huizen maar deze term stenen kan daar evengoed slaan op houtskelethuizen met stenen wanden.

Het stenen huis uit de Amsterdamse keurboeken

Het oudste Amsterdamse keurboek dateert uit 1413. Hierin werden een aantal reeds geldende bepalingen samengevoegd en geordend. Een groep bepalingen uit 1401 regelde de rooilijnen en omschreef de

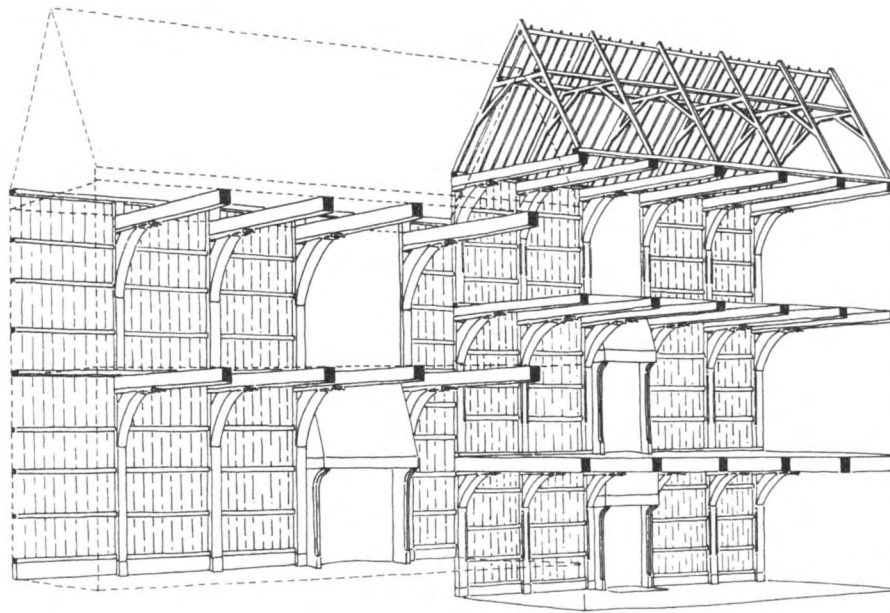
breedte van waterlopen en wallekanten binnen het stadsgebied.¹⁰ Ook de hoogte van de begane grondvloer van de huizen kwam daarbij ter sprake. Als deze was gelegen 'binnen steynen muiren of binnen steynen voeten' was men vrij in het kiezen van de hoogte, zo niet dan moest men zich houden aan de hoogte die werd aangegeven door vanwege de stad geslagen palen. Deze bepaling maakt duidelijk dat er drie bouwvormen voorkwamen. Het meest gewoon waren de geheel in hout uitgevoerde huizen waarvoor deze bepaling was gemaakt. De vloer daarvan mocht niet hoger liggen dan het van stadswegen voorgeschreven peil. Het doel van dit voorschrift was te voorkomen dat men door het eigen huis hoger te plaatsen het water naar de burens joeg. Men ging er daarbij van uit dat bij deze huizen de huisvloer op dezelfde hoogte lag als het omringende erf. Dan waren er de (houten) huizen op stenen voeten en ten slotte de huizen met stenen muren.

De bepalingen op het gebied van de erfscheidingen die uit dezelfde tijd dateren handelen eveneens over deze drie soorten. Deze erfscheidingskeuren zijn in het keurboek van 1413 samengevoegd tot enkele artikelen onder de titel 'Van steynhuse te legghene'.¹¹ Het eerste artikel luidt: '...zo wie dat begheert steynhuse of steynen muiren te makene of te legghene binnen der Ouder grafte, die moet een guet vast fundament legghen ende dat wail heyen. En dat fundament mach dieghene, die tijmmeren wil, legghen half in zijns nabuers erve, alze redelike is, by den gherechte. Ende dat fundament zal die nabuer mede betalen, als hy up die muyre tijmmeren wil, ende niet eer.'

Het maken van stenen huizen blijkt beperkt te zijn tot het gebied binnen de oude grachten, waaronder de Oude- en Nieuwezijds Voorburgwal worden verstaan. De aandacht voor de fundering, die we hier opmerken, komt bij keuren over stenen muren elders niet voor. Men was zich te Amsterdam de onbetrouwbaarheid van de ondergrond terdege bewust. Het grootste verschil tussen de Amsterdamse keur en dat wat elders gangbaar was ligt in de bepalingen die de buurman betreffen. Wij kennen geen ander voorbeeld van een regeling waarbij de buurman als vergoeding voor de inperking van zijn perceel slechts het recht kreeg gebruik te maken van de fundering, en niet van het opgaande muurwerk.

De reeks bepalingen van 1413 over de 'steynhuse' bevatte nog enkele voorschriften over stenen funderingen nabij de erfscheiding. Wanneer men een stenen muur bouwde, 'die upgaet ant dacke of dair men tbedrach van kelnairs op leit' en daarbij te goeder trouw te dicht bij het buurerf was gekomen kon men niet worden gedwongen het deel van het erf te ontruimen dat ten onrechte was bebouwd. De verklaring voor deze gunst zou kunnen zijn dat voor de funde-

3 Amsterdam, Warmoesstraat 41. Houtskelethuis met houten schotwerk [uit H.J. Zantkuijl, o.c. (noot 2), 31]. De zandstenen neuten onder de jukken wijzen op tweede helft 15de eeuw. Het hele gewicht van vloeren, wanden en kap werd hier door het houtskelet gedragen.

ring van een stenen muur of kelderwand een sleuf moest worden gegraven hetgeen het moeilijk maakte de wand precies te situeren. De bouwer van de stenen muur of kelderwand werd door dit artikel tegen latere aanspraken van zijn buurman beschermd. Deze bescherming gold echter alleen wanneer men het fundament 'mit rusten' had gelegd op een moment dat de eigenaar van het buurerf niet uitstedig was. De derde bepaling gaf eenzelfde voorrecht aan iemand die een huis bouwde en het met 'leyen of steyne' dekte. Hieruit moeten we concluderen dat ook houten huizen soms met leien en daktegels werden gedekt. Deze harde daken staken minder ver over zodat de druipstrook naast het huis wellicht iets smaller kon zijn. De vierde bepaling die wij reeds noemden, stelde dat wanneer men 'nye houten huuse' timmerde binnen de gehele vrijheid van Amsterdam men zes duim van het erf moest laten liggen voor de 'oyssendroppe'. Wanneer daar niet aan was voldaan dan konden de burenen het terugzetten van de zijwand van het huis eisen.

Wanneer we deze vier artikelen overzien dan blijkt dat buurman's recht om slechts de fundering van de half op zijn grond gebouwde muur na betaling te mogen gebruiken slaat op stenen muren die tot de dakgoot opgingen. Dat hij eerst zo laat moest betalen en alleen de fundering mocht gebruiken wijst erop dat hier geen sprake kan zijn van twee steens dikke gemene muren doch van dunne stenen wanden. Het enige wat de buurman, als hij ging bouwen, overbleef was de stijlen van het houtskelet van zijn huis te plaatsen tegen de stenen wand, nadat hij aan de fundering had meebetaald. Een dergelijke wand waartegen men slechts met een houtskelet aan mocht

leunen werd in jongere eigendomsoverdrachten wel 'schuilmuur' genoemd.¹²

De bepalingen over het bouwen op en bij de erfscheiding die in het keurboek van 1413 onder de rubriek stenen huizen zijn samengevoegd tonen ons weer de gangbare bouwwijzen: houten huizen, huizen met stenen voet of kelders en huizen met stenen muren. Maar die stenen muren lijken meer op dunne stenen wanden dan op de zijmuren van 'echte' stenen huizen. Het bouwhistorisch onderzoek heeft te Amsterdam vele houtskelethuizen met stenen wanden opgeleverd. Het oudste tot dusver aangetroffen exemplaren was een huis van ca 1400 in de Warmoesstraat (afb. 4).¹³ Het oudste nog bestaande voorbeeld van deze bouwwijze is het huis met de houten gevel op het Begijnhof (afb. 5).¹⁴

In een Amsterdamse keur uit de eerste helft van de 15de eeuw werden alle voorschriften samengevat die uit een oogpunt van brandbestrijding waren gemaakt.¹⁵ Deze brandkeur verschilt in niets van de bepalingen die in andere steden van noord- en west-Nederland golden. Stenen huizen worden nauwelijks genoemd. Zoals gewoonlijk in deze tijd was het alleen voor smeden verplicht er een stenen schoorsteen op na te houden. Wanneer er binnenshuis een oven of een eest was moest die zo ruim staan dat men er rondom kon gaan, 'ten ware dat zy stonden an den muyren van steynhuizen.' Hieruit blijkt dat bakkers en brouwers hun werk ook in houten huizen konden uitoefenen als zij hun ovens maar vrij van de wand hielden. Soortgelijke bepalingen werden eveneens in de Friese steden aangetroffen.¹⁶ Uit de genoemde keuren blijkt overigens dat met 'steynhuizen' niet anders bedoeld kan zijn dan houten pandjes met stenen

4 Amsterdam, Warmoesstraat 98, Houtskelethuis met dunne stenen wanden, einde 14de eeuw [uit H.H. van Regteren Altena and H.J. Zantkuijl, o.c. (noot 13), plate XXXIX]. Het houtskelet draagt het hele huis behalve de wanden.

wandjes. Men was in Amsterdam nogal gemakkelijk met het gebruik van de term steenhuis.¹⁷ Tussen de bijna volledig uit houten huizen bestaande bebouwing was een huis met stenen gevel iets bijzonders. Begrijpelijk is dan ook dat de term steenhuis in de loop van de 15de eeuw meer en meer in onbruik raakt.

Het gebied van het houtskelethuis met stenen wanden

Houtskeletbouw was in het hele land inheems, in het oosten in rijke schakering als vakwerkbouw, in het westen als houtskelethuizen met stenen zijwanden. Waarschijnlijk waren de houtskelethuizen voor 1500 in alle steden in de meerderheid. Het verschil tussen oost- en west-Nederland was daarin gelegen dat in de oostelijke steden in de hoofdstraten reeksen stenen huizen te vinden waren. Deze ontbraken in het westen, daar was het houtskelethuis met stenen zijwanden ook de bouwwijze voor de gegoede burgers in de voornaamste straten.

In stadskeuren wordt het bouwen van 'echte' stenen huizen nergens verplicht gesteld, aan de wanden van de houtskelethuizen worden hier en daar wel eisen gesteld. Zo werden in Rotterdam, Leiden en Amsterdam omstreeks het midden van de 15de eeuw bij

deze bouwwijze stenen zijwanden voorgeschreven. Te Rotterdam werd in 1431 bepaald dat een blok verbrande huizen aan de hoofdader van de stad, de Hoogstraat tussen Vismarkt en Spui, slechts met stenen wanden en harde daken mocht worden herbouwd. Bovendien moest deze bouwwijze bij alle nieuwe hoekhuizen in de stad worden toegepast.¹⁸ Duidelijker dan te Rotterdam blijkt in Leiden dat het voorschrift stenen zijmuren te maken slechts betrekking had op de dunne wanden van houtskelethuizen. Kort voor 1450 werd het volgende bepaald: 'woenhuyse, turfhuysen, schueren, loedzen off schoeten, sij sijn groet of cleyn, hoge of lage, die salmen maken mit stienen gevelen en stienen zijtwegen'. Daarop volgt een keur 'Van den houten huysen te vermakem'. Daarin wordt gesteld dat als 'gevelen' of 'houten zijtwegen vergingen' zij door stenen gevels en 'zijtwegen' vervangen moesten worden.¹⁹ Dit soort keuren schijnt door de landsoverheid te zijn bevorderd zoals zal blijken te Amsterdam in 1452. Het vervangen van houten door stenen wanden verliep langzaam. Daarom machtigde het centraal gezag in Holland Hoorn in 1513, Schoonhoven in 1518 en Amsterdam in 1521 de houten wanden aan te pakken, zulks in verband met de invallen van de Geldersen.²⁰ Het vervangen van de houten zijwand door een stenen kon op verschillende manieren. Men kon het

metselwerk van een hele of halve steen dikte tussen de stijlen van het houtskelet plaatsen. Daarbij konden soms de regels waaraan het houten schotwerk bevestigd was geweest gehandhaafd blijven zodat er een soort vakwerkbouw ontstond. Te Amsterdam is hiervan een enkel voorbeeld bekend.²¹

Meestal en zeker bij nieuwe huizen werd langs de stijlen van het skelet een muur van één steen dikte gemetseld. Op de plaats van de stijlen was deze muur slechts een halve steen dik. Het huis behield hierbij van binnen zijn breedte en de osendrop werd versmald. Het houten schot was een duim dik, de helft van de steensmuur die er voor in de plaats nam 4 duim in beslag. Zodoende werd het huis uitwendig aan iedere zijde 3 duim breder. Bij de vernieuwingen waar men de oude fundering of het houtskelet behield werd de osendrop met 3 duim versmald. In de genoemde steden Hoorn, Schoonhoven en Amsterdam werd in het begin van de 16de eeuw een nieuwe maat voor de osendrop toegestaan die 3 duim smaller was dan de breedte die vroeger gold. In deze steden behoefde de afstand van het huis tot de erf-scheiding nog slechts 3 1/2 duim breed te zijn.²² De ruimte die nodig was om houten wanden te vervangen door stenen werd dus gevonden door de osendrop te versmallen.

Houtskeletbouw blijkt in Friesland en Noord-Holland tot na 1600 de dominerende bouwwijze te zijn gebleven.²³ In de Zuidhollandse steden maakten de houtskelethuizen met stenen wanden eerder dan in het noorden plaats voor de jongere en handzamer exemplaren van de stenen huisfamilie. We zien dit in Delft, dat na de grote brand van 1536 vrijwel geheel met moderne stenen huizen werd herbouwd.²⁴

De Amsterdamse keuren van 1452-1521

Op 23 mei 1452 brandde een groot deel van de stad af. Acht dagen later werd bepaald dat men geen huis mocht herbouwen dan met stenen zijwanden ('stenen wanten') en hard dak. Op 25 juli 1452 verkreeg Amsterdam vrijstelling van enkele landsbelastingen op voorwaarde dat bij de herbouw van de huizen aan twee zijden 'muren' zouden worden gemaakt 'van gehouwen of gebakken steen'.²⁵ De Amsterdamse redactie, die mogelijk als bewijs van goede wil bij de aanvraag om vrijstelling van belasting was gevoegd, sprak helemaal niet van muren doch van wanden. Bij de herbouw van de geteisterde stad heeft men de oude funderingen opnieuw gebruikt en de bouwwijze met houtskeletten aangehouden. Slechts de houten beplanking aan de zijkant was nu verboden, dunne bakstenen zijwanden zouden ervoor in de plaats komen. Hierdoor behielden de huizen als vanouds enige afstand tot elkaar. Deze spleten tussen de hui-

zen waren moeilijk schoon te houden. In 1456 werd toegestaan een plank te hangen 'binnen sijn oeyssen' en daarmee het inwerpen van vuil te voorkomen.²⁶ Amsterdam bleef een stad van houten huizen, waarvan alleen de zijwanden in baksteen moesten worden uitgevoerd. Maar zelfs daar had men moeite mee. Ondanks de verboden werden houten wanden nog steeds gemaakt.

Het stedelijke toezicht op het bouwen werd geleidelijk uitgebreid. In 1503 werd bepaald dat voortaan niemand de fundering van een nieuw huis mocht maken zonder daartoe twee personen te raadplegen 'als dairtoe by der stede geordonneert wesende, ende van denselven oirloff ende consent in wat manieren men tselve fundament „...legghen [of] heyen' te ontvangen'.²⁷

Een keur uit 1505 bracht in herinnering dat men alleen 'mach timmeren dan mit steenen wanden'.

Een overtreder zou worden gestraft 'nyettegenstaende dat hy consent soude mogen seggen gehadt te hebben van yemande, wye hy oick waere'.²⁸

Het bouwen van een nieuw huis op de plaats van een ouder was niet eenvoudig. Funderingsresten zaten in de weg. Een funderingsleuf graven naast een buurhuis dat op een onbekende historisch gegroeide fundering een wankel evenwicht hield was een zorgelijke onderneming. De rooimeesters konden weinig anders voorstellen dan de slechtste plekken van de oude fundering wat bij te lappen en er dan maar weer een huis op te zetten dat niet zwaarder was dan wat er stond. Misschien waren de rooimeesters wel de geheime drijvende kracht achter het behoud van de houten zijwanden (afb. 3).

In het begin van de 16de eeuw werd de brandgevaarlijkheid van vele Hollandse steden door het landsbestuur aangepakt in verband met de oorlog tusen Bourgondië en Gelderland. Uit 1521 dateert een door Keizer Karel V, als graaf van Holland, ondertekende brief over de houten zijwanden te Amsterdam. Het stadsbestuur had om bevoegdheden verzocht om tegen deze misstand te kunnen optreden. Daarbij had het aangevoerd dat het 'meestendeel' van de huizen 'gemaakt sijn van houte wanden aen beijde de sijden d'een de ander niet rakende, ende nochtans so wijt van malcander niet staende, dat men in tijde van brant daer tussen soude mogen komen'. Vervolgens werden de vele brandbare koopmanschappen opgesomd die overal in de buitenlucht lagen opgestapeld, zoals pek, teer, wagenschot, sparren en klaphout. Hoe makkelijk zou brandstichting door de vijand kunnen leiden tot de ondergang van de stad. Het stadsbestuur vroeg een 'ordonnantie' waardoor het kon afdwingen dat 'men alle jaren een seker getal van den voorschreven huijsen de houte wanden afbreken sal, ...ende steene wanden maken in plaetse

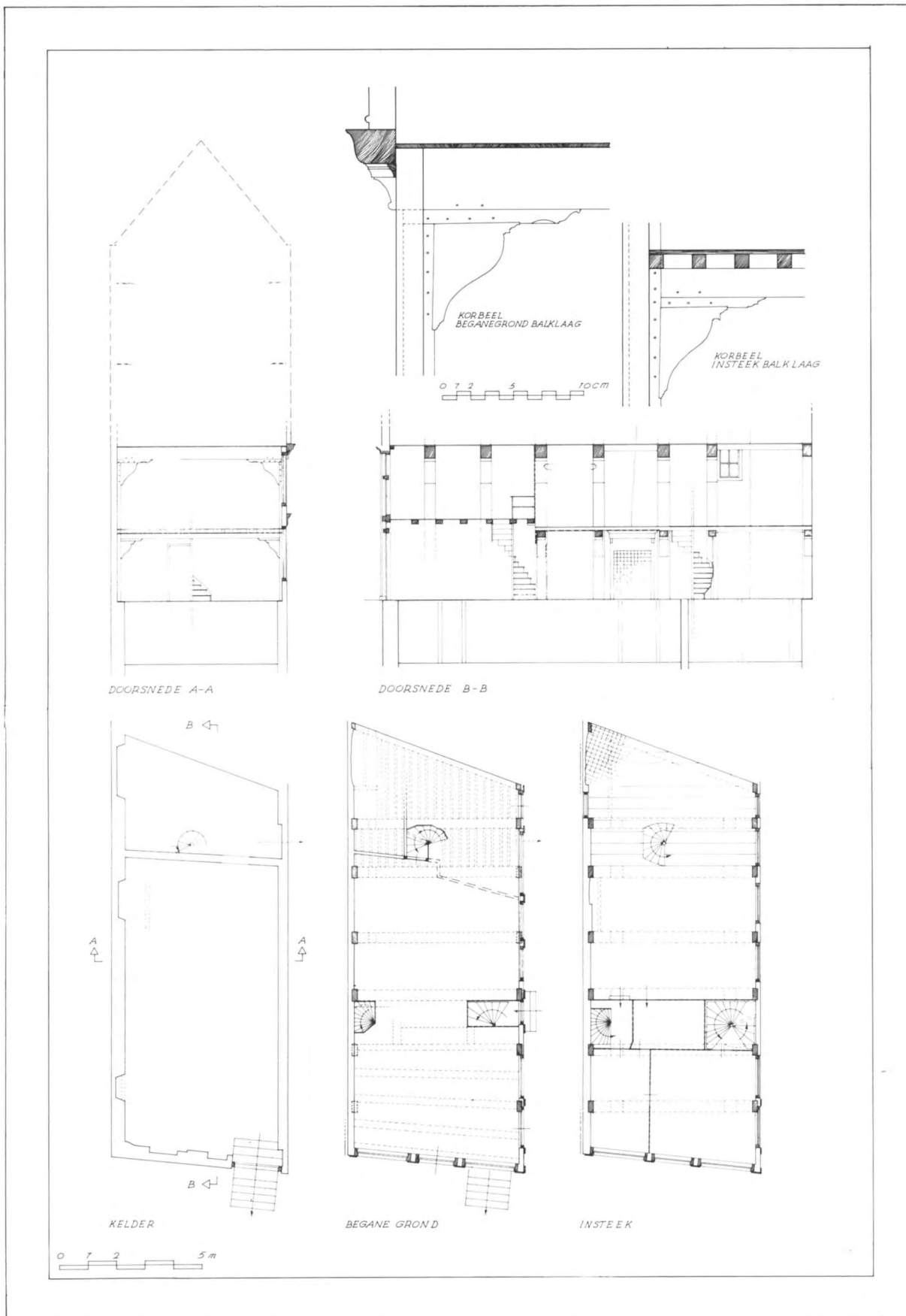

5 Amsterdam, Begijnhof 34.
Eerste helft 15de eeuw.
Houtskelethuis op stenen kelder of onderhuis. De stenen zijwanden omvatten de houten voorgevel.

van dien'. De rijkste inwoners zouden het eerst een beurt krijgen. 'Ende voorts dat men voortaan geen huijsen ,..., van nieuw beginnen of optimmeren zal mogen met houten wanden, maar alleenlijk met steene wanden.' Tevens werd bepaald dat lieden die niet in staat waren hun houten wanden door stenen te vervangen daartoe gesubsidieerd konden worden. Deze voorstellen vonden genade in de ogen van de Keizer, die de stad machtigde aldus op te treden.²⁹ Enkele bevelen tot het vervangen van de houten wanden zijn bewaard gebleven. In 1536 moesten eigenaars van huizen in de Oude- en Nieuwebrugsteeg stenen wanden aanbrengen. In 1547 kregen een tiental lieden uit de Warmoesstraat eenzelfde opdracht.³⁰

De Amsterdamse verordening op het bouwen uit 1531

De keuren op het bouwen te Amsterdam werden in 1531 samengevoegd en aangevuld.³¹ Over stenen wanden is in deze verordening al heel weinig te vinden. Artikel 3 bepaalde dat men geen nieuw werk mocht metselen minder dan een Goudse steen dik. Dit was de kleinste steenmaat, die niet meer dan 18 à 19 cm bedroeg. De uitgebreidere redactie van deze bepaling in 1565 maakt duidelijk dat dit voorschrift vooral stenen zijwanden betrof. Verder stelde men vast dat geen metselaars een muur dichter naast de buurman mochten optrekken dan de afgebroken muur die er

7 Amsterdam, Martelaarsgracht 2, zijgevel aan de Prins Hendrikkade. Anonieme foto in het archief van de RDMZ.

6 Amsterdam, Martelaarsgracht 2. Documentatietekening, J.J. Jehee, RDMZ 1973. Van dit pand uit de tweede helft van de 16de eeuw bleef het benedendeel intact en werden de verdiepingen in het begin van de 19de eeuw vernieuwd. Het zware houtskelet doet vermoeden dat het huis oorspronkelijk een pakhuisfunctie had. De vloer van de insteek rust op tussenbalken. In het achterste deel van het huis was een apart verhuurde woonkamer per verdieping.

voordien stond (5). Ook werd bepaald dat ‘in gevalle yemants huys, van outs gestaen hebbende an zyn buermans huysse ofte muyre, daerinnen nyet geancert is geweest’ dit bij herbouw ook niet mocht (6). Ook mochten er geen ‘loose balcken’ in de muur worden opgelegd. Loze balken waren balken die geen deel uitmaakten van een gebint. Zij werden aangebracht tussen twee gebinten van een houtskelet ter ondersteuning van de vloerdelen en waren opgelegd in de zijwanden.³² Het is duidelijk dat het hier gaat om een ‘schuilmuur’ waar wel tegenaan kon worden gebouwd maar waaraan niets gekoppeld mocht worden. De gelijkwaardigheid van houten en stenen wanden blijkt ook uit artikel 13 dat vaststelde dat men slechts overstekken mocht maken met goedkeuring van burgemeesteren. Met overstekken waren de voorsprongen bedoeld die bij houtskelethuizen verdiepinggewijs konden worden aangebracht. In 1532 werd dit artikel verduidelijkt door vast te stellen dat zowel van houten als stenen ‘gevelen’ het overstek beperkt moest blijven tot een Leidse steen. De lengte van de Leidse steen bedroeg 18 à 19 cm³³ en was gelijk aan die van de Goudse. Het is opmerkelijk dat men bij de gevels de Leidse steen als maat nam en bij het overige metselwerk de Goudse steen. Wij kunnen hieruit

concluderen dat de Leidse steen voor gevels werd gebruikt.

Tevens werd bepaald dat houten gevels niet meer dan vier duim per roede mochten overhangen, hetgeen eveneens gold voor houten puien onder stenen gevels. Dit laatste betekent dat ook het steenwerk van de bovengevel voorover gehangen zal hebben. Aangezien niemand de neiging zal hebben gehad stenen gevels meer dan de hier genoemde maat te laten overhellen hoefde dit in deze keur niet expliciet genoemd te worden.

Het op vlucht bouwen van stenen gevels is slechts mogelijk bij dun muurwerk. Bovendien moeten er houten stijlen achter de gevel zijn of grote houten kozijnen die aan de balklaag gekoppeld kunnen worden. Over het algemeen worden slechts gevels op vlucht aangetroffen in die gebieden waar ook het houtskelethuis met stenen wanden voorkwam. Het had waarschijnlijk meer zin om de dunne stenen gevels op vlucht te zetten dan houten gevels, aangezien de stenen exemplaren kwetsbaarder waren voor regenslag. Houten gevels hadden vaak meer overstekken boven elkaar waardoor de onderliggende geveldelen beschermd werden.

De verordening uit 1531, met enkele aanvullingen uit

1532, laten Amsterdam zien als een stad van houten huizen die ten dele met stenen wanden werden bekleed. Het verwondert dan ook niet dat van gemene muren of – wanden in het geheel niet werd gesproken. Slechts een aanvulling uit 1533 bepaalde dat niemand de 3½ duim ‘huysse drop’, die hij verplicht was open te laten, mocht bebouwen dan met een gemene muur. Het plaatsen van een stenen muur tegen de uiterste rand van het erf werd hiermee verboden. Elders was dit veelal geoorloofd bij huizen met de nok evenwijdig aan de straat en de geveltoppen aan de zijkant.³⁴ In de zijstraten en vooral achter de hoekpanden kwamen deze dwarsgeplaatste huizen ook te Amsterdam voor. Zij mochten slechts met gemene muren of osendroppen worden uitgevoerd.

De Amsterdamse bouwverordening van 1565

In 1565 werd een veel uitgebreidere uitgave van de verordening van 1531 afgekondigd.³⁵ Deze nieuwe editie bleef tot aan het begin van de 19de eeuw, met slechts enkele aanvullingen de basis van het Amsterdamse bouwen. Steeds meer werd de overheid bij het werk betrokken. Wanneer men naast de erfscheiding bouwde moesten de rooimeesters het fundament bezien (art. 1) De rooimeesters moesten opnieuw op het werk komen als de bouwer ‘sijn nooten gestelt sal hebben’ (2). Met deze ‘nooten’ werden de stenen voetstukjes onder de muurstijlen van de gebinten op de begane grond bedoeld. Zij vormden de basis voor het houtskelet. Op dat moment kon men nog controleren of er tussen de huizen de totale ruimte van 7 duim voor een ‘oysen-drop ofte water-ganck’ was overgebleven (3). Niemand mocht ‘eenige muyrage aen gevels/ zydel-wanten/ ende oock binnen aen houten wanten/’ maken van minder dan een Goudse steen dikte (10). Uit deze bepaling blijkt dat soms bij huizen met houten zijwanden van binnen een stenen wandje tegen het beschot werd aangebracht. Ook dit moest dan een hele Goudse steen dik zijn. Een (scheef) ‘hangende muyr’ mocht zonder toestemming van de buurman niet hoger worden opgetrokken. Toegevoegd werd: ‘hiervan uytghesondert alle vysel-werck/ het welck in de gront wel mach hangen’ (15). Wanneer men een huis opvijzelde en het muurgedeelte in de grond verzakt aantrof mocht men daarop wel metselen. Het zal wel niet mogelijk geweest zijn om onder een huis dat op vijzels stond het fundament geheel te vernieuwen.

De gemene muur werd ditmaal wel genoemd: ‘Wanneer twee gebuyren staen op een gemeene muyr/ die hangende ofte niet goet en is/ ende den ene begeert te timmeren ende den anderen niet/ so sal die gene/ die timmeren wil/ gehouden wesen de voorsz. muyr t’sijnen kosten af te breken ende weder op te maken/ soo

hoog als hy timmeren wil’ (17). Voor zover de buurman van deze vernieuwde muur gebruik maakte moest hij de helft van de kosten betalen. Hoewel het bouwen van gemene muren in de Amsterdamse keuren nog steeds niet geregeld werd kon men zich toch niet geheel onttrekken aan de problemen die bij verbouwingen ontstonden. Merkwaardig is ook dat het probleem van een defecte gemene muur dat in de Amsterdamse keuren voorkomt uit andere steden niet bekend is. Nu werden in Amsterdam in het midden van de 16de eeuw veel huizen van een of meer verdiepingen voorzien, ook met het oog op de berging van handelswaar. Het is te begrijpen dat de bestaande gemene wanden tussen lage huizen daarbij veelal vernieuwd moesten worden.

Bij bouwen op een smal stadsperceel raakte vrijwel steeds de buurman gemoeid. De bouwer moest herstellen wat hij ‘aen sijn buyr-mans dack/ goten/ ofte anders gebrocken sal hebben (18). Ook op andere punten werd er over buurman’s bezit gewaakt: ‘de gene die sal willen heyen/ ofte sijne fondamenten dieper leggen dan sijn buyr-mans fondamenten sijn/ sal gehouden wesen sijn Buyr-mans huys van buyten te besorgen met stutten ende anders (19). Noodzakelijk stutwerk aan de binnenzijde kwam voor rekening van de buurman.

Hoe onuitroeibaar de verboden houten zijwanden waren blijkt uit een der laatste bepalingen (54) van de verordening van 1565. Daar werden de verboden uit 1452 en 1505 in herinnering gebracht ‘ende dat dies niet tegen-staende eenige hen t’sedert der voorsz. tijt vervordert hebben contrarie ende in prejudicie van dien te timmeren’. Degenen die de afgelopen 25 jaar huizen met weke (d.w.z. houten) wanden en weke (d.w.z. rieten) daken gebouwd hadden moesten dit meteen veranderen.

Uit de 16de eeuwse Amsterdamse keurboeken komt voor huizen maar één bouwwijze naar voren: het houtskelethuis dat stenen zijwanden hoort te hebben. Misschien zouden wij die bouwwijze in de keuren niet herkend hebben wanneer het bouwhistorisch onderzoek van de laatste 40 jaar niet aan het licht had gebracht dat alle Amsterdamse huizen van voor ca. 1575 op deze wijze waren gebouwd zijn (afb. 6 en 7) Het ‘echte’ stenen huis blijft zowel in de stad als in de archiefstukken vooralsnog onvindbaar.

De historische factor

De ontwikkeling van het bouwen wordt bij voorkeur beschreven als een rationeel proces dat te verklaren zou zijn uit bodemgesteldheid, beschikbare bouwmaterialen en economische ontwikkelingen. Een belangrijke factor, die van het historische toeval, blijft meestal buiten beschouwing. Toch kunnen toe-

valligheden bepalend zijn geweest voor het in gang zetten van een langdurig ontwikkelingsproces. Wij vermoeden dat dit het geval is geweest bij de ontwikkeling van de Amsterdamse huizenbouw.

De oudste, uit opgravingen bekende Amsterdamse huizen waren lang, smal en laag en van primitieve constructie.³⁶ Bij de snelle ontwikkeling van dorp tot stad in de 14de eeuw moesten de Amsterdammers kiezen voor stenen huizen met goede funderingen of houtskelethuizen met stenen wanden. Het bouwen in steen was bekend, er waren in de stad stenen gebouwen als de kerken, kloosters en poorten. Er waren waarschijnlijk ook wel enkele stenen huizen. De smalle percelen noopten tot het bouwen van gemene muren en de kostbare funderingen maakten het bouwen van korte en hoge huizen het meest voordelig. Door de groeiende behoefte aan bergruimte kon men niet met bescheiden woonhuizen volstaan doch had men ruimer panden nodig. Bovendien zal men de winsten in de vroege bloeitijd wel nodig hebben gehad voor de uitbreiding van de handel. De welvaart bracht niet in eens zoveel geld binnen dat de Amsterdammers tot een andere sociale laag, die van de bouwers van stenen huizen, konden gaan behoren. De stap van het smalle, lange en lage houten huis naar het korte en hoge stenen huis was te groot. Maar door een historische toevalligheid behoefde die ook niet gezet te worden. Reeds in het midden van de 14de eeuw werd te Amsterdam aan de Oude Kerk een klein formaat baksteen verwerkt.³⁷ Met behulp van deze kleine steen kon men het houten huis geleidelijk verstenen. Er kwamen stenen voeten en kelders en stenen zijwanden. Het keurboek van 1413 leert ons dat dit alles er toen al was en het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek bevestigt dit. Voor 1400 werd de bouwwijze van houtskelet met stenen wanden te Amsterdam aanvaard als de oplossing voor een eigentijds burgerhuis dat aansloot bij de houten huizen die men gewend was. Men kon dit type zelfs verwezenlijken doormiddel van verbouwing van bestaande panden. Aan het 'echte' stenen huis, zelfs in jongere en handzame editie had men voorlopig geen behoefte.

Waarschijnlijk is deze ontwikkeling niet alleen kenmerkend voor Amsterdam doch voor grote delen van noordwest Nederland. Zo zijn in de oudste Friese stad Stavoren enkele keuren bekend over gemene muren. Deze bepalingen leken op die van de IJsselsteden.³⁸ Maar in jongere Friese keurboeken komen die niet meer voor en de gewone stadshuizen in Friesland zijn tot diep in de 16de eeuw van het bekende type, houtskelet met stenen wanden. Eerst omstreeks 1600 overwint het stenen huis het laatste houtskeletgebied, Amsterdam en Noord-Holland. Maar dit stenen huis was nauwelijks meer een

'echt' stenen huis te noemen. Veel houten constructiedelen zoals kozijnen en balklagen gaven er de kracht aan. De muren waren weinig dikker dan de stenen wanden van het houtskelethuis, maar zij droegen wel de hele last. Wanneer we de ontwikkeling overzien valt op dat in Amsterdam zo verschrikkelijk veel met hout werd gebouwd. Men kon maar moeilijk van houten wanden afstappen en bouwde tot in het begin van de 17de eeuw nog houten gevels. Bij stenen gevels had men een voorliefde voor houten puien en grote kozijnen. Om het Amsterdamse bouwklimaat te begrijpen zullen we aandacht moeten besteden aan de houthandel.

De Amsterdamse houthandel

Reeds in de 13de eeuw kwam het bouwhout voor ons land van ver. Naast de aanvoer langs de grote rivieren was er de handel van overzee. Reeds in 1228 zou er in Vlaanderen hout uit Noorwegen voor huizenbouw zijn gebruikt.³⁹ Omstreeks 1260 werd het hout voor de kap van het klooster Mariëndaal aangevoerd uit Hamburg.⁴⁰ In de Dordtsche tolrekeningen werd in 1380 melding gemaakt van 'Wikersse sparren', d.w.z. hout uit Noorwegen. Het jaar daarop werd 'wagenschot' aangevoerd 'uter zee'.⁴¹ Hout uit Denemarken werd reeds in de 14de eeuw in Vlaanderen gebruikt.⁴²

In 1384 bij een bouwcampagne aan het kasteel Teylingen, ten noorden van Leiden, werd het zware hout met kleine partijen gekocht in Den Haag, Dordrecht, Schoonhoven en Deventer. Een uitzonderlijk grote partij hout van 37 balken kwam 'van den wilden water'. Verderop in de rekeningen werden deze 37 balken nog eens vermeld met dezelfde toevoeging. Ze werden toen kruisgewijs doorgezaagd om er ribben (kinderbinten) van te maken.⁴³ De Haarlemmermeer was voor de kleine zeeschepen van toen bevaarbaar, zodat de aanvoer van hout van overzee tot diep in Holland mogelijk was.

Het Rotterdamse keurboek van ca. 1410 regelt de positie van kooplieden die koren, hop, 'fetseelhout' (brandhout), 'rechout' en wagenschot aanboden.⁴⁴ Mogelijk werden deze artikelen niet rechtstreeks uit zee aangevoerd doch liep de aanvoer over Amsterdam, via de Hollandse binnenwateren.⁴⁵

Amsterdam werd in de 15de eeuw steeds meer de grote toevoerhaven van granen en hout via de Noordzee. Naast een beperkt aantal schepen en schippers uit Amsterdam waren er vele anderen uit de kleinere havenplaatsen rond de Zuiderzee in deze handel actief. Zij brachten hun waar naar Amsterdam dat al spoedig de belangrijkste haven van het Zuiderzeegebied werd. Ieder schip had verschillende ladingen aan boord. Hout werd gecombineerd met rogge,

koren, as en zout. Te Amsterdam werden de aangevoerde ladingen op de markt gebracht, verdeeld en verder verhandeld.

Sedert het midden van de 15de eeuw werd via Amsterdam een aanzienlijke handel gedreven in Meyburgs of Maagdenburgs hout dat uit midden-Duitsland over de Elbe naar Hamburg werd verscheept.⁴⁶ Tussen de goederen die door de Hanze in het derde kwart van de 15de eeuw te Amsterdam werden aangevoerd vinden we wagenschot, sparren, palen, klaphout en knarhout.⁴⁷

Uit de tarieven van het pondgeld, een belasting die te Amsterdam voor uitgaande en inkomende goederen van over de Zuiderzee werd geheven en die in 1478 werd bijgesteld, blijkt de ruime schakering van de houthandel. Uit het Oostzeegebied en Noorwegen werden ingevoerd: booghout, knarhout, klaphout, wagenschot, planken, heipalen, Maagdenburgsche en Noorse planken en sparren. De tarieven van de schuitvoerders die te Amsterdam schepen losten noemen in het begin van de 16de eeuw de volgende houtwaren: wagenschot, Harderwijks hout, Pruisische-, Pommerse-, Maagdenburgse-, Noorse-, en Bremense planken, klaphout, nagelhout, booghout, spadehout en balken.⁴⁸

Uit een register van schepen die in de jaren 1490-1492 uit Danzig vertrokken blijkt dat er onder de lading van schepen uit Amsterdam en overige plaatsen in Noord-Holland grote partijen hout voorkwamen. Het omvangrijkst lijken de zendingen wagenschot. Verder is er sprake van 'klaphout', dat is gekloofd hout dat waarschijnlijk gebruikt werd voor het maken van tonnen, 'riemhout', 'goedhout' en delen.⁴⁹

Een opgave van Noordhollandse en Friese schepen die in 1511 door zeerovers verloren gingen bevestigt dit beeld.⁵⁰ Naast graan vervoerden deze schepen wagenschot, klaphout en delen. In de opgaven van de uit de Oostzee aangevoerde houtwaren ontbraken zaken als palen, masten en sporen. Deze moeten zijn aangevoerd uit Noorwegen. De houttoevoer uit Noorwegen moet al in de 15de eeuw op gang zijn gekomen. Wij beschikken hier over minder gegevens dan bij de Oostzeehandel. Wel is bekend dat de uitvoer van Amsterdam naar Noorwegen in 1545 de helft bedroeg van die naar Danzig en de Oostzee.

Het voornaamste handelsartikel was daarbij textiel.⁵¹ Aangezien hout naast stokvis het belangrijkste uitvoerproduct van Noorwegen was moet de houtaanvoer uit dat land toen reeds groot geweest zijn.

De houttoevoer naar Amsterdam overtrof de behoefte van de binnenlandse markt zodat een deel ervan kon worden uitgevoerd naar andere landen. Deze export zou natuurlijk ook hout kunnen bevatten dat uit het Rijngebied of uit Deventer te Amsterdam was gebracht. Er is echter niets dat daarop wijst, de soor-

8 Amsterdam, Amstel 116. Pand van ca 1600. Voorgevel in de 19de eeuw vernieuwd. Boven de uitkraging twee volledige verdiepingen. Het inwendige houtskelet is aan de muurankers te herkennen. Foto C.P. Schaap, Gemeentelijk bureau Monumentenzorg Amsterdam (ca. 1960).

ten van de uitgevoerde artikelen zijn juist die welke van over zee waren aangevoerd. Uit incidentele gegevens blijkt dat de houtuitvoer van Amsterdam naar het buitenland al aan het eind van de 15de eeuw plaats vond. In 1488 bracht een Amsterdams schip in een haven aan de oostkust van Engeland 500 stuks wagenschot en 300 stuks klaphout. In 1496 had een Amsterdams schip 300 stuks klaphout bij zich.⁵² Voor twee perioden, waarvan de eerste een deel van 1544 besloeg en de tweede het laatste halfjaar van 1545, bezitten we gegevens over de uitvoer van Amsterdam naar het buitenland. De uitgevoerde houtwaren bedroegen in deze perioden ca 2,5 en 3,5% van de totale export naar buiten de Bourgondische gebieden. De beste klant voor het Amsterdamse hout was Portugal. We kennen de daarheen verscheepte soorten artikelen en de onderlinge verhouding in geldswaarde. Voor 1544 was dit: hout in het algemeen £ 3.000, delen bijna £ 1.000, en sparren £ 2.000. Voor 1545 werd er voor £ 2.000 aan wagenschot, voor £ 700 aan balken en voor £ 600 aan delen geleverd. Een deel van dit hout kan gebruikt zijn in de mijnbouw en scheepsbouw.⁵³

Ook naar Friesland werden sparren en delen verscheept. In de 1544-periode voor £ 223 en in de tweede helft van 1545 voor £ 876. Ook hier zien wij weer een sterke wisseling in de omvang van de houtuitvoer.⁵⁴ De houtexport van Amsterdam naar de IJsselsteden was uiterst beperkt.⁵⁵

Meer en meer had Amsterdam het karakter gekregen van een voorhaven van Vlaanderen en Brabant.⁵⁶ Langs de Hollandse binnenroute over Gouda werden veel houtwaren naar het zuiden van Holland, Zeeland en Vlaanderen getransporteerd. Incidentele gegevens lichten ons daarover in. Bouwrekeningen, waarvan de oudste teruggaan tot de 14de eeuw, tonen dat Amsterdam de voornaamste markt was van wagenschot en sparren.⁵⁷ In 1418 voerde een Amsterdams schip sparren via Gouda naar Rotterdam.⁵⁸ In 1474 liet een koopman uit St. Omaars door een Amsterdamsche schipper 700 stuks wagenschot en 400 sparren door de binnenwateren aanvoeren naar Grevelingen, vanwaar hij het verdere transport naar het zuiden voor zijn rekening zou nemen.⁵⁹ In 1482 bracht een Haarlemse schipper 600 stuks wagenschot van Amsterdam naar Bergen op Zoom om die daar in detail te verkopen.⁶⁰ In 1551 werd te Dordrecht een partij hout uit Amsterdam aangevoerd bestaande uit 100 barlingen, 100 Noertse deelen, 100 Reveltsche rafters, 100 Vriese racters, 1 1/2 hondert wagenschots, 500 kercksperrren.⁶¹

De Amsterdamsche houthandel moet ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de duidelijke voorkeur van deze stad voor dit bouw materiaal. Een van de voornaamste artikelen was het wagenschot en dat kon men nu juist in grote hoeveelheden aan zijwanden gebruiken.

Conclusie

De houthandel vergde veel kapitaal en hierdoor namen de houtkopers in Amsterdam financieel een sterke positie in. Zij stonden vaak borg voor timmerlieden, die hierdoor meer armslag kregen dan de metselaars. Het Amsterdamsche bouwvak was en bleef in handen van de timmerlieden. Bij het bouwen van houtskelethuizen met stenen wanden hadden de timmerlieden de leiding en kwamen de metselaars op de tweede plaats. Bij stenen huizen lag de verhouding tussen beide ambachten omgekeerd.

De Amsterdamsche houten huizen waren van oorsprong lang en laag zoals overal om de Zuiderzee. Ze waren niet diep gefundeerd doch stonden op de grond. Door ophogingen van het terrein ontstonden er op de duur een soort geïmproviseerde funderingen. Deze bleven in gebruik ook toen de bebouwing op verschillende plaatsen met een verdieping werd verhoogd. Het aanleggen van nieuwe funderingen bij herbouw van panden was heel moeilijk.

Door al deze omstandigheden behield het lichtere houtskelethuis, het liefste nog met houten wanden, de voorkeur boven de zwaarder aangelegde stenen huizen. Tot ca. 1600 bleef het houtskelethuis in gebruik, zowel in Amsterdam als in Friesland en Noord-Holland, met moeite aangepast aan de moderne tijd door een nieuw stenen jasje. Dat dit type hier zo ruimschoots aansloeg kan mede het gevolg zijn van historische toevalligheden. Op het moment dat Amsterdam en andere Zuiderzeesteden behoefte kregen aan moderne stadshuizen kwam een klein formaat baksteen op de markt, waarmee men dunne wanden kon bouwen in plaats van stenen muren. Het 'echte' stenen huis in burgersmansformaat kreeg in noordwest Nederland geen voet aan de grond.

1. De kwestie van houten – en stenen huizen werd nog onlangs aan de orde gesteld door K.J. Steehouwer in zijn bespreking van het boek 'Huizen in Nederland I: Friesland en Noord-Holland', in *N.R.C. Handelsblad*, 3 juli 1993.
2. H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam, het woonhuis in de stad (1975/1993)*, 35.
3. R. Meischke, *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort (1988), 241.
4. Lukas Vochs, *Unterricht bey vorfallenden Baustrittigkeiten*, Augsburg (1780); Neudruck Leipzig und München (1979); K. Hauke, 'Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreußen', *Das Deutsche Bürgerhaus VIII* (1967), 74; K. Erdmannsdorfer, 'Das Bürgerhaus in München', *Das Deutsche Bürgerhaus XVII* (1972), 40.
5. R. Meischke, *o.c.* (noot 3), 243.
6. A.C.F. Koch, *Het Bergkwartier te Deventer, Huizenboek van een Middeleeuwse stadswijk tot 1600*, Zutphen (1988); J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat* (1968). Vergelijking van beide onderzoeken wijst uit dat te Deventer gemene muren voorkomen, terwijl die in Amsterdam vrijwel ontbreken.
7. G.M. de Meijer en E.W.F. van den Elzen, 'De verstening van Deventer', *Historische Studies XLIII, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis XXXVIII*, Groningen (1982).
8. H.H. van Regteren Altena, 'Funderingsresten van een middeleeuws huis aan de Nieuwendijk', *Maandblad Amstelodamum* 49 (1962), 171.
9. J.M. Baart, 'Middeleeuwse woonhuizen', *Amsterdam, het beschouwen waard*, Amsterdam (1993), 29.
10. J.C. Breen, 'Rechtsbronnen der stad Amsterdam', *Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche recht* tweede reeks no. 4, (1902), 15.
11. J.C. Breen, *o.c.* (noot 10), 14.
12. J.G. Kam, *o.c.* (noot 6), zie onder Warmoesstraat 94.
13. H.H. van Regteren Altena and H.J. Zantkuijl, 'A Medieval House Site in Amsterdam', *Berichten van de Rijksdienst van het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19 (1969), 233-266.
14. H.J. Zantkuijl, *o.c.* (noot 2), zie onder Begijnhof 34.
15. J.C. Breen, *o.c.* (noot 10), 36.

16. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Deel I, Friesland en Groningen*, Zwolle (1993), 18.
17. J.G. Kam, *o.c.* (noot 6), zie onder Warmoestraat 1-3; 76; 97. In de vele overdrachten van deze panden werden zij slechts eenmaal als stenen huis aangeduid.
18. L.J.C.J. van Ravesteyn, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw*, Rotterdam (1933), 152 n. 1.
19. H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van Leiden*, Leiden (1873), 143.
20. R. Meischke, *o.c.* (noot 3), 240.
21. J.M. Baart, *o.c.* (noot 9), 39.
22. R. Meischke, *o.c.* (noot 3), 213.
23. R. Meischke e.a., *o.c.* (noot 16), zie onder 'houtskelet'.
24. C.L. Temminck Groll, 'Delft als stad van zestiende-eeuwse woonhuizen', *Delftse studiën*, Assen (1967), 62-114; W.F. Weve, 'Bouwkundige aspecten van de stad: Woonhuizen', *De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*, Delft (1981), 74-80.
25. J.C. Breen, 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam, voor de negentiende eeuw' *Jaarboek Amstelodamum*, 6 (1908), 112.
26. J.C. Breen, *o.c.* (noot 10), 53.
27. J.C. Breen, *o.c.* (noot 25), 114.
28. J.C. Breen, *o.c.* (noot 10), 422.
29. H. Noordkerk, *Handvesten der stad Amsterdam, Tweede stuk* (1748), 978.
30. J.C. Breen, *o.c.* (noot 25), 126.
31. J.C. Breen, *o.c.* (noot 25), 122.
32. R. Meischke e.a., *o.c.* (noot 16), 38; L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier* (1974), 317. Hier wordt dit element 'leuve balk' genoemd.
33. Meded. G. Berends.
34. R. Meischke, *o.c.* (noot 3), 242.
35. H. Noordkerk *o.c.* (noot 29), 979,
36. J.M. Baart, *o.c.* (noot 9), 29.
37. G. Berends in *Restauratievademecum, RVblad Baksteen 02-4*, 13 (1989).
38. R. Meischke e.a., *o.c.* (noot 16), 14.
39. C.V. Trefois, *De ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur* (1950), 59 n. 5.
40. R. Meischke e.a., *o.c.* (noot 16), 25.
41. Z.W. Sneller, *Rotterdams Bedrijfsleven in het verleden* (1940), 15.
42. A.L.J. van de Walle, *Het Bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen* (1959), 46, 47 [zonder bronvermelding].
43. A.M. Hulkenberg, *Teylingen* (1984), 32, 36.
44. Z.W. Sneller, *o.c.* (noot 41), 19.
45. F. Ketner, *Handel en Scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw* (1946), 134-144.
46. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 123.
47. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 127.
48. J.C. Breen, *o.c.* (noot 10), 128, 471; F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 184.
49. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 168-169.
50. N.W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (1971), 88, 89. Van de zestien schepen, die blijkens de lading bestaande uit producten uit de Oostzeelanden zoals rogge, tarwe, koren, as en teer, op de terugweg waren was er slechts één die niet ook enkele partijen hout aan boord had. De ladingen moeten bestemd zijn geweest voor Amsterdam, slechts bij een schipper uit Purmerend werd vermeld dat hij voor een reder te Rotterdam voer.
51. N.W. Posthumus, *o.c.* (noot 50), 190, 192.
52. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 180.
53. N.W. Posthumus, *o.c.* (noot 50), 225-231.
54. N.W. Posthumus, *o.c.* (noot 50), 186, 192.
55. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 27 e.v.
56. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 133.
57. H. Janse, 'Het gebruik van hout in het Nederlandse bouwbedrijf in het verleden', *Restauratievademecum RV blad Hout 01-6* (1988) 11-18.
58. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 138.
59. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 190.
60. F. Ketner, *o.c.* (noot 45), 191 n. 255.
61. T.S. Jansma, 'De betekenis van Dordecht en Rotterdam omstreeks het midden der zestiende eeuw', *Tekst en Uitleg*, Den Haag (1974), 156 n. 43.

Coen Temminck Groll

De ‘Gereja Sion’ of Portugese Buitenkerk te Jakarta

Opgedragen aan dr.ing. H.J. Zantkuijl, die belangrijk adviserend werk verrichtte bij restauraties van 17e - 18e eeuwse gebouwen in Jakarta. Voorts dank aan de heren ir. R. Gill en ir. M. Yuwono voor de verstrekte informatie.

Wie met zorg aandacht schenkt aan de aan Nederland gerelateerde monumenten Overzee, komt tot de verrassende conclusie, dat zich daaronder vaak de oudste voorbeelden van een bepaald gebouwentype in het desbetreffend werelddeel bevinden. Zo is de synagoge van Willemstad (Curaçao) de oudste functionerende op het westelijk halfrond en is het raadhuis van Malacca (nu museum) het vroegste voorbeeld van een Europees bestuursgebouw in Azië. Kortgeleden bleek, dat de ‘Old Dutch Reformed Church’ in North Tarrytown (staat New York, 1685) vrijwel zeker de oudste protestantse kerk van Amerika is. Het hier centraal te stellen gebouw is voor Azië de oudste voor de protestantse eredienst gebouwde kerk, en evenals de juist genoemde ook nog als zodanig in gebruik.

Een kleine historische inleiding is nodig om duidelijk te maken hoe een protestantse kerk aan de benaming ‘Portugees’ kan komen.¹ In alle V.O.C. en W.I.C. vestigingen was steeds de eerste kerk uiteraard die voor de Compagniesdienaren. Te Batavia, nu Jakarta, stond deze eerst in het Kasteel, later aan het Stadhuisplein (thans Taman Fatahillah). Maar voor er zich op Java Nederlanders vestigden, hadden de Portugezen dat reeds gedaan. Deze droegen met het Christendom hun taal over aan groeperingen in Indonesië en elders in Azië. Zij bonden deze aan zich in een vorm van slavernij. Vaak werden deze mensen van de ene plek naar de andere overgebracht, omdat sommige Inlandse vorsten de Portugezen niet toestonden werkkrachten uit de eigen bevolking aan te trekken. Zo troffen de Nederlanders vele Portugees sprekende Rooms-Katholieke Aziaten en Euraziaten aan in Indonesië en nadien in andere op de Portugezen veroverde gebieden, als op Sri Lanka (toen Ceylon) en in Malacca. De V.O.C. bood deze mensen de vrijheid, op voorwaarde van overgang naar de protestantse godsdienst.

Impressie van hoe de kerk er van binnen uitgezien zal hebben in de 18e eeuw. Tekening van G.B. Hooyer in De Haan (1).

Deze ‘vrijgemaakten’ werden door de Nederlanders *Mardijkers* genoemd – men kan hierin het Indonesische woord merdeka, vrijheid, herkennen. De godsdienstige overgang leverde in het algemeen geen grote problemen op, wel echter was het Portugees zo ingeburgerd onder deze heterogene groep van uit allerlei cultuurgebieden afkomstige mensen,

dat overgang op het Nederlands niet meer mogelijk bleek. Zodoende ontstond de behoefte aan kerken, waarin in het Portugees werd gepreekt. Nadat er eerst enige noodkerkjes waren geweest, werd de eerste stenen kerk voor deze gemeenschap gebouwd in 1673, in de binnenstad van Batavia² (afb. 1). Al spoedig was er behoefte aan een tweede

definitief gebouw, zo ontstond in 1693-1695 net buiten de zuid-oosthoek van de bemaarde stad de tweede Portugese kerk.³ Er woonden vele, vaak al tot welstand gekomen, Mardijkers aan die zijde. Gezien de ligging kreeg deze de naam van Portugese Buitenkerk (afb. 2). De reeds bestaande werd sedertdien als Binnenkerk aangeduid. Dit gebouw brandde op

14 januari 1808 af, maar was voordien al enige tijd buiten gebruik geweest. Tegen het einde van de 18de eeuw was trouwens de kennis van de taal reeds sterk verminderd. Waren er in 1749 nog vier Portugees sprekende predikanten, na het overlijden van de laatste (ook in 1808) kon men geen opvolger meer vinden. Ook de gemeenteleden konden de taal nauwelijks

1 Gezicht vanaf de Kali Besar Oost op de Portugese Binnenkerk (1673-1808). Deze had, zoals ook uit de stadsplattegronden blijkt, een kruisvormige plattegrond. Tekening Johannes Rach van 1770 (J. de Loos-Haaxman 87).

2 'Het Gezicht van de buiten Portugese Kerk effen over Iassen Brug Buiten Batavia'. Tekening Johannes Rach c. 1770 (J. de Loos-Haaxman 71).

3 De kerk van het dorpje Tugu uit 1747 (Foto auteur 1972).

4 Noord- en oostgevels vóór de restauratie van 1920/'21 (V.I. van de Wall, 1942).

meer volgen en zo was er een overgang op gang gekomen naar het Maleis als voertaal, waaruit de Bahasa Indonesia zou voortkomen. De naam echter bleéf en is ook nu nog bij ieder bekend, al is de officiële aanduiding sedert de onafhankelijkheid Gereja Sion.

De V.O.C. liet zich veel aan deze Mardijker gemeenschap gelegen liggen. Zij bemiddelde bij – en steunde financieel – de grondverwerving en de kerkbouw. De Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn was met zijn echtgenote aanwezig bij de inwijding van de Portugese Buitenkerk, een latere G.G. (Hendrik Zwaardencroon, † 12 augustus 1728) liet er zich zelfs 'tussen het volk' begraven. Door die keuze is hij de enige G.G. wiens graf zichtbaar bewaard gebleven is!

Een verkleinde versie van de Portugese Buitenkerk vindt men ten oosten van Jakarta in het kleine dorpje Tugu⁴; deze is drie traveeën diep. Een eerste opzet dateerde van kort na 1661, de huidige kerk is gebouwd in 1744-1747 in opdracht van Julius Vink van Cilincing. Er zijn geen beuken, er was dus vanouds een doorgaand dak (afb. 3). Het interieur bevat nog aantrekkelijke banken. Er is een vrijstaande stenen klokkestoel met een klok van 1747. De Mardijker gemeenschap bleef hier zeer lang haar eigen karakter behouden.

Bouwgeschiedenis

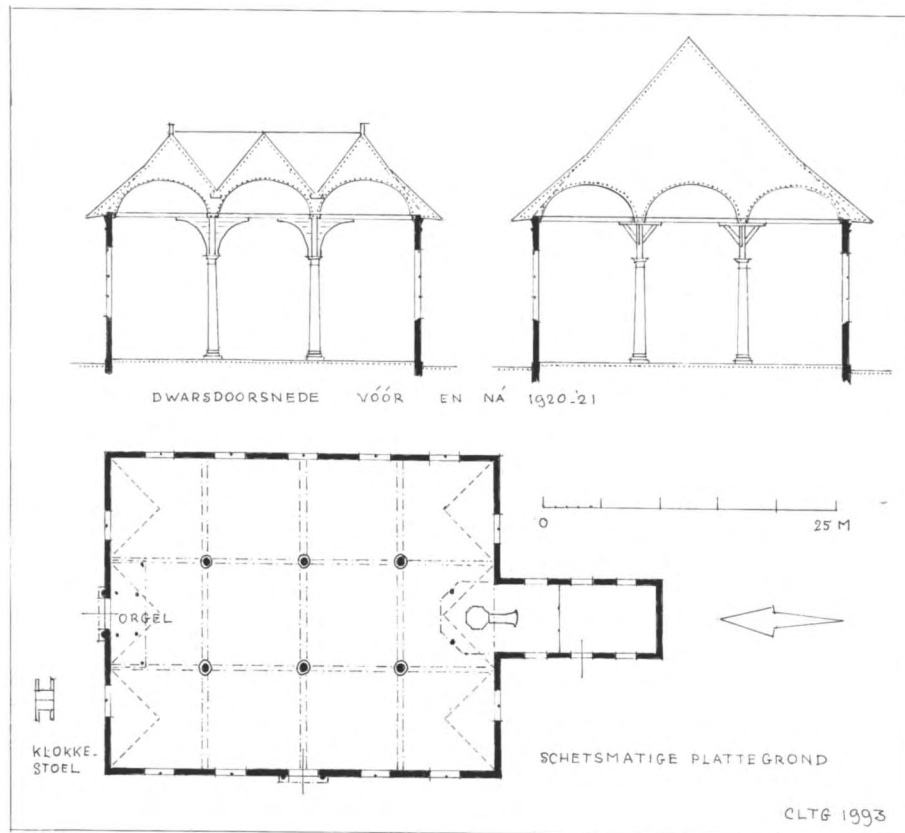
Reeds in 1655 was er op de plek waar de Buitenkerk zou verrijzen een begraafplaats en in 1676 werd er een bamboekerkje opgetrokken. In 1689 verwerft de G.G. J. Camphuys (in functie van 1684-1691) daarbij de 'thuyn' van G. Nieholt, benevens veertien kleine erven. Ewout Verhagen uit Rotterdam, hoofd van

Batavia's Ambachtskwartier, maakt een ontwerp, dat op 11 juli 1692 wordt goedgekeurd. Joan van Hoorn, die van 1704-1709 G.G. zal worden, is dan kerkvoogd. De eerste steenlegging vindt plaats op 19 oktober 1693. Een deel van de benodigde fondsen is afkomstig uit de naar Batavia teruggevloede kas van de Diakonie van Formosa, alwaar de Nederlandse bezittingen in 1661 door de Chinezen waren heroverd. De inwijding geschiedt op 23 oktober 1695 door ds Theodorus Zas in het Nederlands en 's middags door ds J. op den Acker in het Portugees.⁵ Hoewel er uiteraard veranderingen hebben plaatsgevonden, verkeert het gebouw in essentie nog in de toestand, waarin het toen werd opgeleverd. Zo is het vanouds een rechthoekig bepleisterd bakstenen bouwwerk op een paalfundering. De muurdikte bedraagt, met pleisterlagen, 45 cm. Het betreft dus twee-steens muren, een typisch Nederlandse 'muurdunte' voor een gebouw, dat toch ca. 27 x 34 meter meet uitwendig. Het heeft vijf vensterassen in de oostelijke en westelijke langsgevels en drie in de noordgevel. Aan de zuidzijde bevindt zich een smalle, langwerpige en lagere aanbouw, welke onder

5 Westgevel 1976 (kalender Gereja Sion 1977).

6 Schetsmatige plattegrond en doorsneden van vóór en na de restauratie 1920/'21 (tekening auteur).

meer de consistoriekamer huisvest. De ingangen in het midden van de noord- en van de westgevel, worden geaccentueerd door verzorgd gedetailleerde dorische omlijstingen met frontons. De rondboogvensters daarboven zijn gevat in een architraafprofiel. Alle overige vensters zijn iets spitsbogig en niet omlijst (afb. 4 en 5). Oorspronkelijk waren alleen de bovenlichten met glas bezet, de rechthoekige vakken daaronder hadden een rotanvlechtwerk. Aan de binnenzijde bevonden zich luiken. Thans is er overal een 19de eeuwse glasverdeling. Alleen de aanbouw aan de zuidzijde heeft nog fraaie 18de-eeuwse schuiframen (in de tijd van de bouw was in Batavia het kruiskozijn nog volkomen gangbaar). Deze grote ramen hebben een heel fijne roedenverdeling, ze zijn zes glasruiten breed en hebben er tweemaal zes boven elkaar.

De gevels worden afgesloten door een eenvoudig hoofdstel en daarboven heeft het dak rondom de typisch Indonesische royale 'uitsteker', welke bij hoge zonnestand vrijwel de gehele gevel kan beschaduwden. Een essentiële wijziging bij de in 1920/'21 uitgevoerde restauratie is geweest, dat de drie daken (binnen het omgaand schilddak) met hun twee zakgoten (welke hun water via Keulse goten en twee regenpijpen langs de noordgevel afvoerden) vervangen zijn door een hoog dak (afb. 6; vgl. ook de afb. 4 en 5).

Naast de noordingang stond vanouds een kleine klokkestoel, met een te Batavia gegoten klok van 1675, die al bij de voorlopige kerk ter plaatse dienst had gedaan. Deze is zichtbaar op de tekening van J.W. Heydt uit 1739.⁶ Enige decennia later tekent J. Rach deze klokkestoel op de noordwest hoek van het terrein (afb. 2). Op de foto's uit het begin van deze eeuw hangt de klok in een klein stoeltje tegen de westgevel. Bij de restauratie van 1921 werd ten slotte de oorspronkelijke klokkestoel in zeer eenvoudige vorm op zijn eerste plaats gereconstrueerd.

Het interieur

Na het sobere exterieur is de rijkdom van het interieur een verrassing. Ook in Nederland gaat in de late 17de eeuw achter een sobere gevel vaak een rijk interieur schuil! Twee rijen van drie stenen dorische kolommen verdelen de ruimte in drie door houten tongewelven gedekte beuken, een in Nederland zeer gebruikelijke ruimtevorm. Tot 1725 moeten hier houten kolommen hebben gestaan. De vloer is belegd met grote natuurstenen tegels, waarschijnlijk afkomstig uit India. Het meubilair en de verdere inrichting moeten wij beknopt behandelen, e.e.a. zou een aparte studie waard zijn. Aan de zuidzijde staat in de as de rijkgesneden, royaal vergulde preekstoel met trap, een staaltje van meubelmakerskunst van Hendrik Bruyn

7 Preekstoel met trap van H. Bruyn uit 1695 (kalender Gereja Sion 1977).

uit 1695 (afb. 7). Deze werd gemaakt voor 260 roepias, waarschijnlijk wel met medewerking van Javaanse houtsnijders. De grote overlufeling op getorste kolommen zou een toevoeging zijn van 1808; op stylistische gronden zou een vroegere datering meer aannemelijk zijn. De Haan noemt een galerij op 'drie gedraeyde pilaren' die in een vroeger stadium aanwezig geweest moet zijn.⁷ De bedoelde kolommen zouden dus inderdaad al in een eerdere fase elders in de kerk een functie gehad kunnen hebben.

De sierlijke toegangstrap naar de preekstoel staat in feite in de smalle zuidelijke aanbouw. De Haan (2) laat een schotwerk met panelen zien tussen deze ruimte en de kerk zelf.

Van de Wall, die in het algemeen werkte met foto's van vóór de restauratie 1920/'21 toont echter al de open verbinding zoals die geruime tijd bestaan heeft. In 1988 echter werd er op deze plaats wederom een (storende) tussenwand aangetroffen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de bijzonder fraaie trap niet vanouds bedoeld zou zijn om deel uit te maken van de aankleding der kerk. In het verdere deel van de zuidelijke aanbouw bevindt zich de consistoriekamer. Tegen de noordwand staat een orgelbalkon, waarop een orgel met rijk versierde Javaans aandoende vleugels en bekroning en een wat meer Europese frontversiering. Een tekening van de decoratie van het

8 *Interieur met houten bogen, zoals dit zich vóór 1920 vertoonde (V.I. van de Wall, 1942).*

orgelbalkon is als vignetje onder aan dit artikel opgenomen. De historie is niet bekend. In 1782 is er sprake van een schenking van een nieuw orgel door de dochter van de predikant Johan Maurits Mohr (een rijk man, bekend door het boeiende, rijzige astronomisch observatorium op zijn huis).⁸ Acht jaar later is dit echter nog niet gereed. Misschien is dit orgel zelfs nooit tot stand gekomen en heeft men in 1804, toen de Binnenkerk voor een tijd buiten gebruik werd gesteld, het daar aanwezige orgel naar de Buitenkerk overgebracht. De speeltafel is 19de-eeuws; het geheel werd in 1921 tegelijk met de kerkrestauratie door de firma Bekker Lefeber gerestaureerd.⁹ Het balkon, dat over de volle breedte van de kerk doorliep, is toen of later versmald tot de breedte van de middenbeuk.

Er zijn onderscheidene fraaie banken en stoelen, waarmee uiteraard nogal eens geschoven is. De oudste bank dateert van 1660. De voormalige gouverneursbank stond onder het orgel; mogelijk was deze direct via de noordelijke ingang te bereiken. Thans staat deze ten westen van die ingang. Een bank van 1695 draagt een zilveren plaatje 'te gedagtenisse van den inlandts borger sergiant Anthoni Collé den ouden'. Rechts van de preekstoel ziet men een bank met het

opschrift 'predikanten en ouderlingen'. Een aantal fraaie stoelen is geschonken door de G.G. P.A. van der Parra (1761-1765), bekend door zijn barokke paleisachtige herenhuizen aan de Jacartaweg en op Weltevreden.¹⁰ Gebouwen van een zwierigheid, zoals men die in Nederland niet zal aantreffen; helaas bleven die evenmin bewaard als het eerder genoemd huis van ds Mohr.

Voorts bevat de kerk een in de 19de eeuw van elders overgebrachte epitaaf van de G.G. Carel Reniersz (1650-1653) en zijn vrouw, en diverse rouwborden, o.m. van Barend Ketel, commandeur te Malabar. Van het rijke bezit aan kerkzilver is niets over. Reeds in 1922 schreef De Haan: 'Met het Bataviasche kerkzilver is in het algemeen vrij zonderling geleefd'. Nadien zou dat nog erger worden. Enkele stukken bleven bewaard in de 19de-eeuwse opvolger van de oude stadskerk: de Willemskerk of Gereja Emmanuel. Dit is een monumentaal klassicistisch koepelvormig gebouw aan het Medan Merdeka (het voormalige Koningsplein).¹¹ Het bezit was zeer bijzonder: welvarende Mardijker kooplieden en hogere V.O.C. dienaren boden als het ware tegen elkaar op in het aanbieden van fraaie geschenken!

Van direct na de bouw dateren de fraaie koperen kronen. In 1697 werden deze in Bengalen gegoten naar model van de grote kroon uit de 'oude Hollandse kerk'. Ze dragen schildjes met het wapen van Batavia (afb. 9). In de zone onder de houten tongewelven heeft zich tweemaal een belangrijke wijziging voorgedaan. Oude foto's tonen houten bogen, die op de kolommen rusten en de trekbalen met schoren maskeren. Aangenomen mag worden, dat deze dateerden uit 1725, toen de houten kolommen door stenen zuilen werden vervangen. Ze kunnen niet uit de bouw-tijd stammen: de ritmering ten opzichte van de vensters maakte het nodig in de zijbeuken de boogvorm alleen toe te passen bij de kolommen, niet bij de buitenmuren (afb. 6 en 8). Maar op de architectonisch gevormde zuilen geven ze een veel bevredigender beeld dan de stijlen met trekbalen en schoren, die bij de restauratie van 1921 in het zicht werden gebracht (afb. 6 en 9). Deze visie is typerend voor de jaren twintig: de 'eerlijke constructie' werd verkozen boven de in theorie onzuivere vorm van een boog in hout. De 18de-eeuwer dacht daar anders over; het onharmonieuze resultaat laat zien, dat de bogen wel degelijk deel uitmaakten van het wijzigingsontwerp van 1725!

De directe omgeving

De kerk ligt op een ommuurde begraafplaats. De prachtige zerk van coromandelsteen, versierd met koperwerk, van de G.G. Zwaardencroon werd al

9 Kroon van 1697 en trek-
balken met schoren, zoals
deze in 1921 in het zicht
gebracht zijn (kalender
Gereja Sion 1977).

genoemd. Een mooi exemplaar van een rijke Mardijker familie is die van Ragel Titise († 1701) en haar man Titis Anthonijse († 1720), beiden uit Bengalen. Het is interessant, dat zulk een echtpaar, dat naar verluidt niet zelf kon schrijven, een monumentale steen kon laten maken van dezelfde orde en formaat als de naastliggende gouverneurszerk. Afbeeldingen van beide zerken zijn opgenomen in De Haan (4). We noemen voorts nog de steen van Frederik Riebalt, de vermogende zoon van de stadschirurgijn. Behalve Mardijkers van alle rangen en standen werden ook vele compagniesdienaren, vooral uit de wat lagere regionen, hier begraven.¹² Een vermenging, die in de toenmalige maatschappij zèlf nauwelijks of slechts incidenteel denkbaar was. Romantische verhalen, die altijd aan deze kerk geassocieerd worden, als die

over 'Kapitein Jas' (die nooit bestaan heeft, maar naar wie toch wel de nabijgelegen brug werd genoemd; zie bijschrift afb. 2) en over de 'Verrader Pieter Erbeveld' (op de plaats van wiens huis nooit meer gebouwd mocht worden!), moeten hier verder achterwege blijven.

Velen in Indonesië zijn overtuigd van de bijzondere waarde van de Gereja Sion, die beschermd wordt op grond van de bekende Monumentenordonnantie van 1931.¹³ Na een periode van verwaarlozing werd het gebouw partieel gerestaureerd in 1978 en volgende jaren.

Wij hopen dat deze bijdrage diegenen die behoud voor het nageslacht nastreven een steuntje in de rug zal bieden!

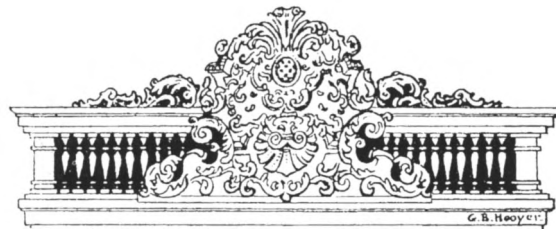
Literatuur en bronnen

- F. de Haan (1), *De Portugeesche Buitenkerk*, Haarlem/Batavia 1898.
- Ibid. (2), *De Portugeesche Buitenkerk*, Weltevreden 1919. (zeldzame uitgave, coll. auteur).
- Ibid. (3), *Oud Batavia, I*, Batavia 1922, 305-309.
- Ibid. (4), *Oud Batavia, Platen Album*, Batavia 1923, A 17-19, D 13-16, E 9 en 13-14, H 12, J 14, K 21.
Deze publicaties van de hand van de toenmalige archivaris te Batavia berusten op zeer grondig bronnenonderzoek.
- J. de Loos-Haaxman, *Johannes Rach en zijn werk*, Batavia 1928, 70-71. Vrijwel al diens tekeningen stammen uit de periode 1770-1777.
- V.I. van de Wall, De inwijding der Portugeesche Buitenkerk in 1695, *Ned. Indië Oud en Nieuw*, 6e jrg. 1921-1922, 124-128. Hierin wordt ook het gouvernementsbesluit van 22 mei 1920 genoemd, om de kerk onder leiding van de Oudheidkundige dienst te laten restaureren.
- Ibid., *Oude Hollandsche Bouwkunst in Indonesië*, Antwerpen/Utrecht 1942, p. 49 en afb. 20-24.
In àl deze publicaties vindt men afbeeldingen van de toestand van vóór de restauratie 1920/21.

De navolgende geven de toestand van nadien weer:

- H.J. de Graaf, *Batavia in oude ansichten*, Zaltbommel 1970, 30-32.
- A. Heuken, *Historical Sites of Jakarta*, Jakarta 1982, pp. 68-80, met vele detail afbeeldingen.
- J.R. van Diessen, *Jakarta/Batavia*, De Bilt 1989, 186-195.
- Afbeeldingen komen voorts voor op Indonesische kalenders van 1972 en 1973, terwijl de kerk zelf voor het jaar 1977 een aan het gebouw gewijde kalender uitgaf.

1. De historische gegevens zijn ontleend aan de publicaties van F. de Haan.
2. F. de Haan (3) 301-304 en (4) K 19 (1738).
J. de Loos-Haaxman, p. 87: afb. I bij dit artikel.
3. Zie voor stadsplattegronden B. Brommer, *Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 4, Batavia*, Alphen aan de Rijn 1992.
4. A. Heuken, 85-91; J.R. van Diessen, 306-309; A.P. da Franca, *Portuguese Influence in Indonesia*, Jakarta 1970, 38 en pl. 9;
Aantekeningen auteur 1972 bij RDMZ, Zeist.
5. Tekst in de kerk aanwezig: 'De Eerste Steen van dese kerk, is geleyt op den 19 octob. A^o. 1693 door den jongeligh Pieter van Hoorn, en deselve is opgebouwd ter ordre van de H^o Regeringe deser Lande, onder 't gesagh van de Kerkmeesters, den Ed^{le}.H^r. Ioan van Hoorn Directeur Generaal en den E. Ioan Lammertse Radder, Vice President van H^{ren}. Scheepenen deser Stede, in de selve is de eerste predicatie gedaan op Sondagh den 23 october A^o. 1695 des voormiddags in de Nederduijtsche Tale door den Eerw^{de}. Predicant Theodorus Zas.
6. F. de Haan (2) en ibid. (4) K 21.
7. F. de Haan (1) 31.
8. F. de Haan (4) K 31; J. de Loos-Haaxman, 74 en 112.
9. W.R.F.B., Niet veel over, *Tong Tong* 30 mei 1969.
10. F. de Haan (4) K 22 en 28-30; J. de Loos-Haaxman 36, 40, 58 en 96.
11. H.A. Breuning, *Het voormalige Batavia*, Amsterdam 1954, p. 143 en afb. 20, 21; A. Heuken, 157-160.
12. A. Heuken, 78-79.
13. Staatsblad van Nederlandsch Indië 1931 nr. 238;
C.L. Temminck Groll, Monumentenzorg in Oost en West, *Bulletin KNOB*, 1989 – 6, p. 4. Deze Monumenten Ordonnantie is in 1934 gewijzigd. Een nieuwe monumentenwet kwam tot stand als wet no. 5 van het jaar 1992 (Staatsblad van de Republiek Indonesië van het jaar 1992 nummer 27).

Het orgelbalkon met zijn decoratie. Tekening van G.B. Hooyer in De Haan (1).

Jan Dröge

*Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage**

Vanaf 1670 waren de stemhebbende steden verplicht om voor hun afgevaardigden naar de vergaderingen in Den Haag zelfstandige huisvesting te verzorgen. Kleinere steden bouwden samen een nieuw logement, terwijl de grotere, zoals Leiden, Rotterdam en Amsterdam, een eigen gebouw realiseerden. Het Amsterdamse logement aan het Plein werd in 1736-'42 volledig vernieuwd.

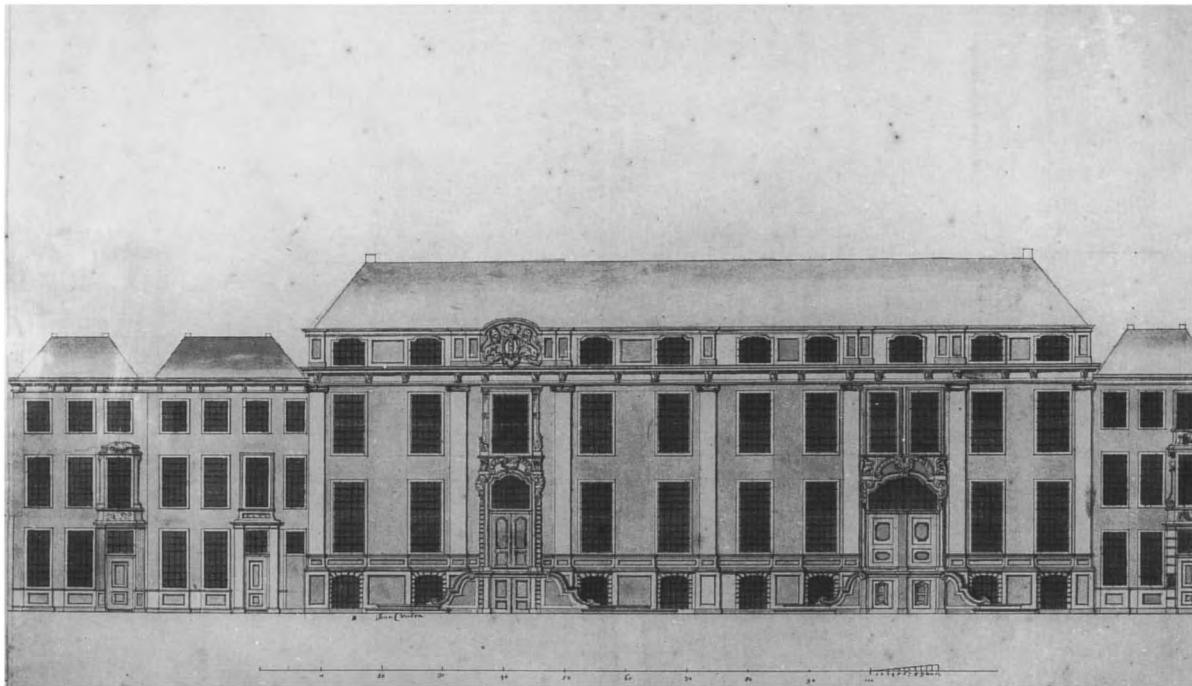
Omdat de gebouwen in opdracht van een stadsbestuur tot stand kwamen, bleven in veel gevallen de op de bouw betrekking hebbende archivalia bewaard. Voor de bouwgeschiedenis van het 'Logement van de heren van Amsterdam' beschikken we naast de thesauriers-memorialen over een aantal aanvullende bronnen in de vorm van bouwverslagen, bestekken en boedelinventarissen. Verder bleef een groot aantal van de oorspronkelijke bouwtekeningen bewaard. Samen verschaffen zij een vrijwel volledig beeld van het ontwerp, de bouw en de inrichting van het nieuwe logement. Een nieuwe interpretatie van het aanwezige materiaal leidde tot een nieuwe toeschrijving van het ontwerp van de gevels van het gebouw aan het Haagse Plein.

Inleiding

De Nederlanden bestonden in de 17de eeuw uit een zevental provincies of gewesten. Op nationaal niveau vormden de Staten-Generaal het voornaamste regeringscollege; een instituut voortvloeiend uit de onderlinge samenwerking tussen de verschillende gewesten, overeengekomen bij de Unie van Utrecht in 1579. Het had als voornaamste taakgebieden de defensie, het beheer van de generaliteitsfinanciën en de buitenlandse politiek. Op regionaal niveau berustte het bestuur bij de gewestelijke Staten. De Staten van Holland en West-Friesland, een college dat vier maal per jaar gedurende een aantal weken bijeen kwam, bestond uit negentien leden, waarvan er één afkomstig was uit de ridderschap, terwijl de overigen door de steden werden afgevaardigd. Het dagelijks bestuur van de Staten werd gevormd door het college van Gecommitteerde Raden, vergelijkbaar met de tegenwoordige Gedeputeerde Staten. De afgevaardigden van de verschillende steden ver-

bleven vaak gedurende langere tijd in Den Haag. Daarom huurden sommige steden een onderkomen bij particulieren of brachten hun gedelegeerden onder in een plaatselijke herberg. Vooral deze laatste genoemde vorm van logies vond men op den duur echter strijdig met het toenemende aanzien en de waardigheid van de leden van de Staten-Generaal en de Staten van Holland. Omdat de steden zelf het verblijf van hun afgevaardigden dienden te bekostigen, ging men naar verloop van tijd op zoek naar een meer permanent onderkomen in de vorm van eigen huizen of logementen.

Op 26 september 1670 stelden de Staten van Holland en Westfriesland een resolutie op, waarin werd vastgelegd dat de afgevaardigden naar dit college vanaf 1 mei van het jaar daarop in afzonderlijke logementen dienden te verblijven. Vooral de passage dat niemand van de afgevaardigden: 'hare logementen sulden mogen nemen ofte houden, nochte oock ordinarie ter taeffel gaen in publycque herbergen of eenige andere huysen alwaer men voor geldt tot de taeffel

*1 Jean Coulon (gesign.).
Voorgevelontwerp voor een
nieuw Logement van de
Heren van Amsterdam met
drie afzonderlijke huizen;*

*ca. 1735. Pen in zwart, pen-
seel in grijs, raamroeden:
pen in rood ('s-Gravenhage,
Algemeen Rijksarchief,
Kaartenafdeling).*

acces heeft, hoedanich die oock genaemt mogen wesen; maer gehouden zijn haere woonplaetsen te nemen ende ordinaris maeltijden te houden in hunne eygenen ofte gehuurde huysingen, ofwel in particuliere familiën alwaer de taeffel aen anderen niet voor geldt open staet' doet vermoeden dat de heren gedelegeerden niet altijd het gepaste stilzwijgen in acht namen dat van hen verwacht mocht worden. Door deze verplichting in te voeren probeerde men ondermeer te voorkomen dat door loslippigheid van de afgevaardigden de tegenpartij voortijdig op de hoogte kwam van het standpunt van een van de stemhebbende steden. De vergaderingen van de beide colleges waren immers niet openbaar en ook toen was de inzet van spionnen bepaald niet ongebruikelijk.¹ Vanaf 1671 zorgden de stemhebbende steden, voorzover zij al geen eigen onderkomen hadden, voor eigen logementen. Voor de kleinere steden waren de kosten van een dergelijk instituut te hoog, zodat sommige besloten samen een logement te onderhouden. Zo hadden vijf Noord-Hollandse steden Hoorn, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend een huis aan de Kneuterdijk, Alkmaar en Enkhuizen hadden een onderkomen in de Lange Houtstraat, terwijl de afgevaardigden van Gorcum, Schoonhoven en Schiedam aan de Fluwelen Burgwal waren ondergebracht.

Alleen de grotere Hollandse steden konden het zich permitteren een eigen logement te onderhouden. Zo had Leiden een eigen gebouwencomplex op het Buitenhof, terwijl de Rotterdamse afgevaardigden aan de zuidzijde van het Plein – tegenwoordig hoofdvestiging van het Ministerie van Defensie – waren gehuisvest.²

De vroegere huisvesting van de Amsterdamse afgevaardigden

De stad Amsterdam huurde reeds in 1550 woonruimte voor het onderbrengen van haar afgevaardigden. Na in de daaropvolgende jaren diverse onderkomens in Den Haag te hebben gehad, huurde de stad in 1617 voor *f* 600 een huis in de Lange Houtstraat aan de oostzijde van het Plein van de raadsheer Albert de Veer. Hetzelfde pand kocht men in het daaropvolgende jaar aan voor een bedrag van *f* 14.250, waarmee Amsterdam de eerste stad was met een eigen logement. In de desbetreffende transportakte staat Jonkvrouwe Margaretha van Mechelen, de maîtresse van prins Maurits, als belending aan de zuidzijde opgegeven. Ditzelfde pand was later eigendom van Constantijn Huygens, die het na het gereedkomen van zijn nieuwe huis, schuin aan de overkant van het Plein, verkocht aan Apollonius Schotte, raadsheer in de Hoge Raad.³

In 1642 kocht de stad Amsterdam het huis van de weduwe van Schotte, Maria de Hooghe voor een bedrag van *f* 26.500.⁴ In 1654 en 1655 werden nog enige kleine perceeltjes grond achter de Amsterdamse huizen aangekocht.⁵ In 1676 wist men voor *f* 5000

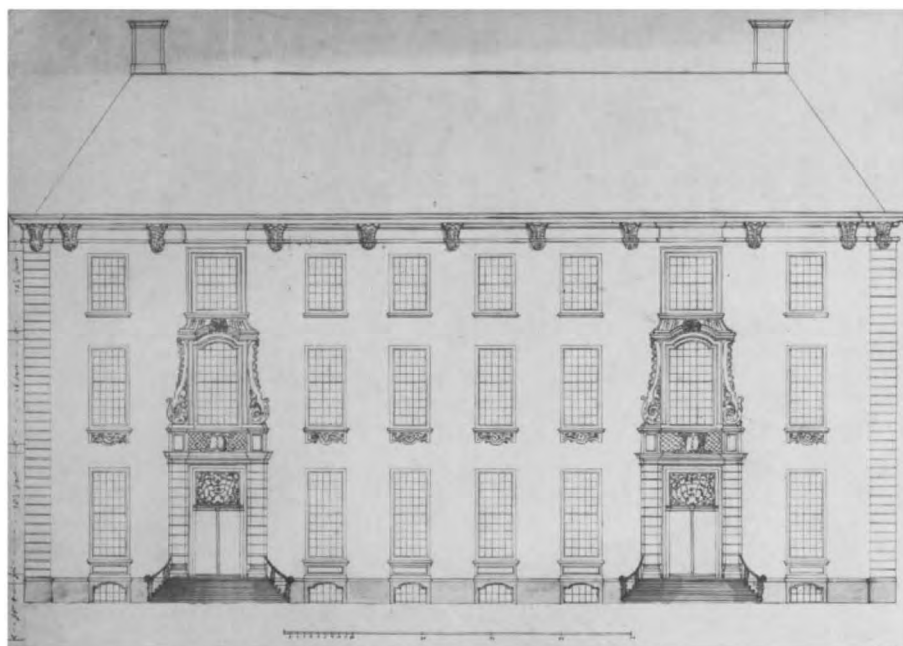
ook het aangrenzende huis te verwerven, terwijl in 1718 ook het daarnaast gelegen huis aangekocht werd van Vrouwe Appolonia van der Cruick, de weduwe van Everhard Schimmelpenninck, voor een bedrag van f 10.600. Uit de transportakte blijkt dat bij de verkoop het goudleer in het 'agtereetcamertje' was inbegrepen.⁶

Van de oorspronkelijke indeling en inrichting van dit eerste Amsterdamse logement aan het Plein is vrijwel niets bekend, maar uit de beschrijving van de huizen en de onderdelen die bij de afbraak in 1736 vooraf moesten worden verwijderd, blijkt dat verschillende van de vertrekken rijk waren ingericht.⁷

Een nieuw logement!

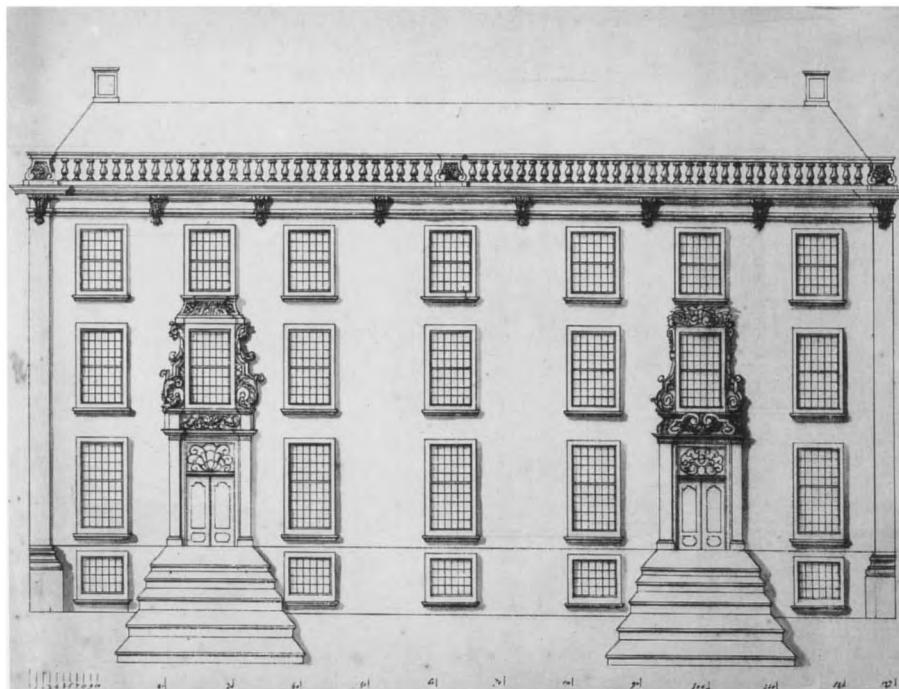
Op 24 januari 1735 gaven de burgemeesters de Amsterdamse vroedschap in overweging of het niet noodzakelijk was om 'de oude en bijna bouwvallige statshuizen in Den Hage' te repareren of vernieuwen. Voor het laatste waren reeds verschillende ontwerpen bij het stadsbestuur ingediend, waaruit mag worden geconcludeerd dat al ruim voor bovengenoemde datum over de Haagse bouwplannen gesproken werd. De raad besloot een commissie te benoemen die de verschillende mogelijkheden diende te onderzoeken en daarover advies moest uitbrengen. Als leden werden benoemd de oud-burgemeesters Jan Six, Lieven Geelvinck en Willem Munter, de vroedschappen Gillis van Bempden en Harman Hendrik van de Poll, terwijl tevens de twee jongste pensionarissen Abraham Buys en Jan de la Bassecour werden toegevoegd.⁸ Op 12 september 1736 bracht de commissie haar advies uit. Als eerste had zij de Haagse bazen, die de

bestaande gebouwen in onderhoud hadden, deze laten onderzoeken. Die kwamen tot de conclusie dat de fundamenten en muren nog in goede staat waren en legden een plan over voor de renovatie en uitbreiding van het bestaande complex, waarvan de kosten op ruim f 30.000 werden begroot. De commissarissen 'niet gerust zijnde op de verklaring van de gemelde Haagse bazen omtrent de muuren en fundamenten en dewijl die baasen daerbij merklijk geïnteresseert waren, aangezien sij door het doen der verbetering, eerstelijk veel zouden profiteeren en ten tweede jaarlijks meer te onderhouden zouden vinden aen oude gerepareerde, als wel aen nieuwe huysen', lieten ook de Amsterdamse stadsbazen een onderzoek instellen naar de toestand van de Haagse huizen. Dezen, ongetwijfeld tot een meer objectief oordeel in staat, kwamen na nauwkeurige inspectie tot de conclusie dat de funderingen, muren en daken in een dusdanig slechte toestand verkeerden, dat de door hun Haagse collega's voorgestelde opknapbeurt niet erg zinvol was. De commissie zag daarom af van de mogelijkheid tot reparatie van de bestaande panden. Vervolgens overwoog zij of het noodzakelijk was om op de plaats daarvan, of een drietal nieuwe huizen te bouwen, waarvan één voor de heren Gedeputeerden ter dagvaart, één voor de heer Gecommitteerde Raad en een derde 'voor den heer die dezes stadswegen een andere commissie in Den Haag zoude bekleeden', of dat men zich tot de bouw van twee huizen voor de heren Gedeputeerden en de Gecommitteerde Raad kon beperken. Daartoe werden voor beide varianten bouwplannen en kostenramingen opgesteld. Nadat een en ander uitvoerig was overwogen kwam de commissie tot de conclusie, dat men zich

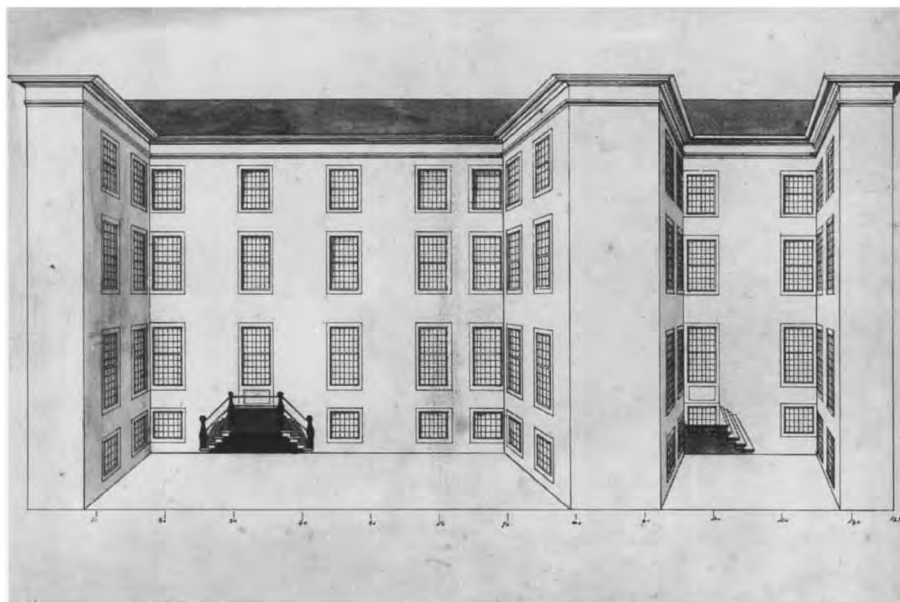

2 Huybert van Schagen (volgens 18de-eeuws opschrift achterzijde). Voorgevelontwerp voor een nieuw Logement van de Heren van Amsterdam met twee afzonderlijke huizen; ca. 1736. Pen in bruin, penseel in blauw en grijs ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

3 Jan van Wapperom
(volgens 18de-eeuws opschrift
achterzijde). Voorgevel-
ontwerp voor een nieuw
Logement van de Heren van
Amsterdam met twee afzon-
derlijke huizen; ca. 1736.
Pen in bruin, penseel in grijs
(’s-Gravenhage, Algemeen
Rijksarchief, Kaarten-
afdeling).

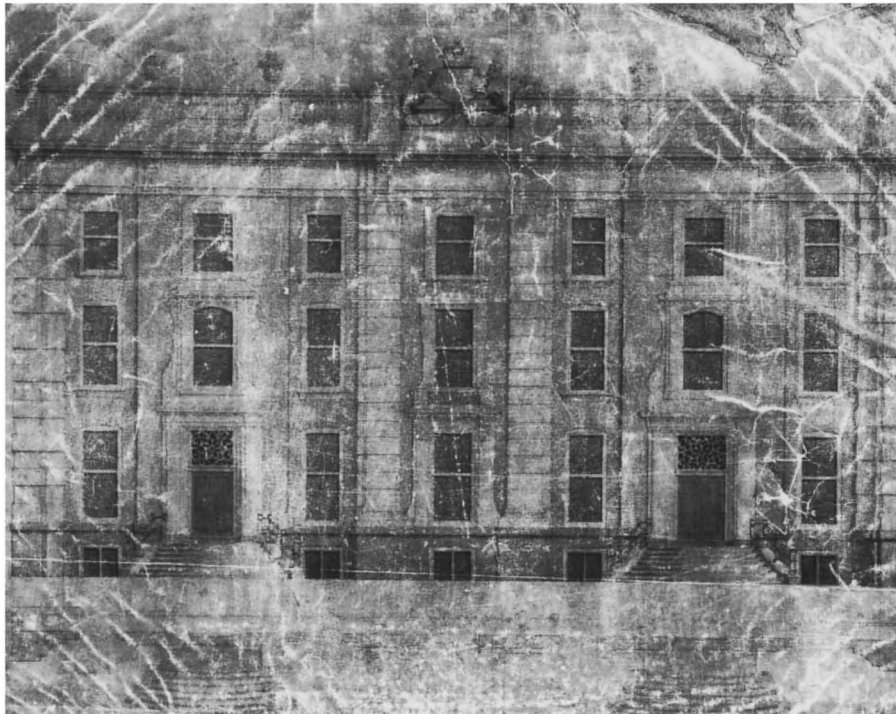
4 Jan van Wapperom (?).
Achtergevelontwerp voor
een nieuw Logement van de
Heren van Amsterdam met
twee afzonderlijke huizen;
ca. 1736. Pen in bruin, pen-
seel in grijs en blauw
(’s-Gravenhage, Algemeen
Rijksarchief, Kaarten-
afdeling).

tot de bouw van twee huizen kon beperken en dat zij 'uyt alle de plans die daarvan gemaakt zijn geworden, verkoosen hebben het plan hieraan geannexeert onder no. 1'. Volgens de bijbehorende begroting zou met de bouw een bedrag van ongeveer f 90.000 gemoeid zijn, waarbij de bebouwing van de achtererven en de marmeren vloeren en schoorsteenmantels niet waren inbegrepen. De Amsterdamse bazen waren van mening dat voor de binnenmuren een betere steensoort diende te worden gebruikt, waardoor het voorgemelde bedrag met bijna f 5000 diende te worden verhoogd.

De commissie bracht uiteindelijk het advies aan de raad uit af te zien van reparatie van de bestaande gebouwen en in plaats daarvan twee nieuwe huizen op te trekken. Als het voorgestelde plan de instemming van de vroedschap verkreeg diende een bouwcommissie te worden benoemd om aan een en ander uitvoering te geven. Daarnaast gaf zij in overweging de bestaande gebouwen voor afbraak te verkopen en een ander pand te huren als tijdelijk onderkomen voor de Amsterdamse gedelegeerden. De vroedschap ging op alle punten met de bovengenoemde voorstellen akkoord en verzocht de leden van de adviescom-

5 *Isaac de Moucheron* (?).
Voorgevelontwerp voor een
nieuw Logement van de Heren
van Amsterdam met twee
afzonderlijke huizen (zoals
uitgevoerd); ca. 1736. Pen in
bruin, in kleur gewassen
(Amsterdam, Gemeentelijke
Archiefdienst, Historisch-
Topografische Atlas).

missie de totstandkoming van het nieuwe complex te willen behartigen.⁹

De architect en het ontwerp

Door de verschillende toeschrijvingen van het ontwerp voor het nieuwe logement in het verleden¹⁰, is het noodzakelijk alle hierop betrekking hebbende gegevens – met name de posten in de Amsterdamse thesauriers-memorials¹¹ en de bewaard gebleven bouwtekeningen – (opnieuw) te analyseren. De eerstgenoemde bron vermeldt de volgende van belang zijnde uitgaven:

4 juli 1737:

‘betaald aen Isaac de Moucheron voor ’t ordeneren en tekenen van de twee tekeningen tot het bouwen van ’t huys in Den Haag gemaakt, etc.

f 260 : – : -¹²

23 februari 1741:

‘aan Coenraad Hoeneker, mr.metzelaar voor gedane diensten over het herbouwen van stads’logement en ’t huys voor de Gecommitteerde Raad in ’s-Hage, als ’t maken van verscheyde teekeningen, bestekken, reysen aldaar, reyskosten, briefport, etc.

f 400 : – : -¹³

6 september 1741:

‘aan Isaac de Moucheron, voor ’t ordonneren en tekenen van de voorgevel van de huysing en stallen

agter ’t huys in Den Haag, nevens de tekening van d’ agtergevel

f 85 : – : -¹⁴

10 februari 1742:

‘betaald aan Cornelis Spruytenburg, architect, wegens arbeidsloon, verschot aan ’t huys in Den Haag, stadslogement, volgens rekening

f 182 : – : -¹⁵

6 september 1742:

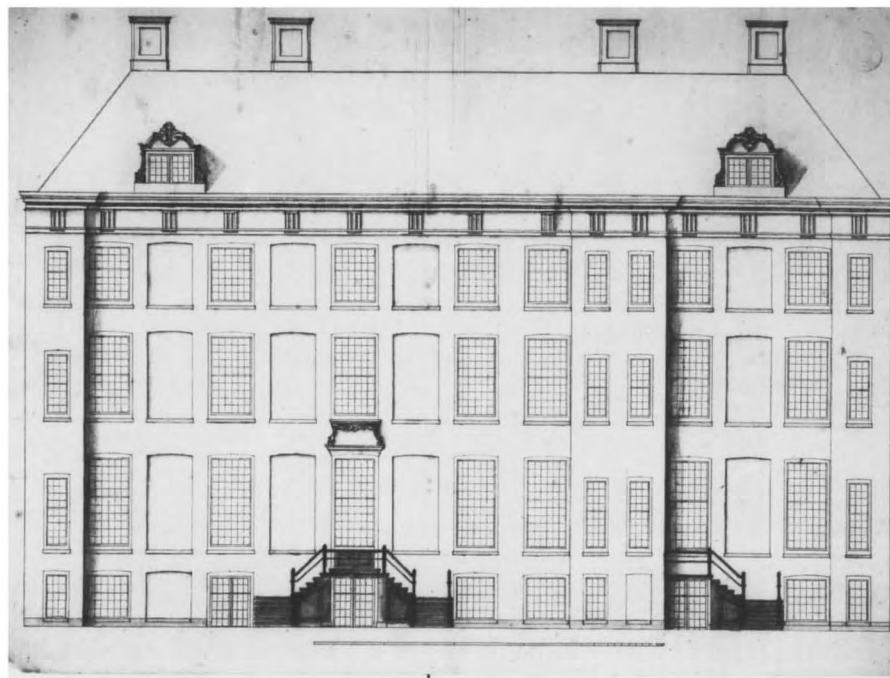
‘aen J.B. Xavery wed.e, voor de tekening tot de voorghevel van het logement in ’s-Hage

f 50 : – : -¹⁶

Deze posten dienen in verband te worden gebracht met de onderstaande tekeningen, die voor een deel in het Gemeentearchief te Amsterdam en voor een deel in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag worden bewaard:

- 1 een geveltekening met een drietal huizen, waarop tevens de aangrenzende panden staan afgebeeld, links onder gesigneerd Jean Coulon (afb. 1).
- 2 een ontwerp-tekening van de voorgevel; gezien het opschrift op de achterzijde van de tekening ‘Van Schaagen’, vermoedelijk van de hand van de Haagse mr.timmerman Huybert van Schaagen, de aannemer van het timmerwerk van het logement (afb. 2).
- 3 een tekening van de voor- en een van de achterge-

6 *Isaac de Moucheron (?)*.
*Achtergevelontwerp voor een
 nieuw Logement van de Heren
 van Amsterdam met twee
 afzonderlijke huizen (zoals
 uitgevoerd); ca. 1736. Pen in
 bruin, in kleur gewassen
 (Amsterdam, Gemeentelijke
 Archiefdienst, Historisch-
 Topografische Atlas).*

vel, vooral gezien de merkwaardige 'schaalstok' van 127 voet duidelijk van één hand (afb. 3 en 4); gelet op het opschrift 'Wapperum' op de achterzijde van de tekening van de voorgevel, waarschijnlijk van de hand van de Haagse mr. metselaar Jan van Wapperom, de aannemer van het metselwerk van het logement.¹⁷

- 4 een in zeer slechte staat verkerende tekening van de voorgevel, zoals deze is uitgevoerd (afb. 5).
- 5 een tekening van de achtergevel, zoals deze is uitgevoerd (afb. 6).
- 6 een viertal plattegronden van souterrain, bel-etage, eerste en tweede verdieping, duidelijk van één hand; ondanks de afwijkende schaalstok op dezelfde schaal getekend als de onder 5 vermelde tekening van de achtergevel (afb. 7, 8, 9, en 10); de opschriften op de achterzijde van de tekeningen zijn onderling verwisseld.
- 7 een kapplan met doorsnede van de kap, waarop tevens de schoorstenen en de lantaarns boven de trappen huizen staan afgebeeld, middenonder gesigneerd C. Hoeneker (afb. 11); van dezelfde tekening bestaat nog een vrijwel identiek niet gesigneerd exemplaar; op dit laatste exemplaar staat boven de hoofdtrap van het grote huis een rechthoekige koepel en boven de diensttrap een achthoekige koepel afgebeeld.
- 8 een tekening met de plattegrond van het totale complex, inclusief de achterliggende tuinen en de koetshuizen aan het Bleijenburg, waarop tevens het beloop van de riolering en waterleidingen is aangegeven (afb. 12, 13 en 14).

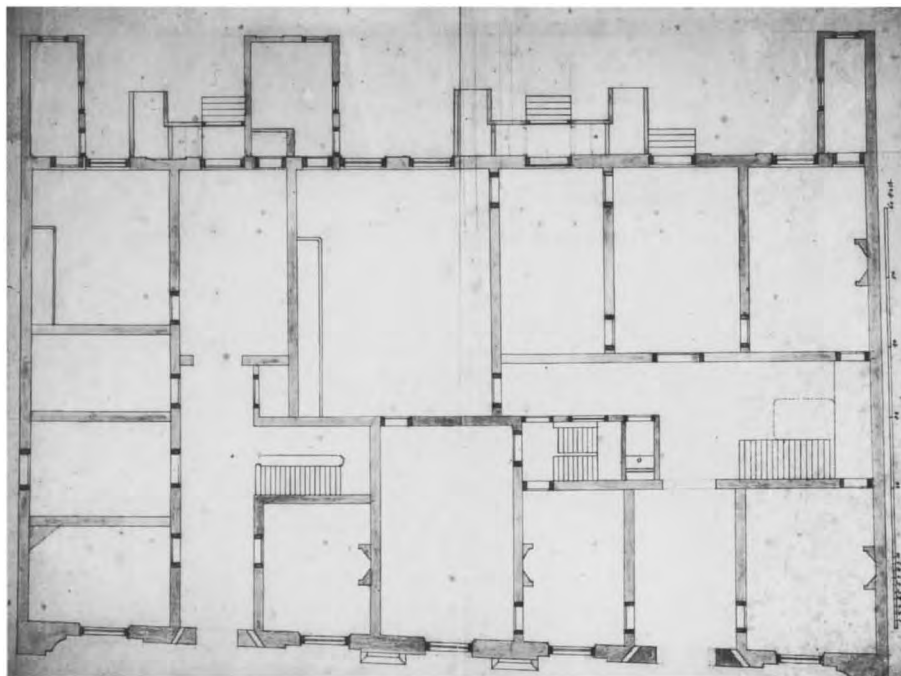
Het eerstgenoemde gevelontwerp dateert vermoedelijk uit de eerste fase van de planvorming, toen nog overwogen werd om een drietal panden te bouwen. Deze tekening, het feit dat Jean Coulon architect was van het uit 1741 daterende pand Langestraat 114 te Alkmaar – waarvan een familielid van Jan Six de bouwheer was¹⁸ – en de sterke overeenkomst tussen de gevel van dit pand en die van het eigen woonhuis van Jan Six – Herengracht 495 te Amsterdam, dat in 1739 tot stand kwam – waren eerder aanleiding het ontwerp van Plein 23 eveneens aan Jean Coulon toe te schrijven.¹⁹ Daarentegen vinden we in de Amsterdamse thesauriers-memorialen geen uitbetaling op naam van deze laatste mr. metselaar, terwijl hij ook niet in stadsdienst was.

Bij de andere gevelontwerpen is het opvallend, dat de deur- en vensteropeningen van de beide onder 2 genoemde tekeningen van de voor- en achtergevel corresponderen met de bewaard gebleven plattegronden, c.q. het uitgevoerde ontwerp. Bovendien blijkt dat zowel bij het uitgevoerde ontwerp als bij de ontwerp tekeningen van Huybert van Schagen en Jan van Wapperom een aanzienlijk maatverschil bestaat in de breedte van de ingangstraveeën. De rechter risaliet van de voorgevel blijkt namelijk ongeveer een halve meter breder te zijn dan de linker. Dit leidt tot de veronderstelling dat de onder 2, 4 en 5 genoemde gevelontwerpen gemaakt zijn bij plattegronden die door een andere hand zijn vervaardigd.²⁰

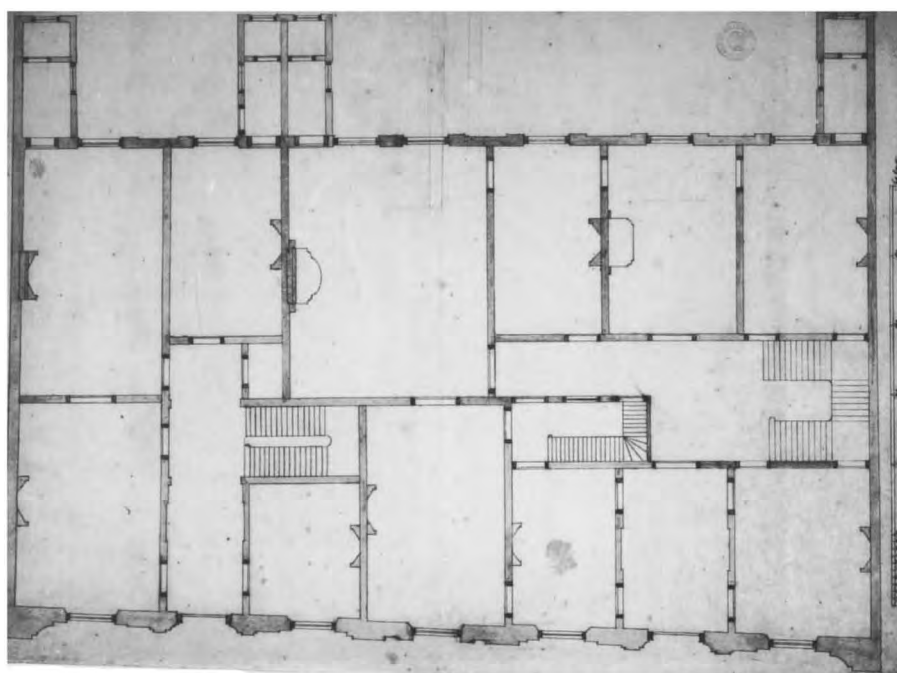
Gezien de uitbetaling aan Isaac de Moucheron is het zeer waarschijnlijk dat het Amsterdamse stadsbestuur, niet tevreden met de reeds bestaande gevelont-

werpen, besloot een buitenstaander in de persoon van De Moucheron te vragen alternatieven aan te dragen. Dat hij daarbij niet de vrije hand had om ook de plattegronden te wijzigen heeft mogelijk te maken met het feit dat de voorbereidende werkzaamheden te ver waren gevorderd om ook daar nog verandering in aan te brengen. Hoewel De Moucheron geen architect was, had hij wel veel ervaring met het ontwerpen van architectuurdecoraties. Zo zijn van hem verschillende kamerbehangsels, schilderijen, tekeningen en prenten bekend, waarin architectonische composities

zijn opgenomen. Tijdens zijn verblijf in Rome van van 1695 tot 1697 had hij binnen de Hollandse schildersbent de bijnaam 'Ordonnantie'. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de manier waarop hij in zijn werk architectuurelementen een plaats gaf, mede aanleiding was voor het geven van deze naam. Waarom de keuze van het stadsbestuur juist op hem viel is niet geheel duidelijk. Mogelijk was een aantal van de commissieleden bekend met één of meer van de door hem in Amsterdam gedecoreerde vertrekken.²¹

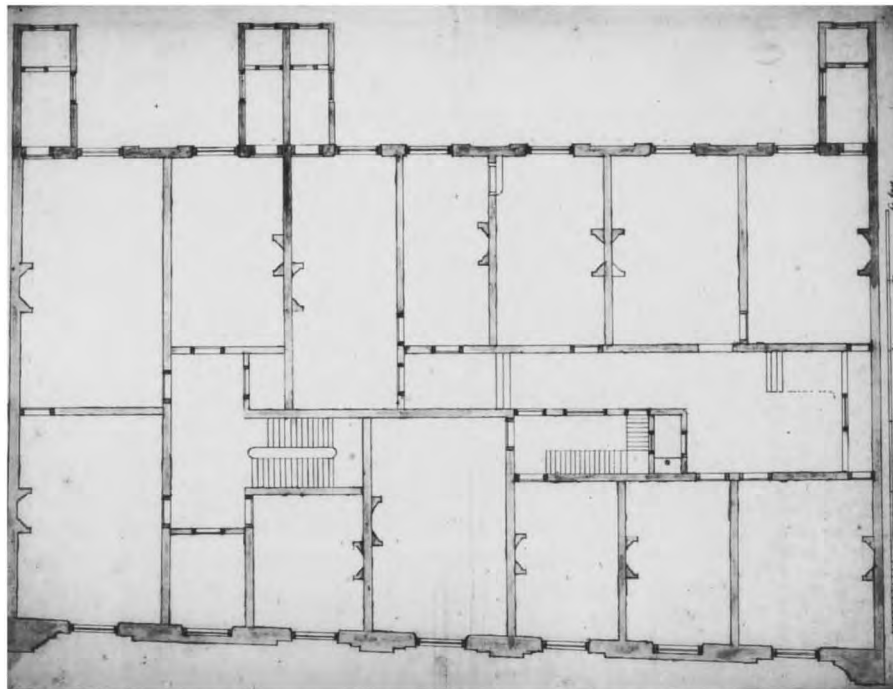

7 Anoniem. Plattegrond van het souterrain van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift aan de achterzijde: 'onderhuys daar de casteleyn in woont'); ca. 1736. Pen in bruin, penseel in rood (metselwerk) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

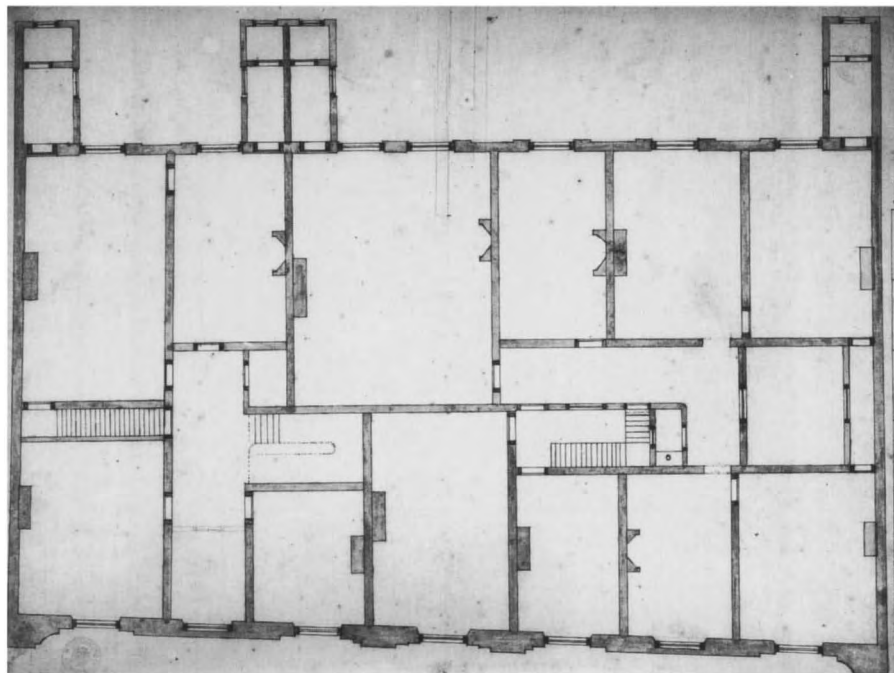

8 Anoniem. Plattegrond van de bel-étage van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift aan de achterzijde: '2e verdieping, slaapkamers' (doorgehaald) en 'bovenste verdieping'); ca. 1736. Pen in bruin, penseel in rood (metselwerk) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

9 Anoniem. Plattegrond van de eerste verdieping van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift aan de achterzijde: '2e verdieping, slaapkamers'); ca. 1736. Pen in bruin, penseel in rood (metselwerk) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

10 Anoniem. Plattegrond van de tweede verdieping van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift aan de achterzijde: 'begaande grond of eerste verdieping met de stoep gelijk'); ca. 1736. Pen in bruin, penseel in rood (metselwerk) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

Op grond van het voorgaande ligt het meer voor de hand het ontwerp van de gevels van het nieuwe logement niet aan Jean Coulon toe te schrijven maar aan Isaac de Moucheron en wel bij door Coenraad Hoeneker of Cornelis Spruytenburg vervaardigde plattegronden.²² De tekening met de gevels van Jean Coulon kwam vermoedelijk op diens eigen initiatief tot stand, nadat hij van de Amsterdamse nieuwbouwpennen had gehoord. Het ontwerp kwam in ieder geval in een zeer vroeg stadium tot stand, gelet op

het feit dat dit de enige tekening is met drie afzonderlijke huizen.

Coenraad Hoeneker was een Amsterdamse mr. metselaar, waarvan tot op heden geen eerdere activiteiten konden worden achterhaald.

Ook van Cornelis Spruytenburg zijn geen andere bouwkundige projecten bekend. Wel is het merkwaardig dat direct na de uitbetaling aan Cornelis een post voorkomt waarin ene Jan Spruytenburg betaald wordt voor: 'gedane tekeningen van de tuyn agter

't logement in Den Haag en verdere dienste gedaan aan 't voors. logement, rijscosten, etc. N.B. daaronder begrepen een douceur voor de broeder die eenige dagen in Den Haag gewerkt heeft, van f 12'.²³

Het is mogelijk dat – indien het hier inderdaad twee broers betreft – ook de werkzaamheden van Cornelis betrekking hadden op de tuinen achter het logement.

De uitbetaling van Jan Baptist Xavery is vermoedelijk voor een door hem gemaakte detailtekening (uitslag?) van het door twee leeuwen opgehouden stadswapen van Amsterdam in het midden van de balustrade boven de voorgevel.

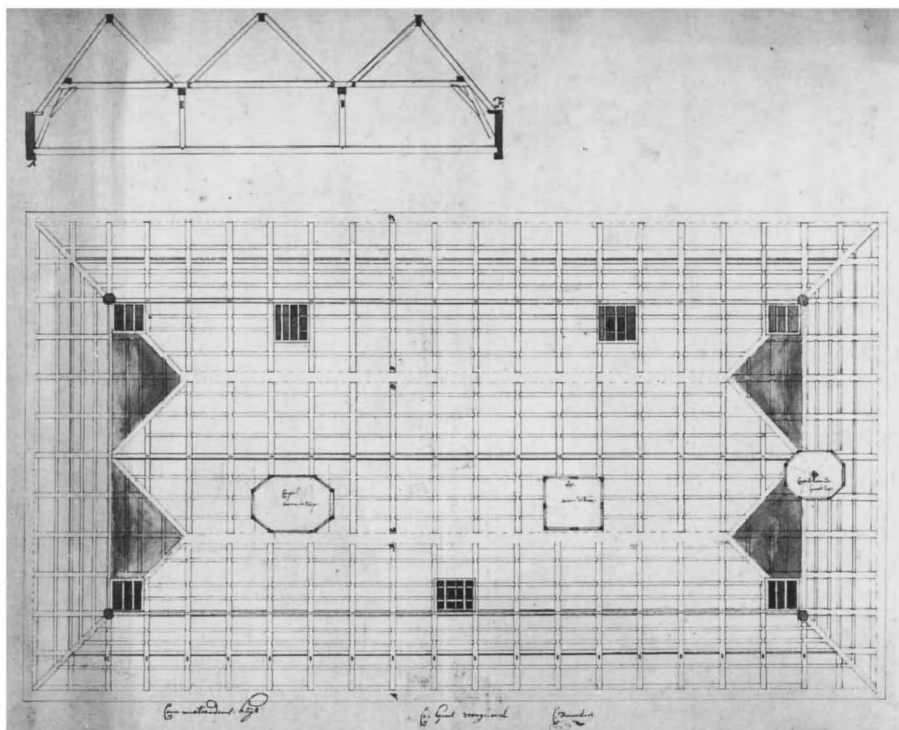
Een nadere beschouwing van het uiteindelijk gerealiseerde ontwerp laat zien dat Isaac de Moucheron er op redelijke wijze in is geslaagd bij de toch zeer middelmatige plattegronden gevels te ontwerpen. Allereerst realiseerde hij een monumentale, op het eerste gezicht symmetrische gevel, met een middenrisaliet en twee zijrisalieten waarin de ingangspartijen met grote halfronde bordestrappen.

Bij de achtergevel slaagde De Moucheron er niet in om een symmetrische gevel te ontwerpen. Ook hier ligt het voor de hand de oorzaak daarvan te zoeken in het feit dat hij gedwongen was bij gegeven plattegronden een nieuwe gevel te ontwerpen. De vertrekken aan de achterzijde waren, met uitzondering van de eetzaal op de bel-etage van het grote huis, te smal om van twee vensters te worden voorzien. Om toch een zeker evenwicht tussen vensteropeningen en

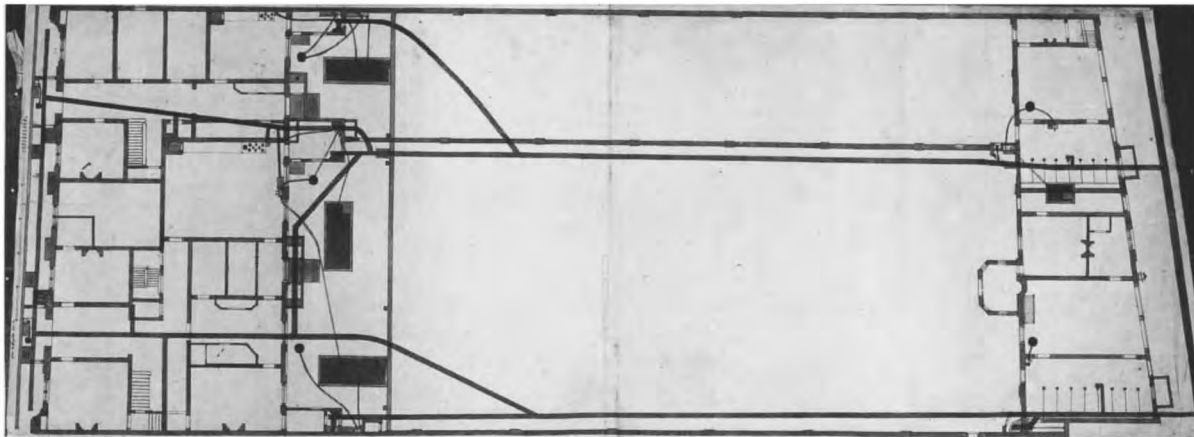
penanten te krijgen werden ter plaatse van de aansluiting van de tussenmuren van de vertrekken op de buitengevel nissen met dezelfde breedte als de vensters aangebracht. Het gedeelte van de achtergevel van het grote huis tussen de uitgebouwde sekreetvleugels heeft op deze wijze acht assen, waarmee een symmetrische ingangspartij onmogelijk kon worden gerealiseerd. De gevel van het kleine huis daarentegen heeft wel een oneven aantal vensterassen, maar hier bevindt zich in het midden juist een tussenmuur. Ook uit de indeling van de verschillende ruimten en vertrekken binnen de plattegronden zelf blijkt dat een middelmatig ontwerper aan de gang is geweest. Zo is bij het grote huis de hoofdtrap binnen de totale plattegrond vrij ongelukkig gesitueerd. Door ruimtegebrek was men genoodzaakt op de plaats waar men normaal het tussenbordes zou verwachten ook een trapgedeelte aan te brengen. Vooral de in het trappenhuis opgenomen verbindingsgangetjes tussen de vertrekken aan de voor- en achterzijde hebben een nadelig effect op de belevingswaarde van deze ruimte.²⁴

Het begin van de bouwwerkzaamheden

Reeds op 6 december 1736 gaven de Gecommitteerde Raden, na ingewonnen advies van Johan Emants, de stadsbaas van Den Haag en Johan Bloteling 'controleur van wercken ten hove', de stad Amsterdam toestemming 'om voor de gevels van hare twee nieuw te bouwen huysen nevens den ande-

11 Coenraad Hoeneker (gesign.). Kaplan met dwarsdoorsnede van de kap van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam, met de kapconstructie, de schoorstenen en de drie lichtkoepels boven de trappenhuizen; ca. 1736. Pen in bruin, penseel in blauw en grijs ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

12 Anoniem. Plattegrond van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam met de achterliggende tuinen en de koetshuizen aan het Bleijenburg met daarin gete-

kend het beloop van de rioeringen en waterleidingen; ca. 1736. Pen in bruin, in kleur gewassen ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

ren aan de oostzijde van 't Pleyn alhier in Den Hage, te mogen doen maken pilasters en voor ider der voorsz. huysen een trap van ses treden en onder yder bordes een ingang naar beneden alsmede eenige keldergaten, alles in gevolge de teekening annex de voorsz. requeste'.²⁵

Op 3 januari 1737 vond in twee percelen de openbare verkoop van de drie Amsterdamse huizen aan het Plein plaats. Het eerste gedeelte bestond uit het logement van de heren gedeputeerden en het kleine huis ten zuiden daarvan. De koper-aannemer verplichtte zich alle kelders, secreetputten en regenbakken en alle funderingen 'tot in den gront toe' af te breken.²⁶ Bij de verkoop waren de stoepen en ijzeren hekken voor de beide panden inbegrepen; uitgezonderd waren echter:

- alle marmeren schoorsteenmantels en de bijbehorende liggende en staande haardplaten
- alle natuurstenen vloertegels
- 2000 gave afkomende dakpannen
- de drie spiegels boven de schoorsteenmantels in het kleine huis
- twee schilderijtjes boven de deuren in de zijkamer van het kleine huis; een schoorsteenstuk en een bovendeurstuk in de zaal van het kleine huis; een schoorsteenstuk in de zijkamer en op de voorkamer van het logement
- het stadswapen in de voorgevel van het logement
- het tapijtbehangsels uit de zaal van het logement, alle goudleerbehangsels in de benedenkamers van het logement en de behangsels in het kleine huis

De kosten voor het verwijderen van het bovengenoemde, behalve de pannen die door de koper in de

tuin dienden te worden opgeslagen, kwamen voor rekening van de verkopers. Met de afbraak diende op 1 februari te worden begonnen, terwijl het werk voor 10 maart 1737 moest zijn uitgevoerd.

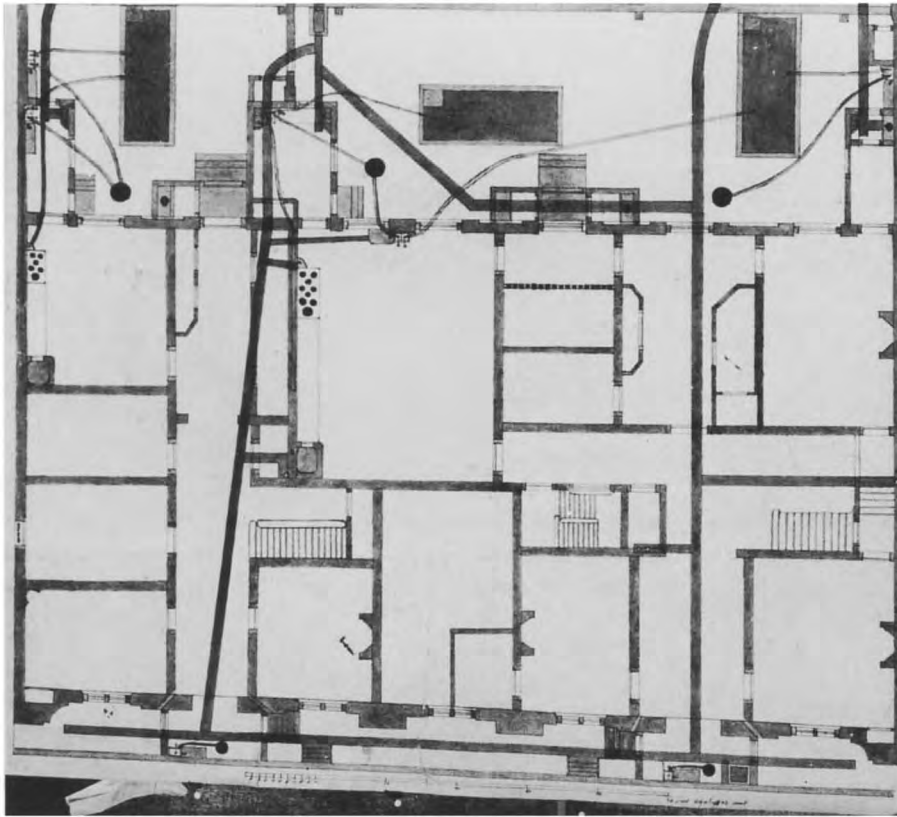
Het tweede perceel van de openbare verkoop tot afbraak werd gevormd door het huis van de Gecommitteerde Raad. Voor het werk golden dezelfde condities als voor het eerste perceel. De verkopers zouden op hun kosten de natuurstenen vloertegels, de ijzeren haardplaten en het behangsels uit de rechter benedenkamer aan de achtergevel en de goudleerbehangsels uit de beide zijkamers verwijderen.

Als aanvangsdatum voor de werkzaamheden schreven de opdrachtgevers 6 mei 1737 voor, terwijl het terrein op 1 juni daaraanvolgend leeg moest worden opgeleverd.²⁷

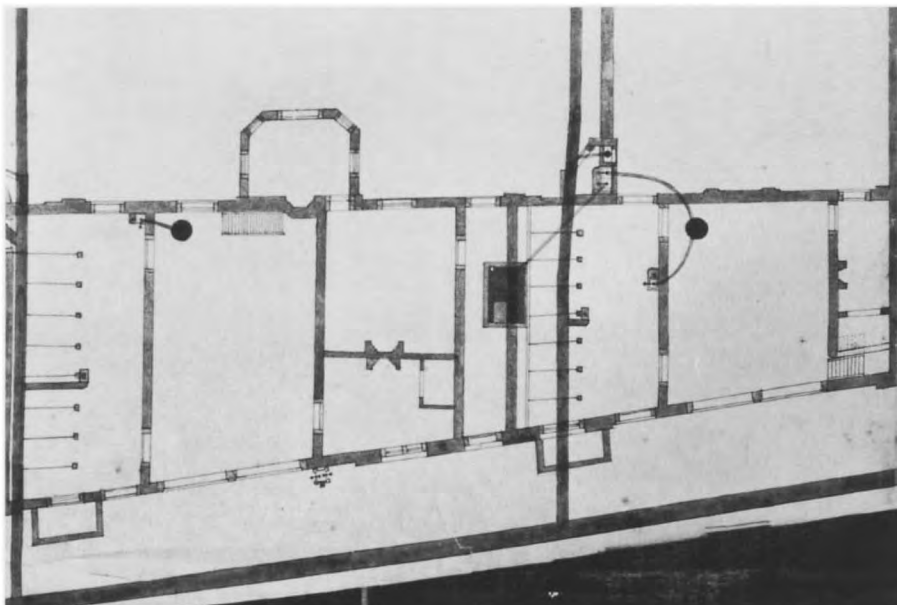
Al voor dat men met de sloop van de bestaande gebouwen begon, werden de eerste bouwmaterialen besteld. Op 6 januari 1737 werd door Adolf Biermans de leverantie aangenomen van 'de roode moppe, het 1000 à f 6 : 10 : - de getooge klinkerts, het 1000 à 9 : 15 : -'

Op dezelfde dag verplichtte François Wildeman zich om de 'grauwe steen' voor de achtergevel te leveren en wel voor f 14 de 1000.²⁸

Van de bestekken bleven alleen die voor het natuursteenwerk gedeeltelijk bewaard. In het eerste bestek staan de werkzaamheden omschreven voor de beide bordestrappen en de trappen naar het onderhuis, de plinten en de onderdorpels van de ramen, alles uit te voeren in hardsteen. Het bewerkte materiaal voor de achtergevel diende op 1 april gereed te zijn, de rest 1 juli 1737. De Haagse mr.steenhouwer Jan Oosthout nam op 10 januari 1737 voor respectievelijk f 2940 en f 875 het hardsteenwerk van de voor- en achtergevel aan.²⁹ Op 25 maart 1737 volgde de aanbesteding van alle zandstenen onderdelen van de voorgevel, zoals de lisenen, de omlijstingen van de deur- en raampartijen in de risalieten en de balustrade. Ook

13 Anoniem. Plattegrond van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam met de achterliggende tuinen en de koetshuizen aan het Bleijenburg met daarin getekend het beloop van de rioleringen en waterleidingen (detail met het logement aan het Plein); ca. 1736. Pen in bruin, in kleur gewassen ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

14 Anoniem. Plattegrond van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam met de achterliggende tuinen en de koetshuizen aan het Bleijenburg met daarin getekend het beloop van de rioleringen en waterleidingen (detail met de koetshuizen aan het Bleijenburg); ca. 1736. Pen in bruin, in kleur gewassen ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

dit werk werd aangenomen door Jan Oosthout en wel voor een bedrag van f 8000.³⁰ Later dat jaar volgden nog een aantal kleine opdrachten voor meerwerk, met een totaalbedrag van f 1210.³¹

Uit de thesauriers-memorialen blijkt dat mr. timmerman Huybert van Schagen aannemer was van het timmerwerk van het gebouw, terwijl het metselwerk

door mr. metselaar Jan Wapperom werd uitgevoerd. Zowel Van Schaagen als Wapperom behoorden tot de belangrijkste Haagse aannemers in de eerste helft van de 18de eeuw. Beiden waren betrokken bij de totstandkoming van de huizen aan de Prinsessegracht en fungeerden als hoofdaannemers bij de bouw van het Huis 'Huguetan', nu de voormalige Koninklijke Bibliotheek, aan het Lange Voorhout.³² Zij ontvin-

gen een eerste betaling voor hun aangenomen werk aan het logement op 1 juli 1737.³³ De officiële eerste steenlegging vond plaats op 1 april 1737 door Jan Six de Jonge, het zoontje van de voorzitter van de bouwcommissie. Ter gelegenheid van dit feit bracht men boven de tuindeuren van het grote huis een door lofwerk omgeven marmeren plaat aan met de tekst:

Den 1 April MDCCXXXVII

De eerste steen gelegd onder de noorderstijl van de zuydelijke voordeur

door

Jan Six de Jonge, oud VII jaaren, VII maanden, XVII dagen

zoon van

Mr. Jan Six, Heer van Hillegom en Vromade

dese tijd voorzittend burgemeester en raad der stad Amsterdam

eerste commissaris uyt de vroedschap tot dit gebouw; Meesterknapen van Holland en Westvriesland

Voor het verdere verloop van de bouw zijn we aangewezen op de posten in de thesauriers-memorials, een aantal verslagen van 'bouwvergaderingen'³⁴ en een aantal incidentele bronnen. Bij de rekeningen dient men er op bedacht te zijn dat tussen de uitvoering van de werkzaamheden en de datum van de uitbetaling geruime tijd kan liggen.

De eerste bouwvergadering waarvan de notulen ofwel de besluitenlijst bewaard bleef vond plaats op 2 april 1738. Uit de genomen beslissingen valt een en ander af te leiden over het stadium waarin de bouwwerkzaamheden toen verkeerden. Zo blijkt dat begin april 1738 de beide dakkapellen op het dak aan de achterzijde reeds waren geplaatst, maar dat men afzag van het aanbrengen van een derde. In de genoemde vergadering werden de tekeningen van de schuiframen en de raamluiken goedgekeurd, evenals die voor de trappen. Uit het bovenstaande blijkt dat in het voorjaar van 1738 de ruwbouw van het complex grotendeels was voltooid.

De besluiten genomen in de resterende vergaderingen hebben dan ook hoofdzakelijk betrekking op de inrichting en afwerking van het gebouw. In de vergadering van 17 april 1738 besloot men: 'de tekeningen van de coepels te geeven aan Treb en Husley om daar haar tekeningen na te maaken, welke sij hebben beloofd aanstaande woensdag over agt dagen (1 mei 1738) over te sullen geeven'. In het voorjaar van 1739 was men bezig met het aftimmeren van de vertrekken; op 31 januari werd besloten op de kamers op de eerste verdieping naast de schouwpartijen kasten te maken, terwijl op 21 maart werd vastgelegd de vertrekken op de verdieping van eenvoudige lambrizingen te voorzien.

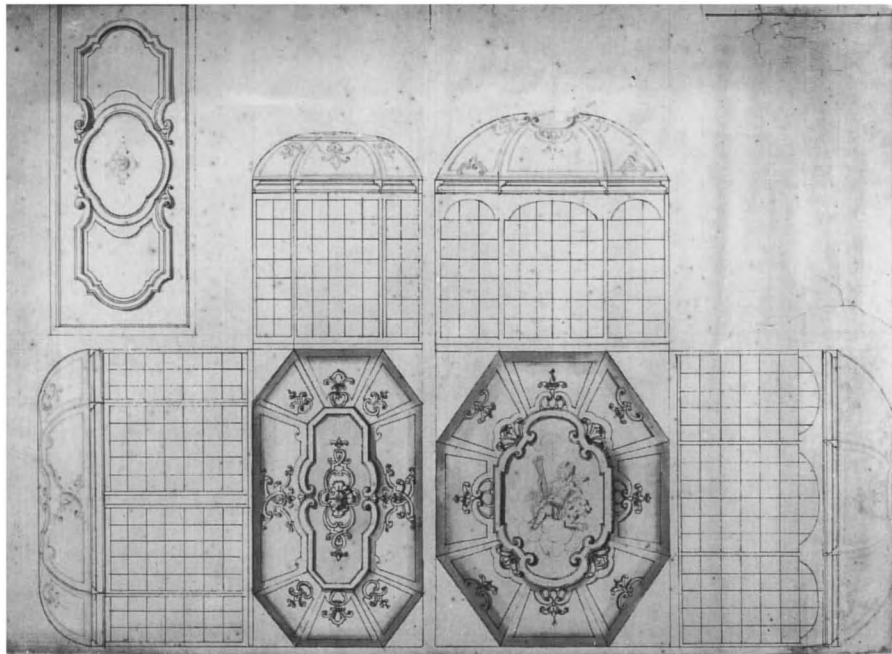
Na het gereedkomen van de ruwbouw volgde de fase waarin het interieur werd aangepakt. Schrijnwerkers, beeld- en steenhouders, stucadoors en vervolgens de stoffeerdere voorzagen de vertrekken en overige ruimten van een passende afwerking. Het souterrain en de tweede verdieping kregen, in overeenstemming met het gebruik, een eenvoudige aankleding. Van de bel-etage en de eerste verdieping kreeg de eerste de meest kostbare aankleding. De vertrekken op deze verdiepingen werden voorzien van betimmeringen, zoals lambrizeringen, raamwerken voor het aanbrengen van de bespanningen, schouwpartijen en raamen deuroplijstingen. Hierna volgde de stoffering van de vertrekken, waarbij gebruik werd gemaakt van materialen als damast, zijde en fluweel, maar voor één vertrek ook van goudleer en een ander met geschilderde behangsels. Vaak was de bekleding van het meubilair 'en suite', uitgevoerd, dat wil zeggen in dezelfde stof als de bespanning van de wanden. Ook de kleur van het schilderwerk van de betimmeringen was in de regel aangepast aan de kleuren van de bespanning. Boven sommige deuren werden bovendeurstukken en in de schouwpartijen schoorsteenstukken aangebracht. In de meeste vertrekken vormde het bed met zijn kostbare stoffering, die soms voor een belangrijk deel 'en suite' met de wandbekleding was uitgevoerd of uit borduur- en oplegwerk bestond, het voornaamste meubelstuk. Het overige meubilair, zoals kasten, stoelen en tafeltjes stond in de regel langs de wand opgesteld. De luxe van een vertrek kwam ook tot uitdrukking in de bekleding van de vloer, waarvoor bijvoorbeeld Oosterse tapijten werden gebruikt.

Opvallend is het ontbreken van schilderijen, prenten en verdere sier- en gebruiksvoorwerpen. Vermoedelijk werden de Amsterdamse vertegenwoordigers, die in de regel voor minimaal één jaar naar Den Haag werden afgevaardigd, geacht zelf voor de verdere aankleding van hun verblijfsvertrekken zorg te dragen. Daarnaast zijn de schilderijen mogelijk afzonderlijk geïnventariseerd.

*De stucwerkdecoraties*³⁵

Reeds op 1 mei 1738 schreven de Haagse meesterstucadoors Carlo Laghi en Carlo Castoldi de Amsterdamse burgemeesters in aanmerking te willen komen voor de uitvoering van de stucwerkdecoraties in het nieuwe gebouw aan het Plein.³⁶ De brief ging vergezeld van een prijsopgave voor het stucadoorswerk van de drie koepels boven de trappen in de beide huizen. Het is zeer wel mogelijk dat de in de Kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief bewaarde tekening met de stucwerkdecoraties voor de drie koepels bij deze prijsopgave behoort (afb. 15). Van de

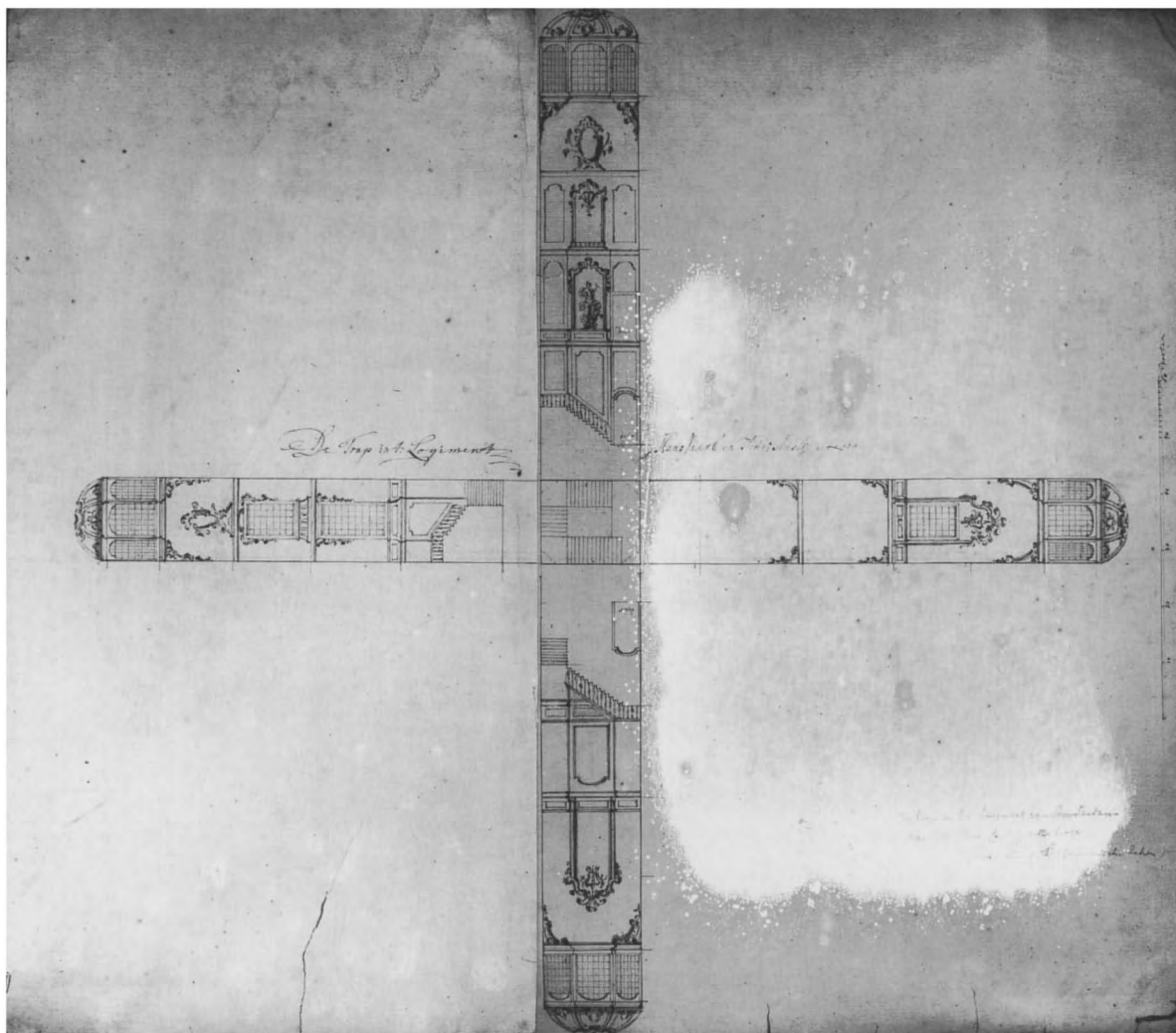
15 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor de stucplafonds van de lichtkoepels boven de drie trappenhuisen in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam; ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

16 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor het stucplafond van de lichtkoepel boven de hoofdtrap van het grote huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (gemerkt: 'B'); ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs ('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

koepel boven het trappenhuis van het grote huis kennen we bovendien een variant (afb. 16). Enige tijd later ontvingen de bouwcommissarissen een uitvoerige werkschrijving met een prijsopgave voor de stucdecoraties van de koepels en wanden in de drie trappenhuisen. Bij de vaststelling van de uiteindelijke keuze gingen de opdrachtgevers niet over een nacht ijs want ook de Amsterdamse stucadoors, de gebroeders Hans Jacob en Hendrik Husley en ene Jacob Trep werden uitgenodigd om van een prijsopgave vergezeld plannen in te dienen. Van de eerstgenoemden bleef een tekening met het ontwerp voor de stucwerkdecoraties voor de hoofdtrap van het grote logement bewaard³⁷, (afb. 17), terwijl van de laatste alleen de prijsopgave bekend is.³⁸ Nadat Carlo Laghi gevraagd was nadere tekeningen voor de decoratie van de hoofdtrap in het grote huis in te dienen, viel de uiteindelijke keuze toch op deze Haagse meesterstucadoos. De gebroeders Husley en Jacob Trep ontvingen voor hun moeiten elk een bedrag van f 50.³⁹ Blijkens de Amsterdamse thesauriers-memorials is Carlo Laghi toch niet de enige stucadoos die aan het logement werkte, want behalve hem komen we ook de naam tegen van de mr. stucadoos Christoffel Rossi, die in totaal een bedrag van f 1043 ontving.⁴⁰ Slechts eenmaal vinden we een nadere aanduiding van de door hem uitgevoerde werkzaamheden, namelijk de post van 1 april 1740: 'Aen Christoffel Rossi, mr. stuckadooswerker, voor 5 kamers, bewerkt à f 52, volgens rekening f 260'.⁴¹ Gezien de verschillen in uitvoering tussen de stucplafonds op de bel-etage en die op de eerste verdieping is het aannemelijk dat Carlo Laghi behalve de trap-

penhuisen ook de plafonds op de bel-etage uitvoerde, waarvoor hij op 10 november 1740 het niet geringe bedrag van f 2467 ontving, terwijl Christoffel Rossi verantwoordelijk was voor de veel eenvoudiger uitgevoerde stucplafonds op de eerste verdieping. Behalve de al genoemde door de gebroeders Husley vervaardigde tekening, waarop het trappenhuis van het grote logement staat afgebeeld, kennen we nog de eerder genoemde ontwerpen met stucwerkdecoraties voor de koepels en die voor verschillende plafonds. Van de koepelontwerpen geeft de grootste tekening (afb. 15) de drie koepels weer, met behalve de stucplafonds ook de opstand van de glazen wanden, terwijl de kleinste een variant voor de decoratie voor de koepel van het grote huis is (afb. 16). Deze laatste afbeelding hangt vermoedelijk samen met de vermelding in de notulen van de bouwcommissie van 25 maart 1739, waarbij 'aan Carlo Laghi is geordonneert een naader tekening te maaken van het stuca-

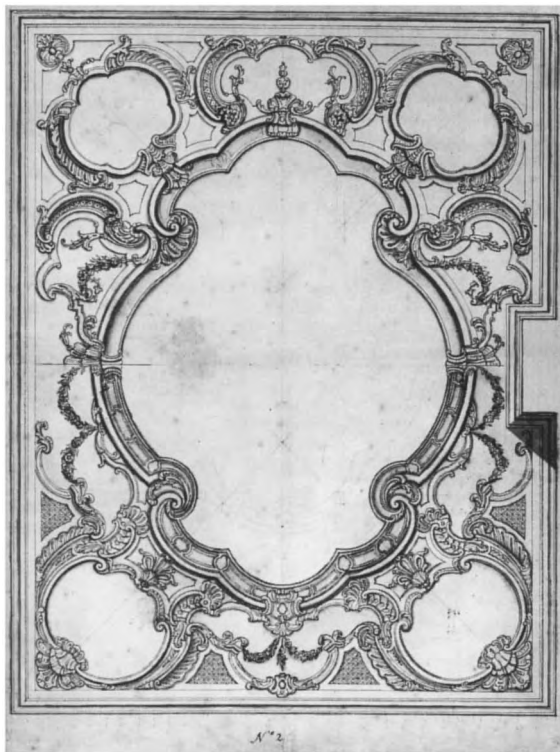

17 Hans Jacob en Hendrik Husley (gesign.). Ontwerptekening voor de stucwerkdecoraties van de hoofdtrap in het grote huis van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam; plattegrond met

de vier uitgeklapte opstanden; ca. 1740. Pen in bruin, penseel in grijs, twee bladen (Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Foto- en tekeningenarchief, Index Bouwkunst).

doorwerk tot de trap van 't groote huys en daarmede naa Paasche gereet te sijn.⁴² Niet alleen gezien het verzoek van de bouwcommissie, maar ook op stilistische gronden kunnen beide ontwerpen aan Carlo Laghi worden toegeschreven. Bij de plafondontwerpen is het meest opvallende dat een van de bewaard gebleven tekeningen, die op grond van de lengte-breedteverhouding voor de grote zaal van het grote huis bestemd was, in stijl en tekenstrant zeer duidelijk afwijkt van de overige (afb. 18). Het nog volledig in Lodewijk XIV-vormen gedecoreerde plafond met een zware perklijst met paneelindeling, grove voluten, bloemguirlandes en de manier waarop de lege

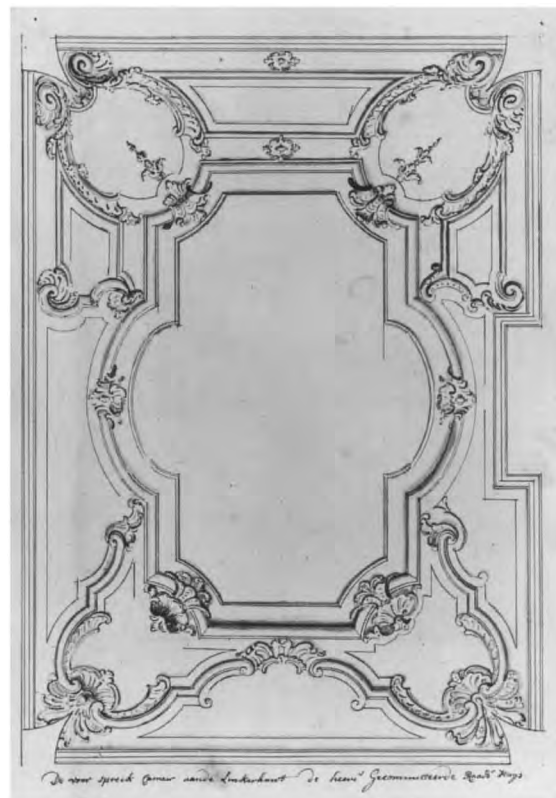
ruimten zijn opgevuld, kan gelet op de tijd waarin het logement tot stand kwam, als 'ouderwets' worden beschouwd. Op grond van de genoemde tekening mag worden verondersteld of er niet nog een andere mr. stucadoor ontwerpen voor de decoratie van het logement heeft ingediend.⁴³ De overige tekeningen hebben bijna allemaal betrekking op het kleine huis. Van drie bleek dit zonder meer op grond van het bij-schrift (afb. 19, 20 en 21), terwijl een andere op grond van lengte-breedteverhouding niet anders dan voor het kleine kabinet rechts van de vestibule bestemd kan zijn geweest. De drie eerstgenoemde tekeningen, achtereenvolgens bestemd voor 'de voorspreeckcamer aan de linkerkant', 'de groote saal' en 'de agtercamer', zijn duidelijk van een hand en tonen telkens twee varianten in een tekening, waarbij de lijn in het hart van de schoorsteen als spiegelas fungeert. De decoraties met zowel voluut- als rocaillmotieven vertonen de overgangsvormen van de Lodewijk XIV- naar de Lodewijk XV-stijl. De lege middenvelden waren mogelijk voor een geschild-

18 Anoniem. Ontwerptekening voor een stucplafond voor de eetzaal in het grote huis van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (gemerkt: 'No. 2'); ca. 1740.

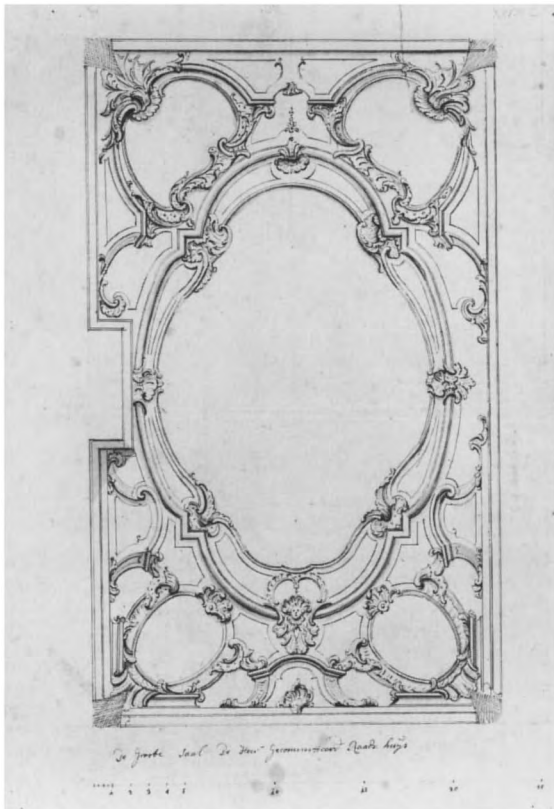
derd plafondstuk, of voor een nader te detailleren figuratieve stucdecoratie bestemd. Een vijfde tekening van dezelfde hand, kan op dezelfde gronden en dankzij het feit dat ook de wandopstanden gedeeltelijk zijn weergegeven als ontwerp voor de vestibule en de daarachter gelegen traphal van het kleine logement worden beschouwd (afb. 22). De wanden links en rechts zullen, hoewel de rechter niet is uitgewerkt, mede gezien de plattegrondtekening, spiegelbeeldig zijn uitgevoerd. Vooraan links bevond zich de toegang tot de 'voorspreekkamer' en rechts die tot het kabinet met daarnaast een blinde nis. Boven de opgebogen architraaflijst van beide deuren is een bekroning in stucwerk aangebracht, die zich op dezelfde hoogte in de beide blindnissen herhaalt. Daar weer boven bevinden zich verdiepte velden met rondom geprofileerde lijsten met tegen de kooflijst een afsluitend ornament. Het plafond van de vestibule heeft een sterk naar binnen gebogen geprofileerde kooflijst waarop in de afgeronde hoeken een rocaille-ornament is aangebracht. De perklijst gaat op de hoeken over in ornamenten die uit twee tegen elkaar ingedraaide

rocaillemotieven bestaan. Het vermoedelijk verdiepte middenveld, waarvan een eventuele decoratie niet is aangegeven, heeft een zwaar geprofileerde in- en uitzwenkende lijst. De traphal stond via een brede doorgang in verbinding met de vestibule. In de linkerwand gaven twee deuren, met daarboven verdiepte vlakken rondom voorzien van eenvoudige geprofileerde lijsten, toegang tot de spreekkamer en de grote zaal. In de achterwand gaf een andere in het midden geplaatste deur toegang tot de eetzaal van het kleine

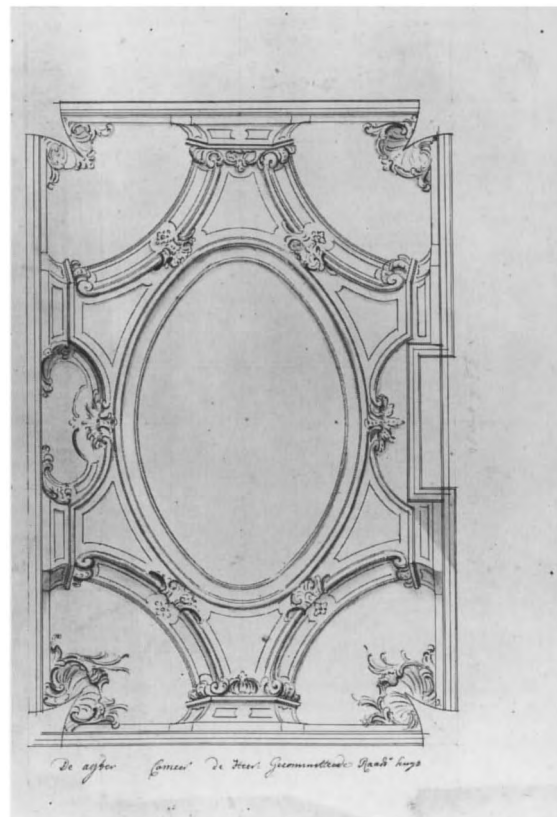
19 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor het stucplafond van de voorzaal links van het kleine huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift: 'de voorspreekkamer aan de linker kant, de heere Gecommitteerde Raads huys'); ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

huis. Op de tekening is de bekroning boven deze deur, vermoedelijk omdat deze goed zichtbaar was vanuit de entree, net zo rijk gedetailleerd als de bekroning boven deuren en nissen in de vestibule. Het plafond is op de tekening aanzienlijk eenvoudiger uitgewerkt dan dat van de vestibule. Van de twee resterende ontwerpen (afb. 23 en 24) kan alleen van de laatste worden gezegd dat dit vermoedelijk een tekening voor de overloop op de eerste verdieping van het kleine huis betreft.

20 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor het stucplafond van de grote zaal van het kleine huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift: 'de groote saal de heere Gecom-

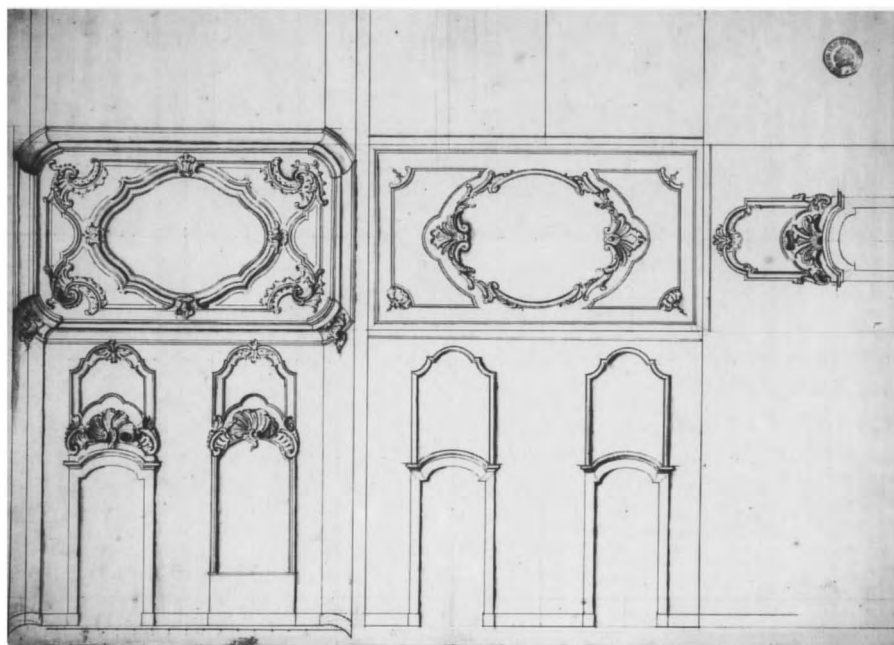
mitteerde Raads' huys'); ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

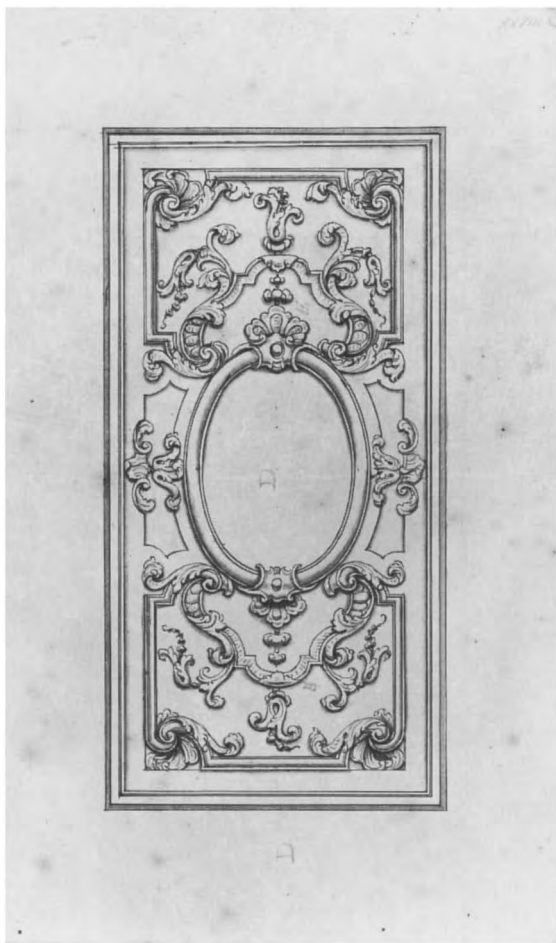

21 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor het stucplafond van de achterkamer rechts van het kleine huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (opschrift: 'de agtercamer,

de heere Gecommitteerde Raads' huys'); ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

22 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor de stucwerkdecoraties van de vestibule en traphal in het kleine huis van het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam (plafonds en een gedeelte van de wandopstanden); ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

23 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor een niet nader gelokaliseerd stucplafond in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam; ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch Topografische Atlas).

24 Carlo Laghi (?). Ontwerptekening voor een niet nader gelokaliseerd stucplafond in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam; ca. 1740. Potlood, pen in bruin, penseel in grijs (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch Topografische Atlas).

De schouwpartijen

Van de verschillende schouwpartijen in het gebouw dateren er alleen op de eerste verdieping nog een aantal uit de bouwtijd van het pand. Die op de bel-etage verdwenen bij latere verbouwingen, maar dankzij een aantal bewaard gebleven ontwerptekeningen kunnen we ons toch een beeld vormen hoe de schouwpartijen er daar oorspronkelijk hebben uitgezien. Jean Baptist Xavery maakte in ieder geval ontwerpen voor de schouwen in de grote zaal en de koffiekamer van het grote huis. Uit de door hem voorgedragen varianten maakten de opdrachtgevers op 9 december 1739 een definitieve keuze (afb. 25 en 26). Van de afgewezen ontwerpen bleef dat van de grote zaal bewaard, waaruit valt af te leiden dat de principalen een meer geavanceerde uitvoering kennelijk niet aandurfd (afb. 27). Naast de door

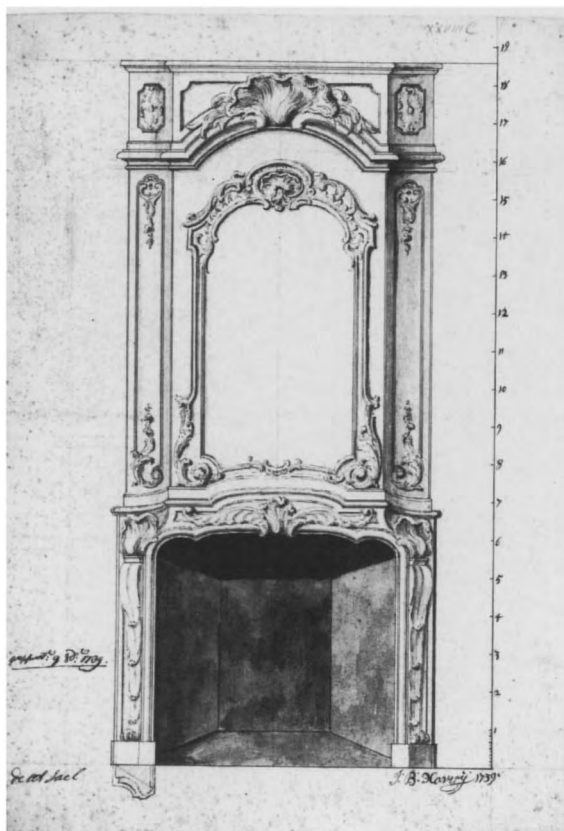
Xavery geleverde ontwerpen kennen we nog een aantal tekeningen voor schouwpartijen van andere anonieme ontwerpers, waarbij het – behalve de ontwerp-tekening voor een schouwpartij in de koffiekamer (afb. 28) – onduidelijk is voor welke vertrekken deze stookplaatsen bedoeld zijn geweest. Hoewel er in de thesauriers-memorialen verschillende beeldhouwers en beeldsnijders worden genoemd is het door het ontbreken van nadere omschrijvingen van de uitgevoerde werkzaamheden vrijwel onmogelijk te bepalen wie welk aandeel in welke schouwpartij heeft gehad. Zo is het niet denkbeeldig dat Jean Baptist Xavery niet alleen verantwoordelijk was voor de genoemde ontwerpen voor schouwpartijen, maar er ook een aantal zelf heeft uitgevoerd. Zo ontving hij op 28 december 1740 – als ‘beelthouwer’ – de resterende *f* 600 van de door hem ingediende rekening van *f* 1200 ‘wegens gedane leverantiën’.⁴⁴

Op 8 december 1739 werd aan de beeldhouwer H. Seunties een bedrag van *f* 449-14 uitbetaald 'wegens leverantie aan stadslogement'; op 27 april 1741 ontving hij nog een bedrag van *f* 113-12.⁴⁵ Meer duidelijkheid biedt de betaling van *f* 79 op 10 augustus 1740 aan mr.beeldsnijder Pieter van der Speck, 'voor 't snijden van diverse schoorsteenmantels'. Op dezelfde datum ontving mr.beeldsnijder Coenraat van Houten een bedrag van *f* 38 'voor snijwerk', dat vermoedelijk ook aan schouwpartijen toegepast is geweest. Op 3 februari 1741 ontving Coenraat van Houten, aangeduid als 'mr.beelthouwer' nog een bedrag van *f* 39-10 'wegens leverantie', terwijl de voorgenoemde Pieter van der Speck op 7 april 1741 nog een bedrag van *f* 183 kreeg uitbetaald en op 10 augustus 1741 nog eens *f* 121-10.⁴⁶ De uitbetaling van het niet geringe bedrag van *f* 3196-10 aan mr.steenhouwer Hendrik Pantel 'voor geleverde schoorsteenmantels', maakt duidelijk dat deze verantwoordelijk moet zijn geweest voor het merendeel van de marmeren schoorsteenmantels op

de begane grond en mogelijk ook een aantal van de zandstenen exemplaren op de verdiepingen.⁴⁷ Daarentegen is het ook nog mogelijk dat de mr.steenhouwer Jan Oosthout niet alleen verantwoordelijk was voor de leverantie van de natuursteen van het exterieur, maar eveneens een aantal van de zandstenen schoorsteenmantels op de verdiepingen heeft geleverd.⁴⁸ Verder vond er op 10 augustus 1740 nog de uitbetaling plaats van een bedrag van *f* 428-10 aan mr. steenhouwer Martinus van Rooy. Ook hier is niet duidelijk voor welke werkzaamheden hij werd gehonoreerd.⁴⁹

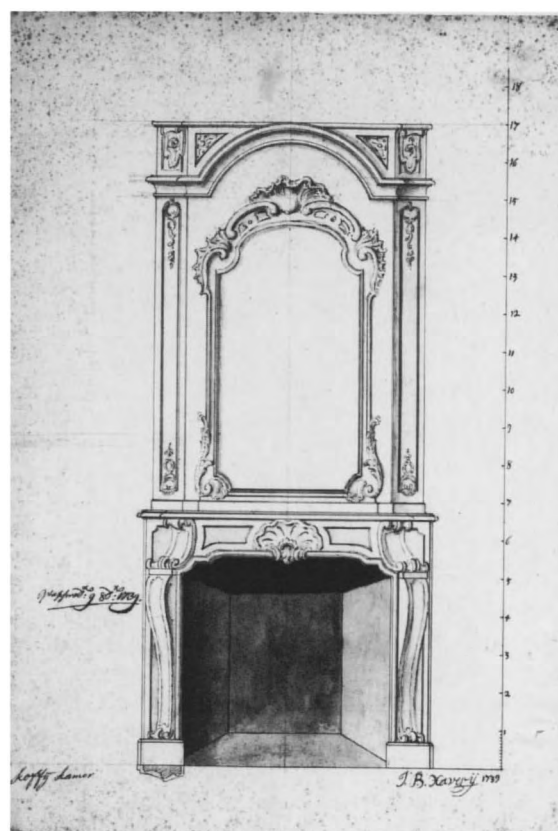
De verdere aankleding van het interieur

Ook voor een analyse van de oorspronkelijke aankleding van het interieur van de beide huizen zijn we, behalve op de nog aanwezige onderdelen of fragmenten daarvan, zoals schouwpartijen, stucplafonds en betimmeringen, aangewezen op de posten in de thesauriers-memorialen. Ook hier kan door het ont-

25 Jean Baptist Xavery (gesign.). Ontwerptekening met twee varianten voor de schouwpartij in de eetzaal van het grote huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam;

1739. Potlood, pen in zwart, penseel in grijs (bijschriften in bruin) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

26 Jean Baptist Xavery (gesign.). Ontwerptekening met twee varianten voor de schouwpartij in de koffiekamer van het grote huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam;

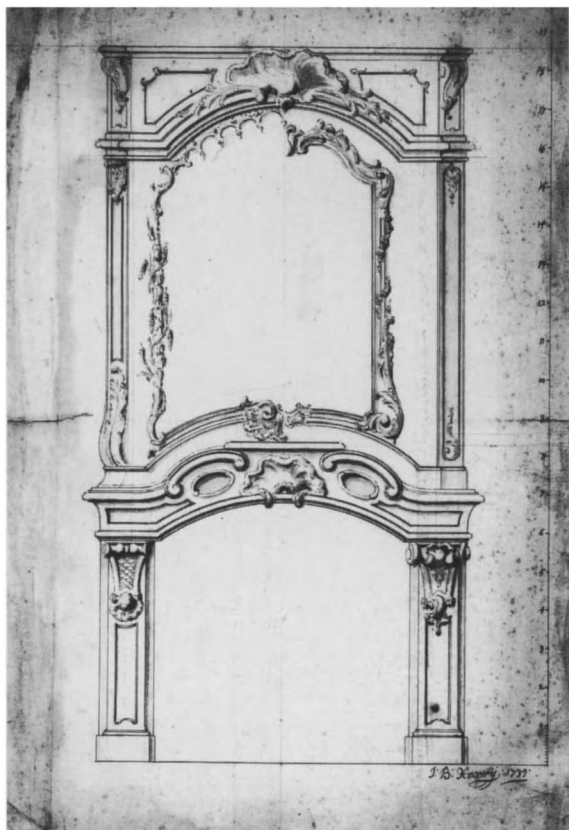
1739. Potlood, pen in zwart, penseel in grijs (bijschriften in bruin) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch Topografische Atlas).

breken van nadere gegevens maar in enkele gevallen worden aangegeven voor welke vertrekken de omschreven werkzaamheden waren bedoeld. Een andere belangrijk hulpmiddel vormt de in 1744 opge-
maakte boedelinventaris, die per verdieping en per vertrek de bestemming daarvan aangeeft en een opsomming van het aanwezige meubilair bevat.⁵⁰

De stoffering van de diverse vertrekken vond ongeveer gelijktijdig plaats. De eerste posten daaromtrent worden gevormd door de uitbetaling van f 512-17 aan de kamerbehangen Wijnand Stevens en de leverantie van behangsels ter waarde van f 852 door Hendrik Remmers, beide op 27 juni 1741.⁵¹ De volgende dag staat de uitbetaling van f 1190 aan Hendrik Onversaagt geboekt en wel voor geleverd 'Turcx fluweel'.⁵² Op 29 juni 1741 ontving Anna van Eycelenburg een bedrag van f 899 voor geleverd goudleer.⁵³ Diderick Garlick ontving op 4 juli f 311-8 voor de leverantie van '25 bladen damastgoed'⁵⁴, terwijl Nicolaas Blanckert de volgende dag een som

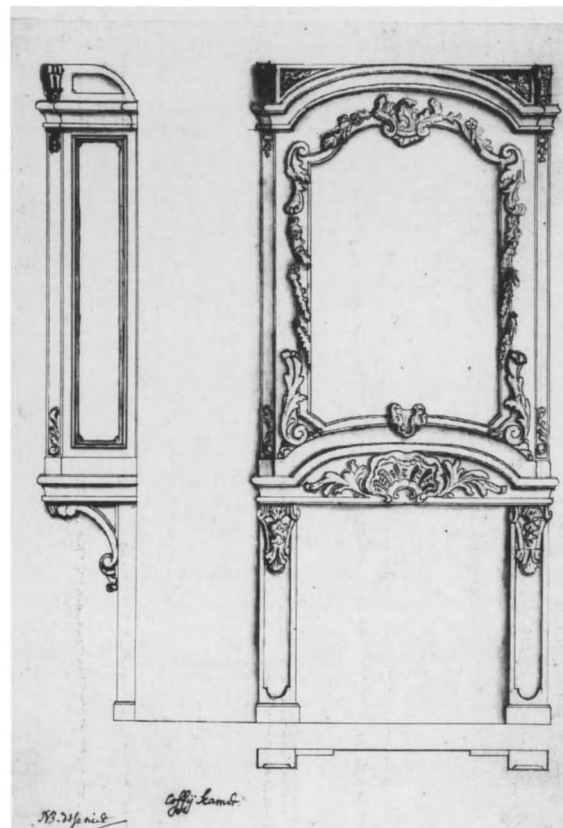
van f 332 kreeg uitbetaald 'voor geleverd linnetafijnt'.⁵⁵ Hendrik Buttelman kreeg op 14 november 1741 een bedrag van f 321-4 uitbetaald voor de levering van 69 el donker zee groen gekleurd laken, vermoedelijk eveneens bestemd om als bespanning voor een kamer te dienen.⁵⁶

In het najaar van 1741 was men zover gevorderd dat in verschillende kamers schilderijen in de vorm van schoorsteenstukken en mogelijk ook dessus-de-portes werden aangebracht. De belangrijkste uitbetaling hieromtrent wordt gevormd door het bedrag van f 700 dat Dirk Dalens III kreeg uitbetaald voor het schilderen van 'ses stucken in de sijkamer, met de doeken daartoe geleverd'.⁵⁷ Uit de boedelinventaris van 1744 kon worden afgeleid dat het hierbij ging om het vertrek rechts van de vestibule van het grote logement. Op 14 december kreeg Jacques Estienne Benoist een bedrag van f 1660 uitbetaald 'voor 't fijn schilderen van verschijde schilderijen, etc.' terwijl ene Jan de Vries op dezelfde dag f 81-10 ontving

27 Jean Baptist Xavery (gesign.). Ontwerptekening met twee varianten voor de schouwpartij in de eetzaal van het grote huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam;

1739. Potlood, penseel in grijs (bijschriften in bruin) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

28 Anoniem. Ontwerptekening (voor-en zijanzicht) voor de schouwpartij in de koffiekamer van het grote huis in het nieuwe Logement van de Heren van Amsterdam; ca. 1740. Potlood, pen in

zwart, penseel in grijs (bijschriften in bruin) (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas).

29 *Jacob de Wit. Schoorsteenstuk uit de eetzaal van het grote logement gemaakt in opdracht van de voorzitter van de bouwcommissie Jan Six. 'De zittende Amsterdamse stedemaagd, die met haar linkerarm steunt op het wapenschild van de stad en met de rechter op de Bijbel, wordt toegesproken door Minerva'; ca. 1742. Olieverf op doek. (Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum).*

voor 'geplumeerde doeken en schoorsteenstukken'.⁵⁸ Op 11 april 1742 ontving Jan Engelbert nog een bedrag van f 218 'voor 't schilderen van 7 stukken in 't graauw'.⁵⁹ Van al deze laatste schilderijen is de locatie binnen de beide logementen tot op heden niet achterhaald. Ook onderzoek over eventueel ander werk van de genoemde kunstenaars bleef tot op heden zonder resultaat.

Geheel buiten de rekeningen bleef een schoorsteenstuk dat tot op de dag van vandaag bewaard bleef, namelijk het schilderij dat bestemd was voor de schouwpartij in de grote zaal. Het doek werd in opdracht van de voorzitter van de bouwcommissie mr. Jan Six vervaardigd door Jacob de Wit en heeft als voorstelling 'De zittende Amsterdamse stede-

maagd, die met haar linkerarm steunt op het wapenschild van de stad en met de rechter op de Bijbel, wordt toegesproken door Minerva' (afb. 29).⁶⁰ Van het schoorsteenstuk bleef ook een door Jacob de Wit gesigeneerde voorstudie bewaard, die thans is ondergebracht in het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit te Leiden (afb. 30).

Wat betreft het meubilair wordt een van de eerste posten gevormd door de betaling van f 17-17 aan de weduwe van Willem Lambert Clinquet 'wegens geleverde jugten', vermoedelijk voor de bekleding van stoelen, op 19 januari 1741. Op dezelfde datum ontving Nicolaas Russelman een bedrag van f 54 'voor 22 fijne malja jugten'.⁶¹ Op 9 mei 1741 ontving

30 Jacob de Wit (gesign.).
Ontwerp voor een schoor-
steenstuk in de eetzaal van
het grote logement, gemaakt
in opdracht van de voorzitter
van de bouwcommissie Jan
Six. 'De zittende Amsterdamse
stedemaagd, die met haar
rechterarm steunt op het
wapenschild van de stad en
met de linker op de kop van
een leeuw, wordt toegespro-
ken door Minerva'; 1741.
Pen, sepia en penseel over
zwart en rood krijt (Leiden,
Prentenkabinet der Rijks-
universiteit-Kunsthistorisch
Instituut).

Nicolaas Volkerts een bedrag van f 823 voor geleverde stoelen⁶², terwijl de kastenmaker Gerrit Engelen op 27 juni van datzelfde jaar f 518-14 kreeg uitbetaald voor de levering van ledikanten en het bekleden van stoelen.⁶³ Sommige van de omschrijvingen zijn dermate summier dat niet duidelijk is waaraan het uitbetaalde bedrag is besteed. Zo ontvingen J.M. en C.F. de la Fontaine op 18 juli 1741 een bedrag van f 1275 'voor diverse leverantiën ten dienste der mubilering'. Op dezelfde dag kregen Maria en Deborah Kooy f 385 betaald voor de levering van beddetijk en veren.⁶⁴ Op 20 december 1742 ontving Coenraat van Delft een bedrag van f 93 voor een notehouten bureau, een tafeltje en een aantal gueridons.⁶⁵

De indeling van de beide huizen

De functies van de verschillende vertrekken van het grote huis konden voor een belangrijk deel worden achterhaald aan de hand van een tweetal boedelinventarissen, een – al eerder genoemd – uit 1744 en een uit 1795. De eerste moet kort na het gereedkomen van de inrichting van het pand zijn opgesteld, terwijl de laatste beschrijving werd opgemaakt naar aanleiding van de verkoop van de inboedel, toen in 1795 aan het gebruik als logement een einde kwam.⁶⁶ Bij het kleine huis vormen de bijschriften van de ontwerp-tekeningen van de stucplafonds voor de vertrekken op de bel-etage een belangrijke bron. Zowel in het kleine als in het grote logement, waren

in de ruimten in het onderhuis functies ondergebracht als keukens, provisiekelders en voorraadvertrekken. Daarnaast waren er in het grote huis, zoals valt af te leiden uit de boedelinventarissen van 1744 en 1795, vertrekken in gebruik voor de opslag van bed- en tafellinnen en behalve het keukengerei, waren ook de porseleinen serviezen en het tafelzilver in het onderhuis opgeborgen. In het grote huis was aan de voorzijde bovendien een woning voor de kastelein ondergebracht. Door het ontbreken van nadere aanduidingen, zoals bij de bel-etage en overige verdiepingen, is de oorspronkelijke functie van elk afzonderlijk vertrek niet bekend. Wel kan aan de hand van de waterleiding- en rioleringstekening (afb. 12, 13) de plaats van de beide keukens worden bepaald.

Ook op de bel-etage is ondanks de latere samenvoeging van de beide logementen de oorspronkelijke gescheiden opzet nog goed te herkennen. In het linker gedeelte – het kleine logement – bevonden zich de representatieve vertrekken van de Gecommitteerde Raad. De oorspronkelijke entree en vestibule vormt thans een geheel met het oorspronkelijke rechts daarvan gesitueerde kabinet. Het grote vertrek links aan de voorzijde fungeerde als spreekruimte voor belangrijke bezoekers, terwijl het kabinet aan de andere zijde van de vestibule als ontvangstruimte en antichambre zal hebben gefungeerd. Vanuit de vestibule bereikte men de traphal. Het trappenhuis, dat direct rechts van de traphal is gelegen, bevindt zich nog vrijwel volledig in zijn oorspronkelijke staat. In het verlengde van de voorzaal links bevond zich het voornaamste vertrek, de grote zaal, die tevens als ontvangstruimte voor belangrijke gasten fungeerde. Het aangrenzende vertrek in het verlengde van de entree was in gebruik als eetzaal. Beide vertrekken aan de achterzijde hadden aan de tuinzijde een uitbouw, waarin een sekreet met een afzonderlijke voorruimte waren ondergebracht. De tuin van het kleine logement was via een deur in de voorruimte van het rechter sekreet te bereiken.

Op de bel-etage in het grote logement lagen aan de voorzijde van links naar rechts de volgende vertrekken: de dagelijkse verblijfs- en vergaderingruimte van de Amsterdamse afgevaardigden, in de inventarissen aangeduid als ‘tapijtekamer’, waaruit volgt dat de wanden kennelijk van wandtapijten waren voorzien. Daarnaast lag een vertrek met een rode wandbespanning, de ‘roode kamer’, vermoedelijk bedoeld als antichambre, in de oorspronkelijke situatie met twee deuren verbonden met de vestibule. De hiernaast gelegen vestibule stond ook in verbinding met de zg. ‘geschilderde kamer’, die vermoedelijk als werkruimte van de afgevaardigde burgemeester werd

gebruikt. Deze was voorzien van het al eerder genoemde geschilderde behangsel van Dirck Dalens. Aan de achterzijde bevonden zich (van rechts naar links) achtereenvolgens de burgemeesterskamer, de koffiekamer, de tuinkamer met de uitgang naar de tuin en de grote eetzaal.

De eerste verdieping van het kleine logement was in gebruik als woonruimte van de Amsterdamse Gecommitteerde Raad, die telkens voor een periode van drie jaar in Den Haag verbleef. Omdat de inrichting door hemzelf diende te worden verzorgd, ontbreken nadere gegevens omtrent de functie van de verschillende vertrekken.

In het grote huis staan de vertrekken slechts vermeld met een nummer, waarbij twee vertrekken nog de nadere aanduiding ‘gele’ en ‘groene kamer’ hebben. Mogelijk waren ze indertijd in gebruik als logeervertrekken voor belangrijke gasten. Aan de achterzijde bevonden zich (van rechts naar links), de burgemeesterskamer, ‘de alcovenkamer’ en de vertrekken voor de oudste en de jongste pensionaris.

De tweede verdieping van de beide huizen functioneerde in beide gevallen als slaap- en verblijfsruimten voor het dienstpersoneel, terwijl de zolders voor de opslag van allerlei zaken in gebruik waren.

De koetshuizen aan het Bleijenburg

Aan de zijde van het Bleijenburg kregen beide logementen elk een koetshuis voor de stalling van koetsen en paarden; net als bij het hoofdgebouw ging het geheel schuil achter één gevel. De plattegrond kennen we van de riolering- en waterleidingtekening (afb. 14); de scheiding tussen de beide afzonderlijke koetshuizen valt niet samen met die tussen de tuinen of die tussen de beide logementen in de achtergevel. Kort voor de verbouwing in 1882, waarbij de beide huizen werden ingericht tot depot van het Algemeen Rijksarchief, werd een foto van de voorgevel aan het Bleijenburg gemaakt (afb. 31).

Belangrijker was echter de tuingevel van het gebouw, die vanuit de beide logementen als decor en afsluiting fungeerde. Uit de voorgenoemde plattegrond kan worden afgeleid dat de indeling van deze gevel niet was ontleend aan de achtergevel van het hoofdgebouw aan het Plein, maar symmetrisch was opgebouwd. Het gedeelte in de tuin van het grote logement had in het midden een grote erker, die gezien de kachelnis in de achterwand waarschijnlijk als orangerie fungeerde. Aan weerszijden bevonden zich twee deuren, terwijl in de hoeken met de tuinmuren een pomphok en een sekreet – met afgeschuinde hoeken, waarin de deurpartij – waren aangebracht.

31 Het stallencomplex aan het Bleijenburg, dat omstreeks 1900 werd gesloopt. Op de achtergrond de uit 1859-'61 daterende Duits Evangelische Kerk. Foto omstreeks 1863 ('s-Gravenhage, Gemeente-archief).

Het middendeel met de erker en de beide deuren aan beide zijden kwam als risaliet naar voren en werd bovendien door lisenen begrensd. Mogelijk was bij deze lisenen, net als bij de voorgevel, natuursteen toegepast. De gevel in de tuin van het kleine logement was wat eenvoudiger van opzet. Hier bevond zich in het midden een nis met aan weerszijden lisenen terwijl in de hoeken deuren waren aangebracht. Dit gevelgedeelte werd aan beide zijden door hoeklisenen begrensd.

In de thesauriers-memorialen heeft een klein aantal posten direct betrekking op de totstandkoming van dit gebouw. Eén van de belangrijkste is de uitbetaling van f 85 aan Isaïc de Moucheron op 6 september 1741 'voor 't ordonneren en tekenen van de voorgevel van de huysing en stallen agter 't huys in Den Haag, nevens de tekening van d' agtergevel'.⁶⁷ Het metselwerk werd aangenomen door mr. metselaar Bastiaan van der Baas, terwijl mr. timmerman Swe-

rius ten Broek verantwoordelijk was voor het timmerwerk. Over het verloop van de bouw zijn we nauwelijks ingelicht, maar op 4 oktober 1740 ontving Pieter van Steyn f 40 'gegeven aan 't werkvolk van de stal agter 't selve (logement), onder de naam van pannebier'. De laatste uitbetalingen aan de hoofdaannemers vonden plaats op 10 februari 1742. Van de aankleding van de beide koetshuizen is vrij weinig bekend. De plattegrond en de tweede boedelinventaris van 1795 leren dat in beide koetshuizen ook koetsiersverblijven waren opgenomen.

De aanleg van de tuin

Van de tuinen achter de beide huizen zijn geen afbeeldingen bewaard gebleven. Het ontwerp werd zoals we hiervoor zagen vermoedelijk geleverd door Jan Spruytenburg, waarbij zijn broer Cornelis mogelijk ook een aandeel had.⁶⁸ Direct achter het gebouw

lag een – waarschijnlijk verhoogd – terras, dat evenals de overige bestrating werd aangelegd door Barent Groen en Jan Doncker, die daarvoor ‘alderbeste Friese straatklinkerts’ leverden. Zij ontvingen daarvoor op 18 mei 1741 een bedrag van f 201.⁶⁹ Ook de Haagse firma van de Wed. Incoer en Zn. leverde 16.000 straatstenen, terwijl Hendrik van Wijngaarden op 7 februari 1741 werd betaald voor de leverantie van ‘klinkers en roye keyen’.⁷⁰ De straatstenen zullen ook zijn gebruikt voor de vloeren in de stallen en koetshuizen. De hovenier Johannes Rijnders ontving op 2 juni van hetzelfde jaar f 295, ondermeer voor de leverantie van palmen.⁷¹ Deze bomen stonden in de regel opgesteld in grote houten kuipen en werden in de winter overgebracht naar de orangerie. Op 27 december 1741 ontving Rijnders nog een bedrag van f 330 voor de aanleg van de tuinen.⁷² Op 10 februari 1742 kreeg Christiaan van Groos nog een bedrag van f 221 voor geleverde bomen.⁷³ Uit de in 1795 opgemaakte boedelinventaris bleek toen in het koetshuis een snoeiwagen voor het onderhoud van de bomen in de tuin van het logement aanwezig te zijn.

*De verdere lotgevallen van het logement*⁷⁴

Het complex bleef tot de staatkundige omwenteling van 1795 als logement in gebruik. Vanaf dat jaar verleende het grote huis tot 1814 onderdak aan verschillende regeringsorganen, terwijl het kleine huis als particuliere woning werd verhuurd.

Na de terugkeer van de Oranjes werd het gebouw in 1814 ingericht tot winterpaleis voor de koninginmoeder, Wilhelmina van Pruisen, die er tot haar dood in 1820 bleef wonen. De oorspronkelijke tweedeling kwam bij de verbouwing van 1814 te vervallen.

Na een aantal jaren te hebben leeg gestaan volgde in 1839 de verbouwing en inrichting tot paleis voor de Erfprins van Oranje, de latere koning Willem III, die het jaar daarop in het huwelijk trad met prinses Sophie van Württemberg. Tot 1849, het jaar dat de prins zijn vader als koning opvolgde, bewoonde het echtpaar het paleis aan het Plein.

Van 1853 tot 1910 fungeerde het hoofdgebouw als huisvesting voor het Algemeen Rijksarchief. De stallen aan het Bleijenburg werden in 1878, na het gereedkomen van het nieuwe complex van de Koninklijke Stallen aan de Hogewal, ingericht tot depotgebouw voor het archief en in 1882 als zodanig verbouwd en aangepast.

In 1895 maakten de stallen plaats voor de nieuwbouw van het Algemeen Rijksarchief, waarbij in de tuin van het complex een depotgebouw werd opgetrokken. Het geheel kwam tot stand naar de plannen van rijksbouwmeester J. van Lokhorst.

Het vroegere logement aan het Plein werd vervolgens ingericht tot Ministerie van Buitenlandse Zaken, een functie die het tot het gereedkomen van het nieuwe gebouw aan de Bezuidenhoutseweg in 1984 zou behouden.

Sinds de ontruiming biedt het complex, in afwachting van een toekomstige restauratie, huisvesting aan de Rijksdienst Beeldende Kunst.

* Dit artikel was aanvankelijk bedoeld om te worden opgenomen in een ‘Liber Amicorum’ bestemd voor dr ing. H.J. Zantkuijl bij gelegenheid van zijn afscheid als docent bij de Werkgroep Restauratie van de Afdeling Bouwkunde van de TU Delft in 1990. Door omstandigheden bleek het niet mogelijk deze bundel te realiseren. De schrijver wil dit artikel dan ook opdragen aan deze docent als dank voor zijn inspirerende onderwijs en niet aflatende hulpvaardigheid.

Het artikel is de bewerking van een gedeelte van een rapport geschreven in opdracht van de Rijksgebouwendienst: J.F. Dröge, *Bouwhistorische documentatie en waarde-bepaling Plein 23 te 's-Gravenhage. Het voormalig Logement van de Heren van Amsterdam* ('s-Gravenhage 1990) en een doctoraalscriptie Architectuurgeschiedenis/Kunstnijverheid: J.F. Dröge, *Bouwhistorische documentatie en waarde-bepaling Plein 23 te 's-Gravenhage* (Leiden 1988). De scriptie, waarin in tegenstelling tot het rapport uitvoerig op de inrichting van gebouw wordt ingegaan, kwam tot stand onder begeleiding van mw. prof. dr C.W. Fock, prof. dr ir Meischke en ing. H.J. Zantkuijl.

1. *Resolutiën van de Heeren Staten van Hollant en West-Vriesland* 17-9/4-10-1670, 43.
2. C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's-Gravenhage. Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid* ('s-Gravenhage 1891) 143-148. J.R.W. Sinninghe, *Stedelijke logementen* ('s-Gravenhage 1968). Voor het Leidse logement: E. Pelinck, ‘Het logement van Leiden te 's-Gravenhage’, *Leids Jaarboekje* 57(1965) 37-48. Voor het logement van Rotterdam: C.H. Peters, ‘Het logement der stad Rotterdam te 's-Gravenhage’, *Rotterdams Jaarboekje* 2de reeks, 5(1917) 81-113.
3. Peters, *Landsgebouwen*, 143-148.
4. Gemeentearchief 's-Gravenhage (GAG), Rechterlijk Archief (RA), beheersnr. 351a, Transportregisters, inv.nr. 376, fol. 423 (16-5-1642).
5. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Kaartenafdeling, code: AANW, inv.nr. 1862-1, standnr. D 36-15 (bijbehorend dossier). De desbetreffende transportakte is samen met een aantal andere stukken en met de bouwtekeningen in 1853 overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief.
6. GAG, RA, inv.nr. 397, fol. 117^v (16-3-1718); vgl. ook noot 5.
7. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), arch.nr. 5039, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 13, Resoluties, fol. 51^v.

8. GAA, arch.nr. 5025, Archieven van de Vroedschap, inv.nr. 54, Resoluties, fol. 606.
9. Ibidem, inv.nr. 55, Resoluties, fol. 76.
10. M.D. Ozinga, 'Jan Baptist Xavery als decoratief-architectonisch ontwerper', in: *Miscellanea J.Q. van Regteren Altena*, (Assen 1969) 166-173; R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (Bulletin KNOB)*, 77(1978) 153-169.
11. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 571-576, Thesauriersmemorialen 1737-1742.
12. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 571, Memoriaal 1737, fol. 124.
13. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, Memoriaal 1741, fol. 29.
14. Ibidem, fol. 162.
15. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, Memoriaal 1742, fol. 7.
16. Ibidem, fol. 158.
17. Volgens een in 1795 opgemaakte boedelinventaris [GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 224, Stukken betreffende de stadslogementen (dossier 2)] bevonden zich in de bibliotheek van het grote huis 'een plan van de plattegrond in een lijst door Wapperom' en 'een houten kistje met tekeningen van het gebouw'. Dit kistje is vermoedelijk hetzelfde als het kistje met tekeningen, dat in 1853 aan het Rijksarchief werd overgedragen.
18. M.D. Ozinga, 'Flandria Nutrix, een Alkmaarse patricische woning gezien tegen de decoratieve aspecten van de Hollandse bouwkunst uit de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Miscellanea Jozef Duverger* (Gent 1968) 666-695.
19. Meischke, 'Amsterdamse ontwerpen', 153-169.
20. Dat voor het ontwerp van de voorgevel van een gebouw een vooraanstaand architect werd aangetrokken, terwijl de rest van het gebouw onder verantwoording van een architect/mr.timmerman of een architect/mr.metselaar werd gerealiseerd zien we ondermeer bij de Portugese Synagoge aan de Prinsessegracht, gebouwd in 1725-'26, waarbij Daniël Marot het ontwerp voor de voorgevel leverde en Felix du Sart voor de verdere bouw verantwoordelijk was. [vgl. M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl* (Amsterdam 1938) 161-164; Koen Ottenheim, Willem Terlouw en Rob van Zoest, *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan* (z.p. 1988) 23]. Dezelfde combinatie komen we tegen bij de bouw van het Huis 'Schuylenburg' aan het Lange Voorhout [vgl. Rob van Zoest en Xander van Eck, *Huis Schuylenburch* ('s-Gravenhage 1988) 19].
21. J.A.F. Obreen, 'Italië in de Nederlanden', *Oud-Holland* 23(1905) 129-149: in de Malcolm-collection van het British Museum te Londen bevinden zich een aantal villastudies van Isaïc de Moucheron (no's: 755 en 756); A. Staring, 'Isaïc de Moucheron als ontwerper van gevels en tuinen', *Oud-Holland* 65(1950) 85-104; H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, Aflevering 50: Barok; plafonds en wanden 2, 496 (aldaar afb. 1760); E. de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* [z.p. (Amsterdam) 1993] 127.
22. Van Coenraad Hoeneker zijn verschillende andere (latere) ontwerpen bekend, zoals voor de uitbreiding van het Amsterdamse Prinsenhof (het latere stadhuis) en door hem gemaakte tekeningen voor de bouw van de Lutherse Kerk in Den Haag. Bij dit laatste gebouw is het opvallend dat ook hier het ontwerp voor de voorgevel door een andere architect, namelijk Pieter de Swart, werd geleverd. Van 1746-'56 was Hoeneker onderhoudsmetselaar van het Amsterdamse Burgerweeshuis; in die functie was hij samen met mr.timmerman Jan van der Streng verantwoordelijk voor de vernieuwing van de panden Kalverstraat 80-82 [R. Meischke, *Amsterdam. Burgerweeshuis* ('s-Gravenhage 1975) 238]. Van 1769-'72 verrees van zijn hand het Lutherse Diaconiehuis aan de Nieuwe Keizersgracht te Amsterdam.
23. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 7.
24. Bij het Huis 'Schuylenburch' aan de Lange Vijverberg te 's-Gravenhage zijn het trappenhuis en de koepel van elkaar gescheiden [vgl. R. van Zoest en X. van Eck, *Schuylenburch*], terwijl het trappenhuis van het Huis 'Huguetan' aan het Lange Voorhout, eveneens in 's-Gravenhage, juist volledig binnen de koepel valt [vgl. J.H. Hennis, *Bouwhistorische documentatie en waarde-bepaling Lange Voorhout 34 's-Gravenhage. Het voormalig Huis Huguetan* ('s-Gravenhage 1983)].
25. ARA, codenr.inv. 3.01.27.01, Archieven Grafelijkheidsrekenkamer. Registers, inv.nr. 185, Appointementen (Deel 29) fol. 265^v.
26. Waarmee is aangetoond dat de veronderstelling dat de onregelmatige en niet symmetrische plattegrond te verklaren zou zijn uit het handhaven van belangrijke resten van het oude logement ongegrond is.
27. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 13, Resoluties, fol. 51^v.
28. Ibidem, fol. 55^v.
29. Ibidem, fol. 57. Jan Oosthout was ondermeer betrokken bij de verbouwing van Huis ten Bosch in 1734. Hij was niet alleen mr.steenhouwer, maar ook natuursteenhandelaar; zo leverde hij in 1745 de nieuwe vloerstenen voor de ziekenzalen van het pesthuis te Leiden [J. Dröge, *Het Pesthuis te Leiden. Een bouwgeschiedenis* (Leiden 1989) 14].
30. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 13, fol. 65.
31. Ibidem, fol. 71, 72 en 98.
32. Zie voor de Prinsessegracht: D. van Velden, *De geschiedenis van het huis Prinsessegracht 30 en omgeving* ('s-Gravenhage 1972); E.J. Nusselder, *Bouwhistorische documentatie en waarde-bepaling Prinsessegracht 28 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1983) en: H.F. Ambachtsheer en Ch. Dumas ed., *Prinsessegracht 29. Een monumentaal interieur* ('s-Gravenhage 1988). Voor het Huis 'Huguetan': Ozinga, *Marot*, 164-178 ['Het huis van Adriëne Marguerite Huguetan, nu Koninklijke Bibliotheek']; Hennis, *Lange Voorhout*, 1983.
33. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 571, fol. 111.
34. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 224, Stukken betreffende de stadslogementen, dossier 5.
35. Gegevens over de gebroeders Husley en hun werkzaamheden werden eerder gepubliceerd in: C.C.G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw* (aanwezig in de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht) (Amsterdam, 1972). In: G.W.M. Jager, en C.W. Fock, *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800* (Delft 1984) werd reeds de aandacht gevestigd op het bestaan van de offertes voor de stucwerkdecoraties van de trappenhuizen bij de Kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief.

36. Zie noot 5 (dossier).
37. Eerder afgebeeld in: Van Ufford, *Catalogus*, 78.
38. Zie noot 5 (dossier).
39. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 7. Over Jacob Trep konden tot op heden geen andere gegevens worden achterhaald. Het is onbekend of deze stucadoor uit Den Haag, dan wel uit Amsterdam of van elders afkomstig was.
40. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 574, fol. 7, 104, 130, 200, 265, inv.nr. 575, fol. 65, 76.
41. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 574, fol. 104.
42. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 224, dossier 5.
43. Een en ander is wel in tegenspraak met het feit dat daarvan geen uitbetaling in de Amsterdamse thesauriersmemorialen voorhanden is. De tekening is daarom mogelijk afkomstig uit het atelier Laghi.
44. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 574, fol. 300.
45. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 573, fol. 254; inv.nr. 575, fol. 65.
46. In deze periode waren in Den Haag twee beeldhouwers Seunties werkzaam namelijk ene Hendrik en een Hermanus Seunties. Van de eerste is maar weinig bekend; de laatste was betrokken bij de inrichting van het Huis Huguetan aan de Lange Vijverberg (Ozinga, *Marot*, 167). Pieter van der Speck (1689-1753), maakte in 1732 een aantal onderdelen voor het altaar van de Oud-Katholieke Kerk te 's-Gravenhage, terwijl hij in 1742 wijzigingen aanbracht in de oorspronkelijk door Jean Baptist Xavery gemaakte preekstoel in dezelfde kerk. In 1734 was hij vermoedelijk betrokken bij de verbouwing van Huis ten Bosch. Vriendelijke mededeling mw. drs C.E. Zonneville-Heyning.
47. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 54.
48. Van mr.steenhouwer Hendrik Pantel konden geen andere werkzaamheden worden achterhaald.
49. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 574, fol. 130.
50. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 14, Resolutieboek, fol. 106.
51. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 109. Zie voor het werk van Hendrik Remmers: S.A.C. Dudok van Heel, *Amsterdamse kamerbehangselfabrieken uit de achttiende eeuw* (Amsterdam 1974).
52. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 111.
53. Ibidem, fol. 112.
54. Ibidem, fol. 114.
55. Ibidem, fol. 120. Nicolaas Blankert had een winkel in de Halsteeg in Amsterdam [E.F. Koldewij, 'Goudleer in de Noordelijke Nederlanden', in: F.T. Scholten ed., *Goudleer. Kinkarakawa. De geschiedenis van het Nederlandse goudleer en zijn invloed in Japan* (Zwolle 1989) 27].
56. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 242.
57. Deze behangselformen worden voor het eerst vermeld in: J. van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlandsche kunstschilders en schilderessen. Deel II* ('s-Gravenhage, 1751) 136: 'in 's-Gravenhage pronkt het pragtig huis der gedeputeerden van Amsterdam met een zael van hem'. Een andere 'Dirck Dalens-kamer' (uit 1725) met scènes uit de *Metamorfosen* van Ovidius bevindt zich in het Kabinet der Koningin, Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage [Ch. Dumas, 'Beeldhouwwerk en schilderijen', in: Ch. Dumas en H.P.R. Rosenberg ed., *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg* (Den Haag 1991) 147-190, aldaar 152-166]. Voor het Leidse werk van Dirck Dalens III: B.M. van der Goes, 'Enkele aspecten van de 18de eeuwse decoratieve schilderkunst in Leidse huizen', in: *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel II: De Papepel* (Leiden 1987) 44-72 en: W. Soechting, 'De wandschilderingen van Dirck Dalens III in Leiden', *Holland* 17(1985) 258-268. In Amsterdam: C.A. van Swigchem, *Huize Van Brienen. Beeld van een Amsterdams grachtenhuis uit de 18de eeuw* (Zutphen 1984).
58. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 309.
59. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 47.
60. Het doek is thans opgenomen in de collectie van het Amsterdams Historisch Museum. Het schoorsteenstuk en de voorstudie werden eerder afgebeeld in A. Staring, *Jacob de Wit 1695-1754* (Amsterdam 1958); de voorstudie is afkomstig uit de verzameling van mr A. Staring [vgl. Cat. tent. Rijksprentenkabinet, *De verzameling van Mr. A. Staring. Nederlandse tekeningen van 1700 tot 1850* (Amsterdam 1955) 45]. Het schilderij kreeg eerder aandacht in: C. van Wermerskerken, 'De Amsterdamse stede-maagd. Jacob de Wit's schilderij (1741) voor het logement van Amsterdam in Den Haag', *Maandblad voor de medewerkers van het Departement van Buitenlandse Zaken* 10(1983)1, 17-18.
61. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 574, fol. 320.
62. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 76.
63. Ibidem, fol. 109.
64. Ibidem, fol. 132.
65. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 300.
66. Boedelinventaris 1744: GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 14, Resolutieboek, fol. 106; Boedelinventaris en taxatie 1795: GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 224, Stukken betreffende de stadslogementen (dossier 2).
67. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 162.
68. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 7.
69. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 575, fol. 85.
70. Ibidem, fol. 52.
71. Ibidem, fol. 87.
72. Ibidem, fol. 319.
73. GAA, arch.nr. 5039, inv.nr. 576, fol. 7.
74. Voor een gedetailleerd overzicht van de verdere bouw- en gebruiksgeschiedenis wordt hier verwezen naar de genoemde doctoraalscriptie en het gelijknamige rapport van de Rijksgebouwendienst. In beide is een uitvoerige literatuurvermelding opgenomen.

Koen Ottenheym

Een bestek uit 1640 voor het Huis aan de Boschkant

voor Henk Zantkuijl

Toen Laurens Buysero, de griffier van Frederik Hendrik in 1640 een nieuw huis in Den Haag wilde laten bouwen, had hij niet meteen de hulp van Pieter Post ingeroepen, zoals algemeen wordt verondersteld. Een bewaard gebleven bestek uit 1640 maakt duidelijk dat er eerst weliswaar groot maar ouderwets huis was voorzien.

In de eerste drie decennia van de 17de eeuw werd Den Haag ten oosten van de Hofvijver en het Binnenhof uitgebreid met het gebied tussen de huidige Herengracht, Prinsessegracht, Korte Voorhout en Korte Vijverberg. De Lange Houtstraat, het Bleyenburg en de Casuariestraat deelden dit gebied in verschillende stratenblokken op. De nieuwe verkaveling en bebouwing begon kort na 1600 langs de Lange Houtstraat en in de verdere jaren volgden de andere delen van dit gebied. Zo werd in 1631 begonnen met de plannen voor de aanleg van het Plein en het rechttrekken van de Korte Vijverberg.¹ Een van de laatste onverkavelde terreinen in dit nieuwe stadsdeel was de 'entereye', een bomenplantage van het Grafelijke Domein langs de Oostgracht, de latere Prinsessegracht. Dit terrein werd in 1637 verkocht aan Rijngraaf Frederik Magnus. De oude, smalle stadgracht werd echter in 1640 verbreed en heette sedertdien Prinsessegracht. Langs deze nieuwe gracht, tussen het huidige Korte Voorhout en de Casuariestraat, verrezen in die tijd verschillende voorname woonhuizen, waaronder dat van Laurens Buysero (ca. 1605-1674), de griffier van de Stadhouder. Buysero had in 1640 een stuk grond van 8 x 15 Rijnlandse roeden (96 x 180 voet) gekocht van Rijngraaf Frederik Magnus op de hoek van wat later het Korte Voorhout en de Prinsessegracht zou heten.² Op dit terrein liet hij Pieter Post in de jaren 1640-'45 een statig huis bouwen met een 96 voet brede gevel aan de Prinsessegracht, 'het Huis aan de Boschkant'.³ In de volgende eeuwen werd het huis meerdere malen ingrijpend verbouwd en uiteindelijk is het bij het bombardement van het Bezuidenhout in 1945 geheel verwoest.⁴ Het oorspronkelijke ontwerp van Pieter Post is slechts te reconstrueren aan de hand van latere afbeeldingen en een opmeting uit 1909.⁵ Het was een langgerekt huis met negen traveeën aan

de voorgevel. De middelste vijf hiervan vormden een middenrisaliet die slechts licht vooruit was geplaatst. De hele gevel was in sober baksteenwerk gehouden zonder verdere decoratie, uitgezonderd de kroonlijst langs de dakrand en het ingangsportaal en het venster daarboven. Direct achter de hoofdingang lag het vierkante voorhuis. Links hiervan lag een vierkant vertrek met daarachter een kleiner kabinet. Rechts van het voorhuis lag de grote zaal, die met een erker uitkeek op het Korte Voorhout. De decoratie van deze zaal was, zoals bekend, geheel aan de Oranjedynastie gewijd.⁶ Aan de achterzijde was het huis voorzien van twee uitbouwen op de hoeken zodat de plattegrond de vorm van een U had. Uit de oudste afbeeldingen van het huis, de vogelvluchtkaarten van Elandts uit 1666 en 1681 en een tekening van Jan van Call van omstreeks 1690, blijkt dat deze uitbouwen aan de achterzijde niet tot de bovenverdieping waren doorgezet (afbeelding 1).

'Het bestek'

Er is echter ook een bestek uit 1640 bewaard voor het huis van Buysero dat een geheel ander beeld geeft dan het uiteindelijk uitgevoerde gebouw.⁷ Dit bestek heeft 43 artikelen (nummering van de schrijver), verdeeld in twee helften. De eerste 23 artikelen omvat het metselwerk en het schaarse natuursteenwerk. De volgende 20 artikelen zijn de bepalingen voor het timmerwerk. Beide helften beginnen met de bepalingen voor de kelder, gevolgd door de beganegrond ('de eerste stadie'), de verdieping ('de tweede stadie'), de zolder en enkele speciale werkzaamheden en algemene afspraken. Hoewel de bijhorende tekeningen niet bewaard zijn is de tekst van het bestek in het algemeen goed te begrijpen. De verschillende werkzaamheden kunnen als volgt worden samengevat:

Het fundament is onderaan drie en een halve steen breed en wordt gelijkmatig tot twee en een halve steen versmald. Hierop wordt de kelder 7 voet hoog opgetrokken met buitenmuren van twee en een halve steen en binnenmuren van twee steen dik. De kelder-ruimten worden met kruisgewelven overwelfd, behalve de keuken die een troggewelf op eiken balken krijgt. De gewelven worden witte kalk gepleisterd. De vloeren van de kelder worden met bakstenen belegd [art.1-4, 25]. In de kelder worden acht deuren geplaatst en acht tweelichten [art.24, 26]. Een stenen

deur krijgt een hardstenen drempel [art.27,28]. Het voorhuis krijgt een marmeren vloer terwijl de andere vertrekken met 'pruisen' delen worden belegd [art. 20, 31]. Een grenen moer- en kinderbintenconstructie met eiken sleutelstukken vormt het plafond van de beganegrond [art.32]. Een stenen bordestrap verbindt de beganegrond met de bovenverdieping [art.19]. De bovenverdieping wordt 12 voet hoog met anderhalf steen dikke buitenmuren en één steen dikke binnenmuren [art.8,9].⁸ Ook deze verdieping krijgt een vloer van pruisen delen en een grenen balkenplafond

1 De Prinsessegracht en het Huis aan de Boschkant, 1640-'45 naar ontwerp van Pieter Post. Tekening J. van Call, omstreeks 1690 (top.coll. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

wenteltrap moet naar de beganegrond leiden [art.19]. De buitenmuren van de beganegrond worden 15 voet hoog en twee steen dik, de binnenmuren worden anderhalve steen dik. De voorgevel zal met grauwe Leidse steen worden opgetrokken terwijl voor de andere gevels en de binnenmuren IJselsteen wordt gebruikt [art.5,6]. De gevel krijgt een gesneden voeg die vervolgens zorgvuldig geschilderd wordt ('gepenseelt dat tot prijs van meesters') [art.5,8,11]. Voor de hoofdingang komt een hardstenen stoep met trappen aan beide zijden [art.21]. Op de beganegrond komen tien kruisvensters van 6 x 11 voet en de voor-

met eiken sleutelstukken [art.32,36,37]. Deze verdieping krijgt veertien kruisvensters van 6 x 8 voet. De zolder wordt voorzien van een borstwering van 4 voet hoog en waarschijnlijk evenals de bovenverdieping een dikte van anderhalve steen. De spanten van de kapconstructie worden geheel in grenehout uitgevoerd. Alleen de muurplaten zijn van eikehout. De daklatten zijn wederom van grenen [art.39, 40]. Het dak zal tenslotte gedekt worden met geglazuurde dakpannen [art.22]. In artikel 42 is er sprake van een 'keulse goot' rondom het hele huis. Hiermee kan in dit geval alleen een gewone dakgoot langs de buitenzijde worden bedoeld en niet, zoals gebruikelijk, een ingenieuze waterafvoer onder de kap. De zolder krijgt twee vensters of hijsluiken die in de 20 voet brede topgevel aan de voorgevel zijn geplaatst [art.11]. In de keuken in de kelder en verder in alle vertrekken

van de beganegrond en de verdieping worden schoorsteenmantels gemetseld die van een betimmering werden voorzien. Kleine stenen gewelven in het plafond van de beganegrond maken deze stookplaatzen op de bovenverdieping mogelijk. Alle haardstenen worden bovendien van witte haardstenen voorzien [art.13,14,15,35]. De schoorsteenkanalen in het huis worden met IJselstenen gemetseld en de schoorstenen op het dak worden gemaakt van rode Leidse baksteen, met speklagen en hardstenen lijsten. Boven op de schoorstenen komen ijzers met gevlochten koperdraad tegen de kraaien. [art. 13]. Verder komt er op een niet nader aangeduide plaats, waarschijnlijk onder de plaats aan de achtergevel, een regenbak met een omvang van veertig tonnen water [art.16]. De plaatst aan de achterzijde wordt met grauwe Leidse klinkers bestraat en voorts komen er twee secreten, die met gemetselde rioolpijpen waarschijnlijk in verbinding stonden met de gracht aan de voorzijde [art. 18].

Een reconstructie naar het bestek van 1640

Wanneer men de aanwijzingen in dit bestek vergelijkt met de gegevens van het uiteindelijke huis, blijken er een aantal essentiële verschillen (afbeelding 2, 3). Hieruit kan men opmaken dat dit het bestek is van een eerder, ouderwetser ontwerp dat niet is uitgevoerd.⁹

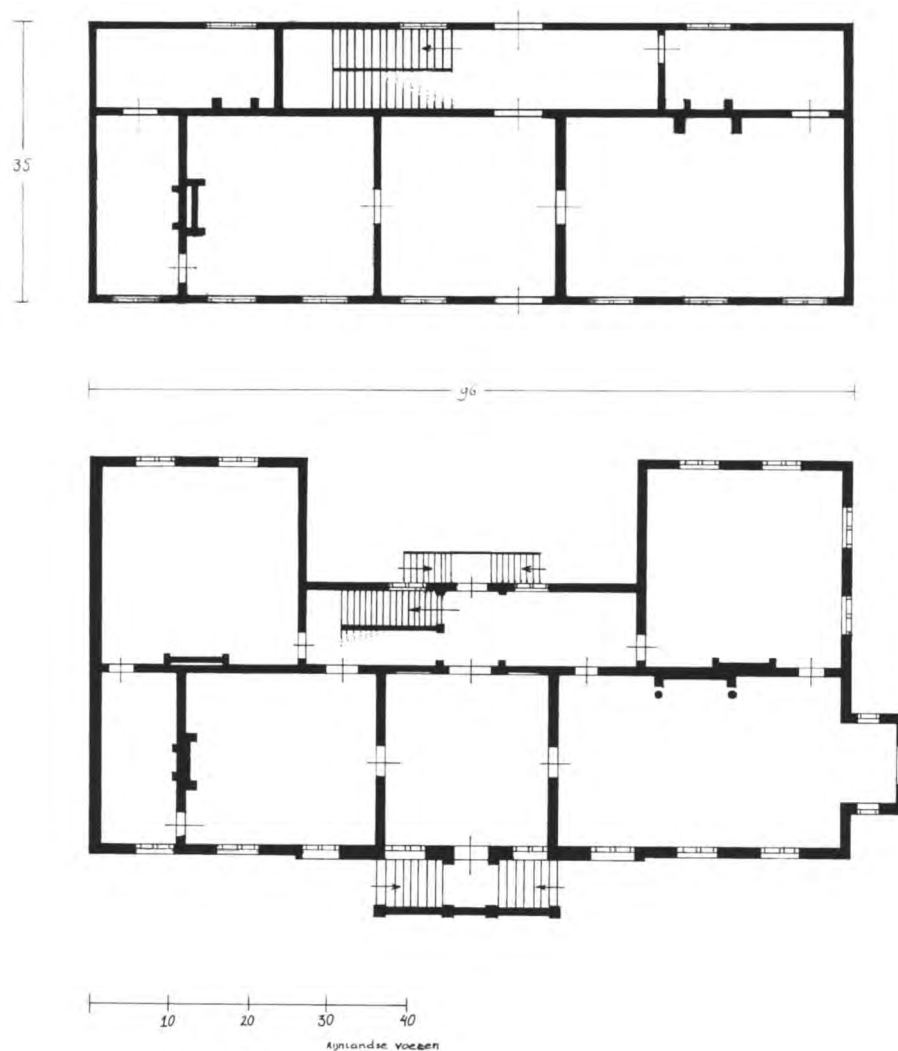
Volgens het bestek zou het huis een oppervlakte van 96 x 35 voet beslaan terwijl dit uiteindelijk door de uitbouw aan de achterzijde 96 x 50 zou worden. Ook de hoogtematen verschillen sterk van het uiteindelijke resultaat. De hoogte van de kelder, beganegrond, verdieping worden in het bestek vastgesteld op 7, 15 en 12 voet terwijl dit in het uitgevoerde werk respectievelijk 9, 17 en 14 voet werd (blijkens de opmeting van het bestaande gebouw uit 1909).

2 *Reconstructie van de voor- (links) en van het ontwerp van gevel van het huis van Buysero volgens de aanwijzingen van het bestek van 1640* (rechts) (tekening Pieter Post (auteur)).

Ook het aantal vensters dat in het bestek genoemd wordt komt niet met het uitgevoerde werk overeen. In het bestek worden tien kruisvensters op de beganegrond en veertien op de verdieping genoemd. Dit zijn er opvallend weining. In plaats van de gevelgeleding in negen traveeën kan men zich hierbij hooguit een verdeling in acht traveeën voorstellen, waarbij de voordeur niet precies in het midden van de gevel is geplaatst. Aan de achtergevel zijn op de beganegrond de achterdeur en de overige drie vensters. De zijgevel zou in deze situatie blind blijven. Op de verdieping zouden dan aan de voor- en achtergevel een venster in plaats van de deuren kunnen komen, waarmee het totale aantal vensters op de verdieping op twaalf zou komen. De twee laatste vensters (het bestek noemt immers veertien vensters boven) zijn in de topgevels aan de voor- en achtergevel opgenomen.

Ook de verdere details in het bestek duiden op een ouderwetse gevel in de stijl uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Boven de vensters van de verdieping zouden ontlastingsbogen komen als architectonisch accent, uitgevoerd in baksteen met enkele natuurstenen onderdelen [art.10]. Een ander groot verschil met het uitgevoerde ontwerp was de gevelbekroning. In plaats van het 44 voet brede fronton van Pieter Post maakt het bestek melding van een 20 voet brede 'vlaamse gevel' voorzien van 'kluuwen' en 'kantelen' [art.11]. Hierbij moeten wij ons waarschijnlijk een trapgevel ('kantelen') voorstellen als bekroning van de middelste twee traveeën, eventueel verrijkt met voluten ('kluuwen'). Dergelijke topgevels aan de voorzijde van dwarsgeplaatste kappen waren niet ongebruikelijk bij de

3 Reconstructie van de plattegrond van het huis van Buysero volgens de aanwijzingen van het bestek van 1640 (boven) en het ontwerp van Pieter Post (onder) (tekening auteur).

brede, voornamen huizen in de eerste decennia van de 17de eeuw. De kaart uit 1641 van het huizenblok Herengracht, Bleyenburgh, Casuariestraat, Prinsessegracht toont hiervan meerdere voorbeelden (afbeelding 4), zoals het huis van Juffrouw Van der Plasse aan de Casuariestraat (onder) en twee huizen aan de Herengracht (boven).¹⁰ Het grote huis dat Buysero volgens het bestek aanvankelijk wilde laten bouwen had verder ook verwantschap met enkele kastelen die in de voorafgaande jaren in de omgeving van Den Haag waren gebouwd, zoals Ter Horst bij Wassenaar of het nieuwe huis naast de ruïne van Teylingen uit 1615.¹¹

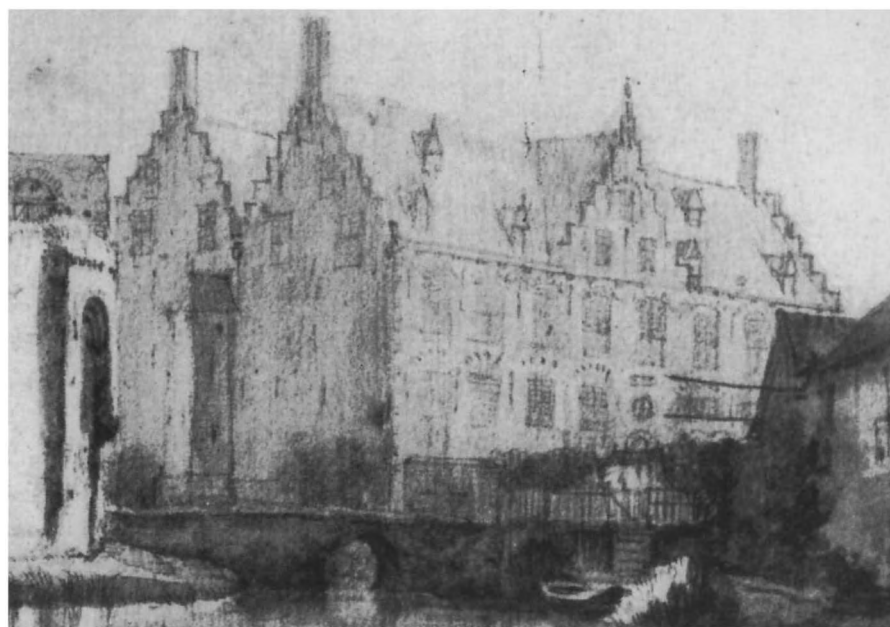
Dit laatste voorbeeld, bekend gebleven dankzij een tekening van Roghman, had eveneens een voorgevel met acht traveeën met de ingang naast de middenas en met een trapgevel boven de middelste twee traveeën (afbeelding 5).

De top aan de achtergevel van het huis van Buysero zou eenvoudiger van uitvoering worden, zonder trap-

pen maar met vlechtwerk aan beide zijden ('aen de plaets ende met een vlechtingh ende met drie decksticken' [art. 11]). Van de drie dekplaten waarvan het bestek hier melding maakt, lag een waarschijnlijk bovenop en de twee andere halverwege de schuine zijden van de top. Dergelijke eenvoudige toppen waren ook gebruikelijk in de architectuur van de eerste decennia van de 17de eeuw, zoals bijvoorbeeld te zien is aan Huis Ter Weer bij Wassenaar uit 1632, zoals dat bekend is van een tekening van Roghman.¹² De plattegrond van het huis van Buysero zou volgens het bestek 96 x 35 voet meten. De enige maat die voor een verdere verdeling van het interieur in het bestek wordt genoemd zijn de 24 voet lange balken voor de keuken. Hiermee krijgt men het idee dat het huis tweebeukig zou worden, met een brede beuk aan de voorzijde en een smallere met een breedte van 11 voet aan de achterzijde. Soortgelijke constructies waren in de jaren '30 van de 17de eeuw in meerdere grote huizen in deze buurt toegepast, zoals bij de

5 *Het nieuwe huis uit 1615 naast de ruïne van Teylingen (detail van tekening Roeland Roghman 1646/47).*

brede huizen aan de Lange Houtstraat, het huis van Pauw aan de Herengracht en het huis van Beuningen aan het Bleyenburg. Ook in de uiteindelijke uitvoering van het huis van Buysero bleef deze opzet in grote lijnen gehandhaafd. Met de overige gegevens uit het bestek kan men een verdere indeling van de plattegrond reconstrueren (afbeelding 3). De bordes-trap ('teerlingtrap') [art. 19], zou waarschijnlijk aan de achterzijde, in de smalle beuk worden ondergebracht, vergelijkbaar met de trap in de St. Sebastiaansdoelen van Den Haag uit 1636. Het voorhuis was waarschijnlijk twee traveeën breed met aan een zijde een grote zaal van drie traveeën en aan de andere zijde twee vertrekken van respectievelijk twee en een travee breed. De acht deuren die voor het interieur bestemd waren, maken een dergelijke verdeling waarschijnlijk (de achtste deur is niet in de reconstructie ingetekend, deze zou zich onder het bordes van de trap kunnen bevinden en toegang tot het kleine achtervertrek geven).

Besluit

Al met al geeft het bestek uit 1640 het beeld van een groot, breed huis dat geheel in de traditie van de voornamen huizen uit de voorafgaande decennia was ontworpen, zonder enige merkbare invloed van de vroege, belangrijke voorbeelden van het classicisme die slechts enkele honderden meters verderop stonden, het Mauritshuis (1633), het Huygenshuis (1634) en de St. Sebastiaansdoelen (1636). Terwijl de voorbereidingen voor de bouw waarschijnlijk reeds vorderden, besloot Buysero het plan, mogelijk onder invloed van zijn collega Huygens, door Pieter Post te

laten herzien. Met dezelfde fundamenten ontwierp Post een geheel ander, hoger huis met twee uitbreidingen aan de achterzijde en een streng klassicistische voorgevel.

Hoewel dit bestek uit 1640 dus niet bij het ontwerp van Pieter Post voor het Huis aan de Boschkant hoort, is het een bijzonder document dat ons vele details verschaft over de bouwpraktijk in de eerste helft van de 17de eeuw. Als huldeblijk voor Henk Zantkuijl is het derhalve gepast dit bestek hier volledig weer te geven.

Conditien ende voorwaerden, hierna beschreven, soo will mijn heer de griffier van sijn Hoocht. den Prince van Oraingien besteden dese naevolgende metselwerck ende timmerwerck, dat tot opbouwinghe van sijn Ed. huys, die staen sall in den Haech als volcht.

1

In den eersten sal den aennemer gehouden sijn te fonderen, alle de buyttenmueren, die op de grondt rontsom, ende de middelmueren des gelijkcx ende dat alles gelijk.

2

Dit voorschreven huys, off de mueren sullen breed sijn sesentnegentich voeten, diep vijff en dertich voet, ende de buyttenmueren sullen onder aengeleyt worden, dat met drie en een halven steen dick, die men dan sal insnijden aen wedersijden een halven steen, ende dat met kleyne klesoren, soo blijff de muer twee en een halven steen dick, die dan opgaen sal der hoochten van seven voet, gelijk het wulfsel ofte vloer.

3

Noch sal den aennemer gehouden sijn, alle de middel-

mueren aenleggen, die daer moeten sijn, twee steen dick, die men dan aen wedersijden sullen insnijden een kleijne klesoor, soo blijven de mueren anderhalven steen opgaen tot de vloer.

4

Noch sal den aennemer gehouden sijn het geheele huys over te wulffen, ende dat met kruyswulfsel, ofte eckwulfsel, ofte trochwulfsel, als hem sal aengewesen worden, dick een ijselsteen ende dat met vette kalck glat gepleystert ende gewith. Ende oock de geheele kelders doorgaens gevloert met goede heele backen ende wel in vetten kalck moeten geleyt worden, sulcx hem sal aengewesen worden.

5

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren alle buyttenmueren, die aen't geheele huys sijn, dick te maecken aende voorsijde met twee ijselsteenen ende de buyttengevel van grauwe Leytsche steen, hooch vijfthien voet ende dat alles in vette kalck welgewroch ende met gesneden vooghen ende gepenseelt, dat tot prijs van meesters.

6

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren, alle de binnenmueren, die in't geheele huys moeten sijn, volgens de teyckeninghe daer van sijnde, dick anderhalven ijselsteen, hooch vijfthien voet, wel glat gepleystert ende gewit met gesiften kalck.

7

Noch sal den aennemer gehouden sijn alle de kruysraemten en deorraemten ende andere raemten, die in de kelder ende op de eerste staedien staen moeten, ofte so hem aengewesen sal worden, ende wel perfect int loot te setten ende dat oock met alle de lepen ende wel glath gepleystert ende gewith. Ende oock alle de middelmuere sullen dick gemaect worden, dat met anderhalven ijselse steen.

8

Noch sal den aennemer gehouden te sijn te maecken ende te leveren allen de buyttenmueren, die om't geheele huys staen sal, dick te maecken met anderhalven steen hooch vijfthien voet ende voorsijden ende voorgevel, dat gesien wordt, ende die te maecken met grauwe Leytse steen ende de ander gevel naest het huys ende naest den Hoff, die te maecken van goede ijselse ondersteen naest den klinckert, ende gewroch met gesneden vooghen ende gedack ende gepanseelt ende glat gepleystert ende gewith met geschiften kalck, ende dat tot prijs van meesters.

9

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren op de tweede stadije alle de middelmuere die in 't geheele huys staen, onder op te trecken ende dat hooch twaelfff voet ende dick een steen, als van onder wel geseyt is, ende wel glat te pleyste-

ren ende te witten dat met geschiften kluyt kalck.

10

Noch sal den aennemer gehouden sijn te stellen ende te setten allen de kruysraemten ende de raemten die op de tweede stadije staen sal, ende die daer vereychen sal ende dat van binnen ende van buytten perfect in te stellen met sijn lepen, ende de boghen van buytten en van binnen moeten wel glat gepleystert ende gewith worden ende oock van buytten met gesneden vooghen en gepanseelt van hartsteen, ofte van backsteen ofte alsulcken booghen als in de teyckening te syen is, ende dat tot believe van mijn heer besteder.

11

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren boven de tweede stadien, ende dat rontsom, een borstweringh van anderhalven steen dick, hooch vier voeten, daer men sal opkappen ende int midden te stellen een vlaems gevel naest de straet, breed twintich voet, ende op de plaets des gelijkcx, ende dat met kantelen ofte kleeuwen, naest de plaets ende met een vlechtingh ende met drie decksticken, dick een Leytse grauwe steen, met sijn boghen gemaect ende dat met gesneden vooghen ende gepanseelt ende oock van binnen gepleystert ende gewith, dat tot prijs van meesters.

12

In desen voorschreven vlaems gevels sullen onder op de solder staen twee kruysraemten boven aen wel perfect in te stellen ende te setten met sijn lepen.

13

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren, ende dat in alle vertrecken, een schoorsteen soo boven als onder ende een in de kelder dat de koocken sal wesen ende dat van ijselsteen, buytten dack van roode Leytse steen met sijn specklaeje met hartsteenen lijstten ende met ijsers daerop, ende alle de ijsers gevlochten met koperdraet ende dat voor de krayen ende met sijn wumpels.

14

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren aen alle de schoorsteenen die op de tweede stadije staen, sullen maecken alle de haertwulfsels met de haertsteden daer men op sal vueren, de haertwulfsels sal men maecken als't hem sal aengewesen worden ende dat tot believe van mijnheer de griffier.

15

Noch sal den aennemer gehouden sijn ende te beleggen alle de voorschreven haertsteden ende met witte gladde steentiens, ofte sulcke steenties als mijnheer de besteder hem belieft.

16

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren een regenback, groot van veertich

tonne waters, ende moet gemaectt worden van tras en klinckers ende oock wel gewulft, ende de voors. back sal gemaectt worden daert hem aengewesen sal worden.

17

Noch sal den aennemer gehouden sijn te leveren ende te beleggen de geheele plaets met grauwe Leytsche klinckers op sijn kant gevlochten, soo breet als't geheele huys achter sal wesen naest den Hoff, diep vijffentwintich voet, soo hem mede sal aengewesen worden.

18

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren twee sekreten met sijn pijpen ende die oock overgewulft moeten sijn, daert hem aengewesen sal worden, groot ende wijt nae den eysch, soo't hem mede sal aengewesen worden.

19

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te stellen een bordes- ofte eenen teerlinghtrap, hooch twee stadie, onder uyt de kelder een winkeltrap van steen, wijt nae den eysch daert hem aengewesen sal worden.

20

Noch sal den aennemer gehouden sijn te leveren ende te leggen het voorhuys met een Etelliaensche vloer, die wel net ende perfect wel geleyt moet worden in't waterpas.

21

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren voor de voordeur een blauwe sarck, ende aen wedersijden met hartsteenen treden, ende dat nae den eysch van't werck.

22

Noch sal den aennemer gehouden sijn te leveren ende te beleggen 't geheele huys met verloyen pannenen en vorsten die wel gestreecken van buytten en van binnen ende dat met goede vette kalck.

23

Tot dit voorschreven werck sal den aennemer gehouden sijn te leveren kalck, sant, steen, tras, klinckers, hele backen, steygeringe, ende oock mede sijn eijgen cost en bier.

Hiernae volcht de conditien ende voorwaerden vanweghen het timmerwerck dat aan't voors. huys moet gemaectt ende geleverd worden, als volcht.

24

In den eersten sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren in de kelders acht duerraemten van eekenhout, hooch binnenswerck ses voet, wijt drie voet, alles Rijnlantse maet, de stijlen swaer acht en ses duym, de drumpels twaelf en ses duym, met drooghen wageschotten dueren, met sijn ijserwerck ende slootwerck daeraen.

25

Noch sal den aennemer gehouden te sijn te leveren ende te leggen in de kelder dat de koocken sal wesen, acht eeckenbalcken, langh vierentwintich voeten, swaer veerthien en thien duym, om de wulfsels daerop te slaen over koockenkelder omdat se vierkant sijn sal ende met een schoorsteenmantel van eekenhout.

26

Noch sal den aennemer gehouden sijn te leveren ende te maecken acht kelderraemten van twee lichten, hooch en wijt nae den eysch, de tijlen swaer acht en ses duym, de drumpels swaer twaelf en ses duym, van eekenhout, de vensters van drooghe wageschot met ijseren spijlen daerin, met sijn henghsels, ende glaesraemten ende met goet Rotterdam glas gestop dat schoon is.

27

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren thien kruysraemten, hooch elf voet, wijt ses voet buytten werck, swaer seven en negen duym, ende dat van goet drooghe wageschot ende de drumpels van goet eekenhout, dick ses duym, breet veerthien duym, ende dat alles goet eekenhout sonder spijnt ofte quasten, geschaeft off gekruyseert met dubbelde wageschotten vensters, ende die wel geklampt ende wel gespijckert, dat nae den eysch, ende oock met glasraemten met sijn ijserwerck dat nae den eysch ende die met spiegelglas gestop.

28

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren een swaer duerraempt int voorhuys, hooch seven voet binnenswerck, wijt drievet, alles Rijnlantse maet, de stijlen swaer thien en seven duym, het kalff swaer achtthien duym met sijn karbiens, maer dit voors. raempt sal men stellen op een blauwe hartsteenen drempel, dat nae den eyst, ende met twee lichten daerboven, hooch, wijt en swaer nae den eyst, ende met spiegelglas gestop, met een dubbelde duer van wageschot, met sijn iserwerck en slootwerck.

29

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren noch een duerraempt achter op de plaets, die van de selve hoochten, wijten, ende swaer moet wesen als van de voorraempt geseyt is.

30

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken in de eerste stadie acht duerraemten, ende dat van wageschott, hooch ses voet, wijt drie voet, de stijlen swaer acht en ses duym, met drooghe gaven wageschotten dueren ende die dubbelt geklampt, met sijn iserwerck ende slootwerck alles nae den eysch.

31

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken

ende te leveren onder alle de vloeren, behalven het voorhuys, te beleggen van drooge pruysen deelen sonder spijnt ofte quasten, ende met soo veel grene ribben alsdaer vereyschen sal, de middelt geleyt op achthien duym, swaer vier duym vierkant, wel glat geleyt en geschaeft ende gespijckert dat alles nae den eyscht.

32

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren in de eerste stadië ende over de galderije soo veel greenen balcken als in alle de vertrecken vereyschen sal, en dat tot believe van mijnheer den besteder, swaer veerthien en thien duym, lanck nae den eisch, ende met eecken nooten daeronder soo dat vereyscht, ende wel glat geschaeft ende te beleggen met grenen ribben het geheele huys over, swaer vier duym vierkant, sonder spint ofte quae quasten daerin ende wel glat geschaeft, de middelt geleyt op twaelf duym, ende de geheelen kamers boven te beleggen met drooghe pruysen deelen sonder spijnt en quasten, ende die op veren geleyt ende oock wel glat geschaeft ende gespijckert in't waterpas.

33

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren op de kamers ende op de galderijen thien duerraemten met sijn dueren ende dat alles van drooghe wageschot, als van andere geseyt is, ende dat met sijn iserwerck ende slootwerck als van de voorgaende geseyt is ende oock met deckenlatayen, die aen't geheele werck vereyschen sal.

34

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren op de tweede stadien, ende dat op alle de kamers, veerthien kruysraemten, dat van gaeff glath eekhout ofte stijlen van wageschot, hooch acht voet, wijt ses voet ende dat buyttens werck, met sijn vensters ende dat van drooghe wagheschot ende dat oock met sijn glasmaemten ende ijsnerwerck ende met spiegelglas gestop.

35

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren soo veel latteyns ende schoorsteenmantels alsdaer vereyschen sal, ende dat van goet drooch eekenhout.

36

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leggen op de tweede stadien, dat de solder sijn sal, soo veel grenen balcken dat over alle de vertrecken, soo veel als daer vereyschen sal, te weten in yeder vertreck twee balcken, swaer veerthien duym en thien duym vierkant gesaeght hout, ende sonder quae quasten daerin, ende onder alle de balcken sal men maecken ende leveren goede eecken schooren nae den eysch, ende wel glat geschaeft ende in waterpas geleyt.

37

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leggen op alle de balcken die over 't geheele responderen, die te beleggen met grene ribben, swaer vier duym vierkant, sonder spijnt, de middelt geleyt op twaelf duym, ende alle de ribben geleyckx in gelaten, ende oock wel glat geschaeft en in waterpas geleyt.

38

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leggen de geheele solders met goede drooghe weskielsen deelen, sonder spijnt ofte quae quasten, wel glat geschaeft ende geploecht dat aen wedersijden, ende wel dicht met veren geleyt ende vast gespijckert.

39

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leveren soo veel kagebinten alsdaer vereyschen sal, ende dat tot believe van mijnheer de besteder, ende dat van grenenhout, ende de ondersteylen sullen swaer sijn thien en acht duym, de balck swaer twaelf en acht duym, de bovenstijlen swaer ses en acht duym ende de balck boven swaer thien en ses duym, ende de karbijs nae advenant ende met sijn sprebanden en steckschooren, ende in de tanden, maeckelaers en hanebalcken, ende sullen swaer sijn ses en vier duym, alles van goet greenen hout vierkant gesaeght hout.

40

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leggen drie eecken muerplaten, de twee sullen swaer sijn thien en ses duym ende den eene swaer veerthien duym en ses duym, met alle de wormten die op't geheele dack vereyscht sullen, swaer negen en seven duym, ende daerop sal men spannen met grene ribben, swaer vier en drie duym, de middelt geleyt op veerthien duym, ende met soo veel dubbelde grenen latten als op het geheele huys van doen sijn.

41

Noch sal den aennemer gehouden sijn te leveren alle de anckers aen de balcken, die aen't geheele huys vereyschen sal, ende met alle de houvasten die aen alle de schoorsteenen moeten van doen sijn, ende oock met alle de spijckers die aen't geheele werck van doen sijn niet wtgesondert.

42

Noch sal den aennemer gehouden sijn te maecken ende te leggen alle de keulse gooten die rontsom aen't geheele huys van doen sijn, wijt acht duym, diep vier en een halff duym, ende dat van goet dick gootloot met sijn balcken en loo pijpen ende oock met alle winckelen aen de vlaems gevel oock te beleggen met loot, ende dat tot prijs van meesters.

43

Noch sal den aennemer gehouden tot dit voorschreve

werck te leveren alle de materialen, soo houtwerck, ijserwerck, glase, spijckers, loot, kalck, steen, tras, sant, steygers, houte tonnen, tobbes, manden, emmers, niets wtgesondert volgens het besteck daervan sijnde.

In dorso:
'Besteck van de huysinge van den Heere Griffier Buysero 1640'.

1. J.K.van der Haagen, 'Het Plein, Huygens en Frederik Hendrik,' *Jaarboek Die Haghe*, 1928/'29, pp.6-38.
2. Aegon verzekeringen (Den Haag); Oud archief, afd. documentatie, doos 885, nr.3 (duplicaat uit 1678 van de overdracht van de grond dd. 4 juni 1640).
3. H.Hijmans, *Het Huis aan den Boschkant*, Den Haag 1922. Zie ook J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669)*. *Architect*, Zutphen 1993, pp. 120-123.
4. In het begin van de 18de eeuw werd het gebouw aan de achterzijde uitgebreid zodat het één massief blok werd van 96 x 50 voet met een bovenverdieping en zolder over het gehele gebouw. Zo is het huis te zien op de 18de-eeuwse stadsgezichten van Den Haag. In 1829 liet Willem I het huis door zijn hofarchitect Noordendorp verbouwen als dienstgebouw bij het nieuwe paleis van Prins Frederik aan het Korte Voorhout. Hierbij werd om. een porte-cochère in de voorgevel aangebracht. In 1876 werd het huis ingrijpend verbouwd door P.F.W.Mouton tot logeerpaleis voor Prinses Marie, de dochter van Prins Frederik. Hierbij werd de hele gevel van een neo-rennaissance decoratie voorzien. In 1909 liet de Eerste Nederlandsche Verzekering-Maatschappij op het Leven en tegen Invaliditeit het huis tot kantoor herinrichten en uitbreiden door de architecten J.J.M.A. en J. van Nieukerken.
5. Aegon, Oud archief, afd. documentatie, doos 504: 'Opmeting Paleis van von Wied' juli 1909 (opmeting ivm. de verbouwing en uitbreiding uit 1909-1911 olv. J.J.M.A. en J.van Nieukerken). Oudere tekeningen zijn niet gevonden. De tekeningen voor de verbouwingen in de 19de eeuw voor Prins Frederik zijn niet bewaard gebleven.
6. H.W.M. van der Wijck, 'Een Pieter Post-zaal ter ere van de Oranjes,' *Bull.KNOB* 67 (1968), pp.83-89.
7. Aegon Verzekeringen; Oud Archief afd. Documentaie, doos 885, nr.1.
8. In artikel 8 wordt echter per abuis een hoogte van 15 voet voor de buitenmuren genoemd.De kopiist heeft hier blijkbaar de bepaling van beganeground van art.5 verward met die van de verdieping.
9. Met dank aan Prof.dr.ir.R.Meischke voor zijn uitvoerige opmerkingen over dit onderwerp, die in deze reconstructie zijn verwerkt. Weissman, die dit bestek in 1922 heeft vermeld, meende ten onrechte dat dit het bestek bij het ontwerp van Post was (A.W.Weissman, 'Een bestek van Pieter Post', *De Bouwwereld* 21 (1922), pp.309-313).
10. Gemeentearchief 's-Gravenhage, Oud Archief 4053.
11. A.M.Hulkenberg, *Teylingen*, Alphen aan den Rijn 1984.
12. Afgebeeld in: S.J.Fockema Andrea, J.G.N.Renaud, E.Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, afb.94.

Willem Bergé

Monumenten in België met betrekking tot Koning Willem I

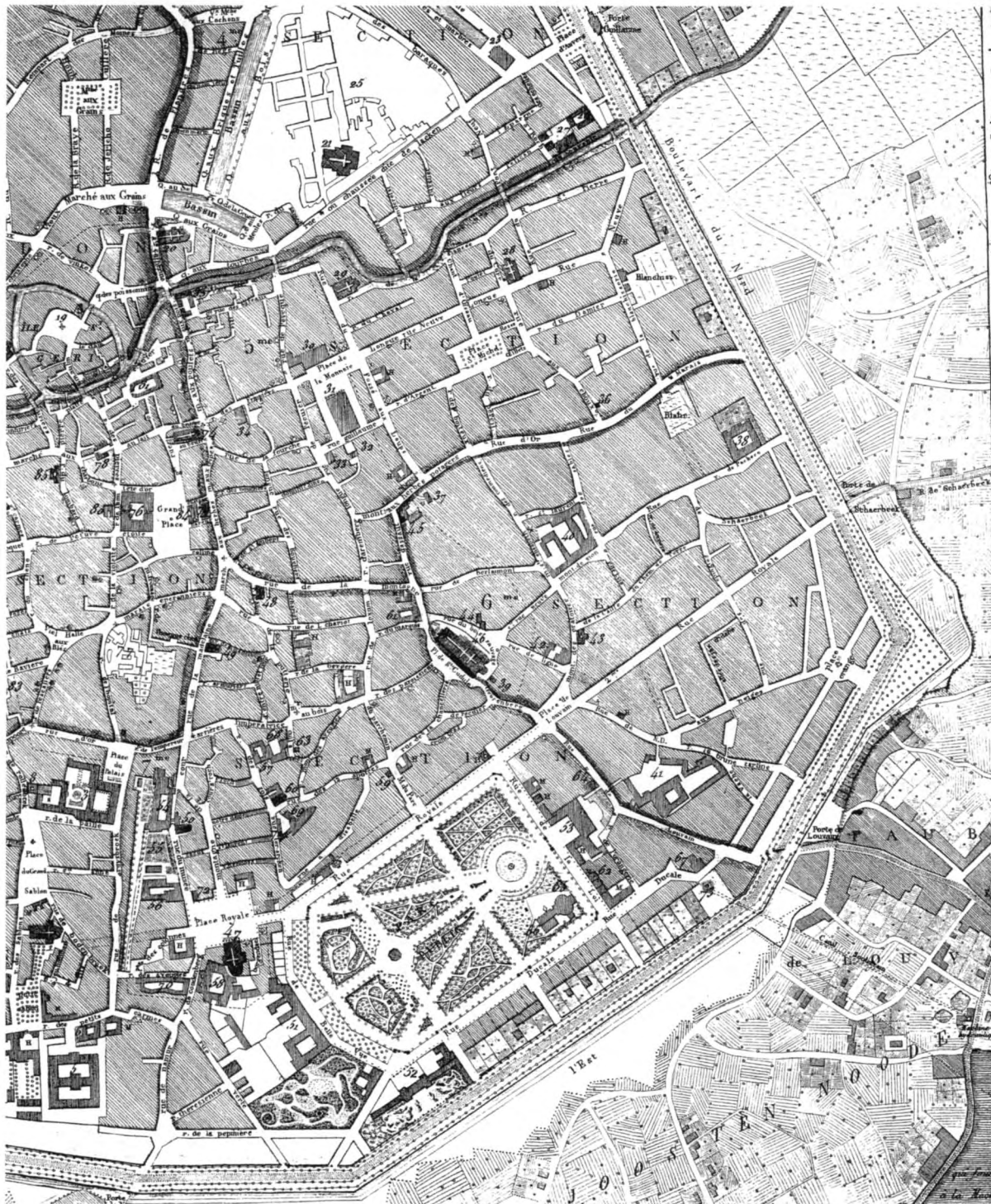
Het is opvallend hoe in de Belgische historische en kunsthistorische literatuur tot nu toe, in het algemeen de periode 1815-1830 wordt doodgezwegen, wanneer dit het Koninkrijk der Nederlanden betreft. In de historische handboeken, zoals die van Pirenne of Des Marez, worden wel de historische feiten vermeld, maar alles wordt vermeden dat een positief beeld van de Nederlanden uit die tijd of van Willem I zou kunnen oproepen. Een in zijn tijd zeer populair boek, en thans nog zeer gezocht als dat van Henry Hymans, *Bruxelles à travers les âges* (1886) behandelt de gehele geschiedenis van Brussel tot en met de Franse periode, maar zwijgt geheel over het koninkrijk der Nederlanden en gaat met veel enthousiasme over tot de Belgische revolutie van 1830, waarbij de Nederlanders werden verdreven. Ook actuele (kunst)historische publicaties vertonen dezelfde kenmerken. De auteur Martine Vermeire, historica van de jongere generatie, archivaris en conservator van de koninklijke collectie te Brussel, is de eerste auteur sinds het bestaan van het koninkrijk der Belgen, die met grote belangstelling en met een zekere sympathie (wellicht mede veroorzaakt door haar archiefonderzoek in Den Haag) over de Nederlandse periode en het toenmalig koninklijk huis schrijft. Omdat de kunsthistorische feiten betreffende koning Willem I en zijn familie in de Zuidelijke Nederlanden grotendeels aan de belangstelling van de Nederlanders ontsnapte en de Belgische kunsthistorici hier niet in waren geïnteresseerd (met uitzondering van Mevrouw Vermeire), ligt hier een terrein braak voor verdergaand onderzoek.

Deze bijdrage beoogt slechts een allereerste korte inleiding te zijn, als het ware een becommentarieerde catalogus (maar geenszins volledig) om de belangrijkste monumenten uit de periode 1815-1830 in België en in hechte of in mindere relatie tot de koning staande, aan te duiden. Er is in dit korte bestek niet ingegaan op stilistische of inhoudelijke antecedenten. Ook het gedane archiefonderzoek in het Koninklijk Huisarchief en in het Rijksarchief in Den Haag is slechts vluchtig geweest. Maar wel is hierbij gebleken, dat een grondig onderzoek zeer wenselijk is, evenals kunst-historische analyses.

Historische aspecten

Medio november in het jaar 1813 begonnen de Fransen zich terug te trekken uit Holland en reeds op 30 november landde Frederik Willem van Oranje vanuit Engeland in Scheveningen¹; op 30 maart 1814 werd

hij plechtig ingehuldigd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Tevoren, in de winter van 1814 hadden de geallieerden, de Pruisen, Russen, Engelsen en Oostenrijkers de Fransen verdreven. Deze geallieerden, die voor het Congres van Wenen, dat op 1 maart 1814 begon, bijeenkwamen, achtten het van belang

I Detail van kaart met plattegrond van Brussel. Tekening J.B. de Bouge, gravure H. Reding, 1823. Stadsarchief Brussel, Inv.no. 51. No. 76: stadhuis; no. 46. St. Goedele; no. 47: Koningsplein; geheel boven rechts: Willemspoort;

no. 54: v.m. paleis Oostenrijkse gouverneurs; no. 51: koninklijk paleis; no. 62: hôtel doorarch Walckiers; no. 53: Staten Generaal; tegenover no. 72: hôtel hoek Koningsplein en Hofberg; no. 52: paleis Prins van Oranje; rechts midden:

Oranjeplein; no. 50: protestantse kerk; no. 29: protestantse kerk (temple des Augustins); no. 25: Pachéco gasthuis; midden rechts: botanische tuin; no. 3: paleis van Justitie; no 31: Munttheater; no. 30: Munthof.

dat aan de noordelijke grens van Frankrijk een grotere staat als een bufferzone gevormd zou worden, om een mogelijk nieuwe agressie van Frankrijk beter te kunnen weerstaan.² Bij de Vrede van Parijs op 30 mei 1814 werd de basis gelegd van een vereniging van België met de Vereenigde Provinciën der Nederlanden. Op 31 juli 1814 hield Willem zijn intocht te Brussel als voorlopig regent. Met goedvinden van de buitenlandse mogendheden en onder druk van de plotselinge terugkeer van Napoleon, riep Willem zich alvast op 16 maart 1815 tot koning uit over Noord en Zuid-Nederland.

Bij de opmars van Napoleon moest Koning Willem I in Brussel verblijf houden, evenals buitenlandse mogendheden daar verbleven zoals Tsaar Alexander I van Rusland; de Hertog van Wellington voerde het bevel over Nederlandse en Engelse troepen. Intussen werd op 9 juni 1815 bij de slotakte van het Congres van Wenen het bestaan van één staat onder de naam van het Koninkrijk der Nederlanden bekrachtigd; onder deze naam vormden het Noorden en het Zuiden één internationaal erkende staat.³ Meteen hierna werd de slag bij Waterloo uitgevochten en moest Napoleon vluchten. Bij deze veldslag werd op 18 juni 1815 de Prins van Oranje, die het bevel voerde over de Nassause troepen, aan de schouder gewond; dit zou hem later veel roem en populariteit bezorgen, maar ook de positie van het Huis van Oranje werd in Europa hiermee versterkt.⁴

Op 21 september 1815 legde Koning Willem I in de gotische zaal van het stadhuis te Brussel voor het zuidelijk deel van het koninkrijk de eed op de grondwet af ten overstaan van de nieuwe (en getalsmatig verdubbelde) Staten Generaal. Daarna werd hij, naar landsheerlijk gebruik, in de open lucht ingehuldigd op het Koningsplein (Place Royale).⁵ In de Collegiale Kerk van de stad, de Sint Michiel en Sint Goedele (tegenwoordig Sint Michielskathedraal geheten) werd een plechtigheid ter ere van de nieuwe koning gehouden, met een gezongen *Te Deum* in aanwezigheid van de koninklijke familie.⁶

Willem I had weinig eigen originele ideeën; deze moest hij van zijn raadsliden aannemen. Hij was weinig mededeelzaam, onbuigzaam en zuinig.⁷ In aanvang waren voor het Koninklijk Huis de financiële omstandigheden minder gunstig; alle bezittingen waren op het einde der 18de eeuw aan de staat toegevallen.⁸ Het hof was zeer eenvoudig ingericht, men leefde er sober en zuinig. Door de grote interesse van de koning in de economie (hij werd de koning-koopman genoemd), had hij toch op het einde van zijn leven een vermogen van ongeveer 30 miljoen gulden kunnen vergaren, door met zuinigheid winst te maken. Hij kleeedde zich niet overeenkomstig zijn waardigheid; in Brussel lachte men om de ouder-

wetse kleding van Koningin Wilhelmina.⁹ Willem I wilde vooral een burgerkoning zijn. Elke woensdag hield hij audiënties waaraan elke burger zonder onderscheid van rang of stand kon deelnemen; zulke audiënties duurden soms 6 à 7 uur. Verzoekschriften die tot hem persoonlijk gericht waren, werkte hij zelf af. Hij werkte meestal van vóór zonsopgang tot laat in de avond. Zelfs op zon- en feestdagen werden stukken aan- en afgedragen, vaak van minder belang; hij was in zekere zin meer een administrateur dan een staatsman.¹⁰

Het hof en de regering verhuisden in september steeds voor één jaar naar Brussel of Den Haag, waarbij 6 à 700 ambtenarengesinnen steeds méé verhuisden. Ofschoon Den Haag meer het administratief-politieke centrum bleef, is men steeds aan deze jaarlijkse verhuizing trouw gebleven. In de winter werd hof gehouden in Brussel of Den Haag, in de zomer in Laeken of op het Loo.¹¹

Prins Willem had een tegengesteld karakter aan dat van zijn vader: hij was meegaand, bewoog zich gemakkelijk, had vele vrienden. Hij hield van het Frans-georiënteerde leven in Brussel en verbleef daar meer dan in de Noordelijke Nederlanden, ofschoon hij de jaarlijkse verhuizing min of meer volgde.¹² Hij was een groot kunstliefhebber en zeer royaal; hij kocht veel, hetgeen na zijn dood zou leiden tot een verkoop van zijn kunstbezit wegens onvoldoende financiën.¹³ Aanvankelijk oefende de kroonprins de functie uit van directeur-generaal van het Ministerie van Oorlog. De verhouding tussen de koning en zijn zoon was slecht, niet alleen wegens de karakterverschillen; ook de grote populariteit van de prins, en het voorstel van de Franse refugie's die tegen de Bourbons waren om de prins als de nieuwe koning van Frankrijk te kronen, irriteerde Willem I. Deze ontsloeg zijn zoon als directeur-generaal in 1819, en nadien werd de kroonprins nagenoeg buiten staatszaken gehouden.¹⁴

De verhouding tussen Prins Frederik en zijn vader was veel beter. Deze tweede zoon was gereserveerder van aard, inschikkelijk, onderdanig ten opzichte van zijn vader. Frederik was minder gesteld op België en zijn voorkeur ging uit naar het verblijf in het noorden. Hij was lid van de Raad van State en in 1826 werd hij tot commissaris-generaal van oorlog benoemd.¹⁵ Wanneer in de late jaren twintig de Staten Generaal te Brussel vergaderde, was de publieke tribune vol opposanten en ook de pers was in de oppositie. Een en ander was debet aan de autokratische houding van de koning. Daarnaast voelden de Belgen, vooral de franstaligen, zich achtergesteld bij de Nederlanders, en behalve dit onderscheid was er ook nog het verschil in godsdienst. Bovendien bleek de koning conservatief te zijn en niet liberaal zoals men had ver-

wacht. Tenslotte leverde ook de revolutie in Frankrijk van 1828, die de Bourbons had verjaagd, genoeg voedsel om een opstand te veroorzaken.¹⁶ Deze brak uit op 25 augustus 1830 na een opvoering van de opera *La muette de Portici* van Auber, met als onderwerp de Napolitaanse opstand tegen de onderkoning in de 17de eeuw.¹⁷ Drie dagen nadien kwamen Nederlandse troepen onder aanvoering van de beide prinsessen naar Brussel. De Prins van Oranje bleef in Brussel en vertrouwde op zijn populariteit. Hij sprak met de leiders van de oppositie en zag in, dat het herstel van de eenheid der Nederlanden een verloren zaak was. Op 5 september proclameerde de koning, dat de Staten Generaal zouden onderzoeken in hoeverre de betrekkingen tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden verandering behoeften.¹⁸ Na drie dagen van straatgevechten in Brussel trok het leger zich terug op 26-27 september. Op 4 oktober werd de onafhankelijkheid uitgeroepen, welke op 16 oktober door de Prins van Oranje werd erkend. Vier dagen later gaf ook Willem I toe dat de afscheiding een feit was.¹⁹ Ondanks dit inzicht gaf de koning in augustus 1831 nog de opdracht om het zuiden aan te vallen. De zogenaamde Tiendaagse Veldtocht vond plaats, waarbij zonder moeite Brussel veroverd zou zijn, wanneer niet de Fransen de nieuwe koning Leopold (die op 21 juli 1831 was ingehuldigd) te hulp waren gekomen. Het zou echter tot 1840 duren voordat Willem I de onafhankelijkheid van België zou erkennen.²⁰

2 'Theatrum' voor de inhuldiging van Koning Willem I op het Koningsplein te Brussel. Litho door anonymus, 1815. Stadsmuseum (het Broodhuis) Brussel. Geheel rechts het huidige

museum voor moderne kunst, en rechts, meer naar het midden toe het hoekgebouw van het museum voor oude kunst. Geheel links de toegang tot de Naamse Straat. Foto A.C.L. Brussel.

Het theatrum

Voor de inhuldiging van Willem I op 2 september 1815 werd op het Koningsplein te Brussel een feestdecor, een zogenaamd *theatrum* opgericht. Op deze plaats hadden ook in vroeger tijd inauguraties van vorsten plaats gevonden, zoals in 1781 van de gouverneurs Albrecht van Saksen en Maria Christina van Habsburg.²¹ De benaming *theatrum* werd wellicht gebezigd wegens de halfronde vorm van een porticus, die in het midden was doorbroken met een open hal van bijna dubbele hoogte in de vorm van een concha en was afgesloten met een klassieke boogomlijsting en een attiek. Het ontwerp was van de hofarchitect Henry. Dit feestdecor was met de achterzijde naar de huidige Regentschapsstraat gekeerd, aldus een hoek van 90 graden makend met de voorgevel van de kerk van Sint Jacob op de Koudenberg.²² De attiek van de middenpartij was versierd met het Nederlandse wapen en dit werd geflankeerd door twee beelden die respectievelijk Fortitudo en Justitia voorstelden. Op

de attiek van de exedra stonden aan elke zijde negen beelden die personificaties voorstelden van Prudentia, Magnanimitas, Abundantia, Constantia, Vigilantia, Concordia, Pax, Victoria en Largitas, en aan de andere zijde van: Pictura, Sculptura, Architectura, Musica, Agricultura, Industria, Commercium, Poësis en Historia.²³ De beelden waren ongetwijfeld in gips uitgevoerd en waren afkomstig van het atelier van Gilles-Lambert Godecharle, die in hetzelfde jaar als koninklijk beeldhouwer werd benoemd. Dat hij tevens voor zowel de Oostenrijkse gouverneurs als voor Napoleon als hofbeeldhouwer had gewerkt was kennelijk geen bezwaar geweest.²⁴

De Willemspoort

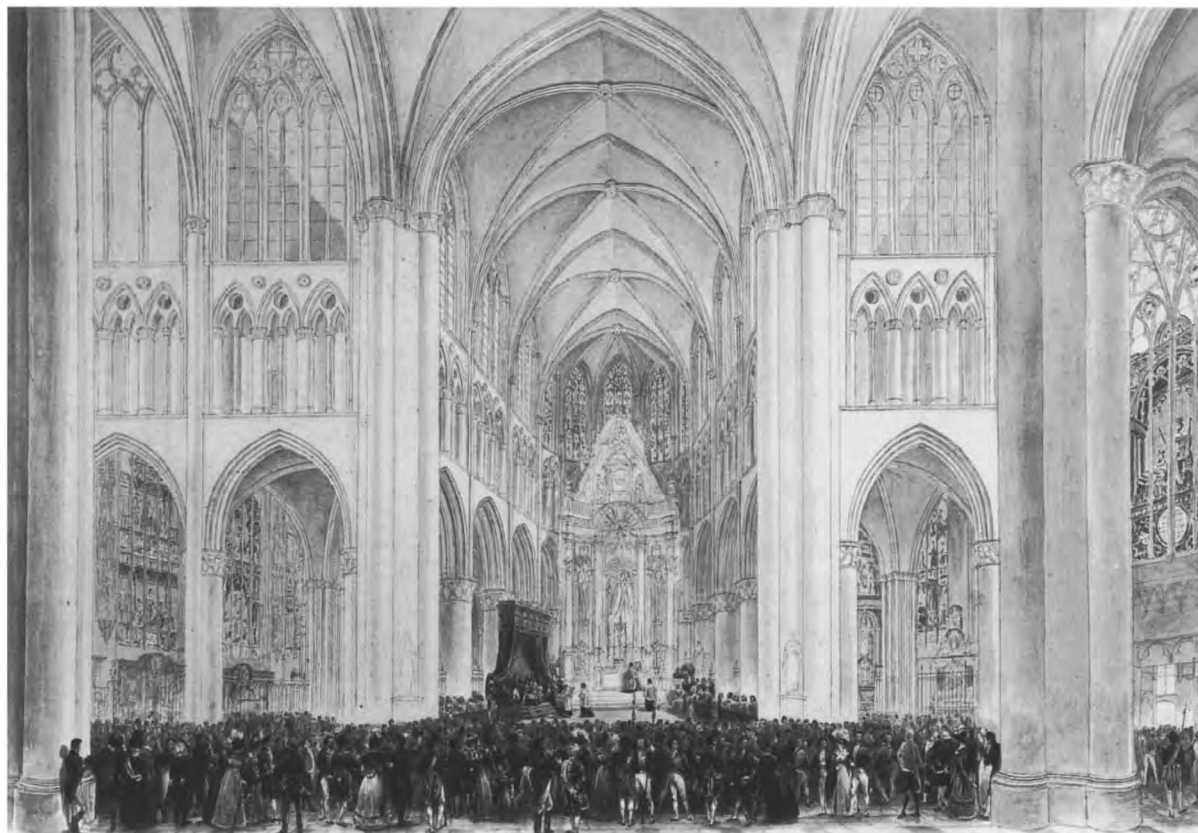
Deze poort op de steenweg naar Laeken was herbouwd in 1808 en toen door Godecharle versierd met portretten en medaillons van Napoleon en Joséphine de Beauharnais.²⁵ Bij de intocht van Willem I op 30 maart 1815 waren op de brug bij de stadsomwalling

3 Ontvangst van Koning Willem I door de plebaan en aartspriester van de Collegiale Kerk Sint Goedele en Sint Michiel (huidige kathedraal), in 1815 te Brussel, bij

gelegenheid van de inhuldiging. Aquarel en pen door anonymus. Stadsmuseum (het Broodhuis) te Brussel. Foto A.C.L. Brussel.

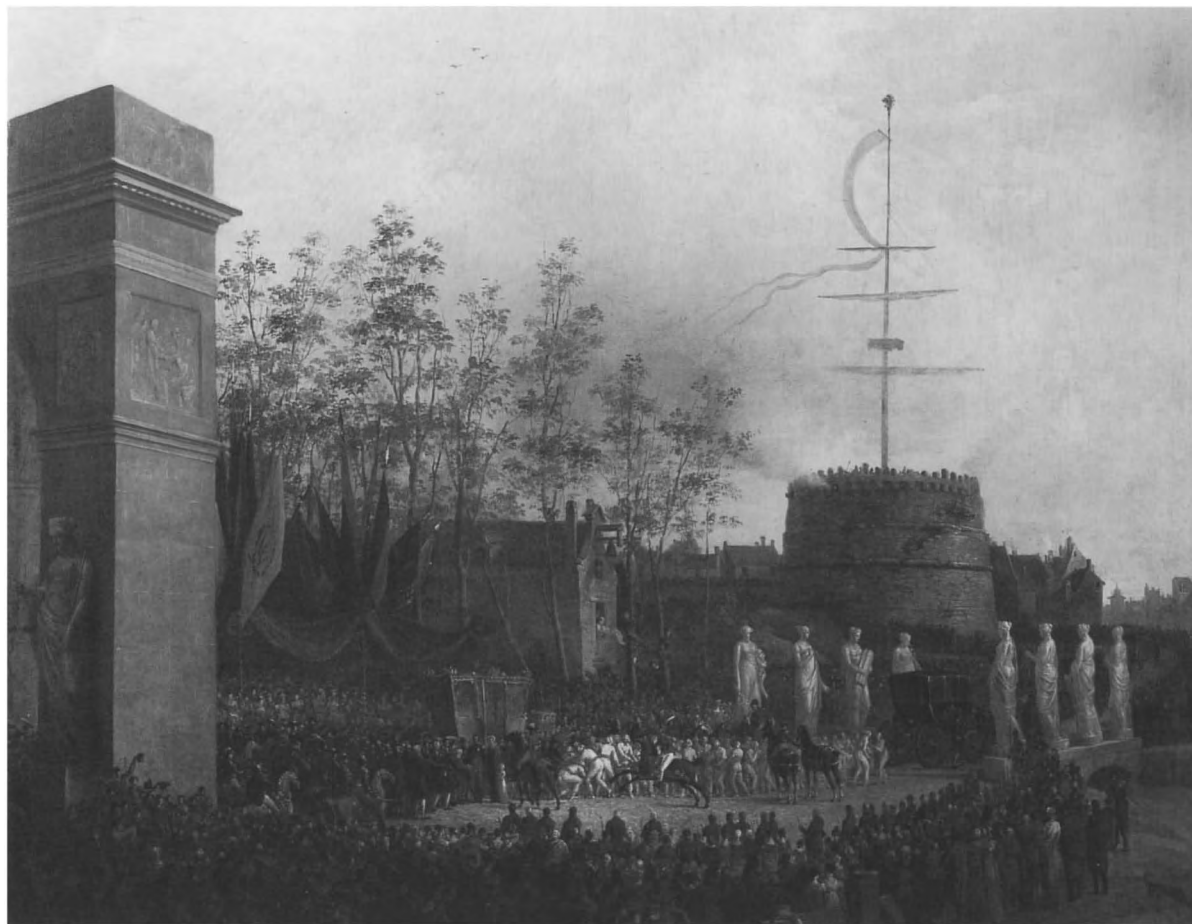
acht kolossale beelden geplaatst, die personificaties van deugden voorstelden. Hierbij was een triomfboog opgericht, waarbij eveneens kolossale beelden de doorgang flankeerden; bij het beeld van Justitia was de volgende inscriptie aangebracht: CIVICA QUOS BELLIS RABIES DISRUPERAT OLIM / FRATERNOS NEXUS RENOVAT PAX OPTIMA TANDEM (De broederlijke banden, die de razernij van de burgeroorlog vroeger had gebroken, hernieuwt de hoogste vrede toch). Boven de personificatie van Fortitia stond: HUNC GENS TOTA SUUM REGEM VENERATUR, ET IPSE, en eronder werd de inscriptie vervolgd met: REGNET VIRTUTIS PATRIAE NON DEGENER HAERES (Dit, geheel (zijn) volk vereert (hem als) zijn (eigen) koning, en hijzelf, dat hij regere als waarlijk waardig erfgenaam over de deugd van (zijn) vaderland).²⁶

Ter gelegenheid van het eerste lustrum van het koningschap van Willem I over de Zuidelijke Nederlanden werd begonnen met de herbouw van een grotere triomfboog, die een blijvende herinnering moest zijn aan de feestelijke intocht. Deze poort werd uitgevoerd naar een ontwerp van de hofarchitect François Tilman Suys, en voltooid in 1824.²⁷ Terzijde van de driedubbele doorgang waren vertrekken voor het innen van octrooigelden en voor de wacht, en woningen voor de wacht. Aan de veldzijde (waar zich de zogenaamde *Faubourg Guillaume* bevond)

waren in de zwikken geniën gebeeldhouwd, voorzien van palmtakken en kransen. Boven de grote boog was een beeld van Sint Michiel aangebracht, de schutspatroon der stad. Op de attica was de inscriptie aangebracht: GUGLIELMO I BELGARUM REGI / PRINCIPO OPTIMO / S.P.Q.B. (Aan de hoogwaar-

digste Vorst, Willem I Koning der Belgen, door de Senaat en het volk van België). Onder de bogen waren cassettegewelven, met bloemknoppen versierd. Aan de stadszijde waren in de zwikken de personificaties van de rivieren de Senne en de Dijle verbeeld, die de attributen van respectievelijk de handel

4 Ontvangst van Koning Willem I bij de Laekense Poort vóór de inhuldiging in 1815. Olieverf of aquarel door anonymus. Stadsmuseum (het Broodhuis) te Brussel.

5 De Willemspoort te Brussel, veldzijde. Gewassen pen-tekening architect F.T. Suys, gravure door anonymus, in: P.J. Goetghebuer. Choix des monumens.... Gand 1827. 85. Foto F. Verdonk, Rijksmuseum Utrecht.

6 De piramide-vormige heuvel met de leeuw, bij Waterloo, op de plaats waar de Prins van Oranje werd gewond, opgericht 1823-1826. Foto A.C.L. Brussel.

en de scheepvaart toonden. Op de attiek stelde een reliëf de intocht van de koning in 1815 voor: de stedelijke hoogwaardigheidsbekleders boden de koning de sleutels der stad aan. Dit reliëf werd geflankeerd door de personificaties van Pax en Abundantia. Het beeldhouwwerk was van de hand van Jean-Louis van Geel.²⁸ Van Geel was in 1816 benoemd tot eerste beeldhouwer van de Prins van Oranje. Van de koning ontving hij een beurs om zich in Rome verder te bekwamen. Nadien vervaardigde hij verschillende portretten voor leden van de koninklijke familie.²⁹ De architect had voor de poort ook wandfonteinën geprojecteerd, waarbij water uit bronzen maskers in bekkens zou stromen en op de bijgebouwen zouden wapens hebben moeten komen van de Nederlanden en van de Provincie Brabant; op de doorgang zou, geheel boven, het stadswapen van Brussel hebben moeten prijken. Dit alles werd echter niet gerealiseerd. De decoratie van de Willemspoort (Porte Guillaume), zoals deze werd genoemd, werd in 1830 vernield; in 1838 werd de poort geheel gesloopt. In de tegenwoordige situatie moet de poort getraceerd worden aan de Rogierlaan, vóór de Laekense straat.³⁰

De leeuw van Waterloo

De definitieve nederlaag van Napoleon bij Waterloo in 1815 was voor de regering enerzijds aanleiding tot

oprichting van een gedenkteken te Waterloo, maar anderzijds toch vooral ook om de Prins van Oranje te eren, die daar op 23-jarige leeftijd gewond was geraakt voor het vaderland. Men koos als locatie voor het monument de plaats waar Prins Willem in de schouder was getroffen, een terrein onder de gemeente Braine l'Alleud (Eigenbrakel), bij Waterloo. In het voorjaar van 1820 werd door de regering geld beschikbaar gesteld voor een op te richten monument aldaar.³¹ De hofarchitect Charles vander Straeten ontwierp het monument, dat uit een grote piramide zou bestaan, aan de basis 160 x 160 meter, en 45 meter hoog, hetgeen een eeuwigheidswaarde zou uitdrukken. De top zou gevormd worden door een platform, waarop een hoog stenen basement zou komen met erbovenop een reusachtige Nederlandse leeuw. Het werk werd voltooid in 1826 met de plaatsing van de leeuw. Deze was ontworpen door Jean-Louis van Geel, en in de gieterij van John en James Cockerill te Seraing bij Luik in brons gegoten.³² Het werd een zeer populair monument. Reeds kort na de voltooiing ervan, werden van de leeuw kleine kopieën gemaakt. De leeuw was vooral een symbool van kracht en onoverwinnelijkheid. Na de gebeurtenissen van 1830 kon deze aanvankelijk Nederlandse leeuw voor een Belgische doorgaan en dan ook blijven staan.

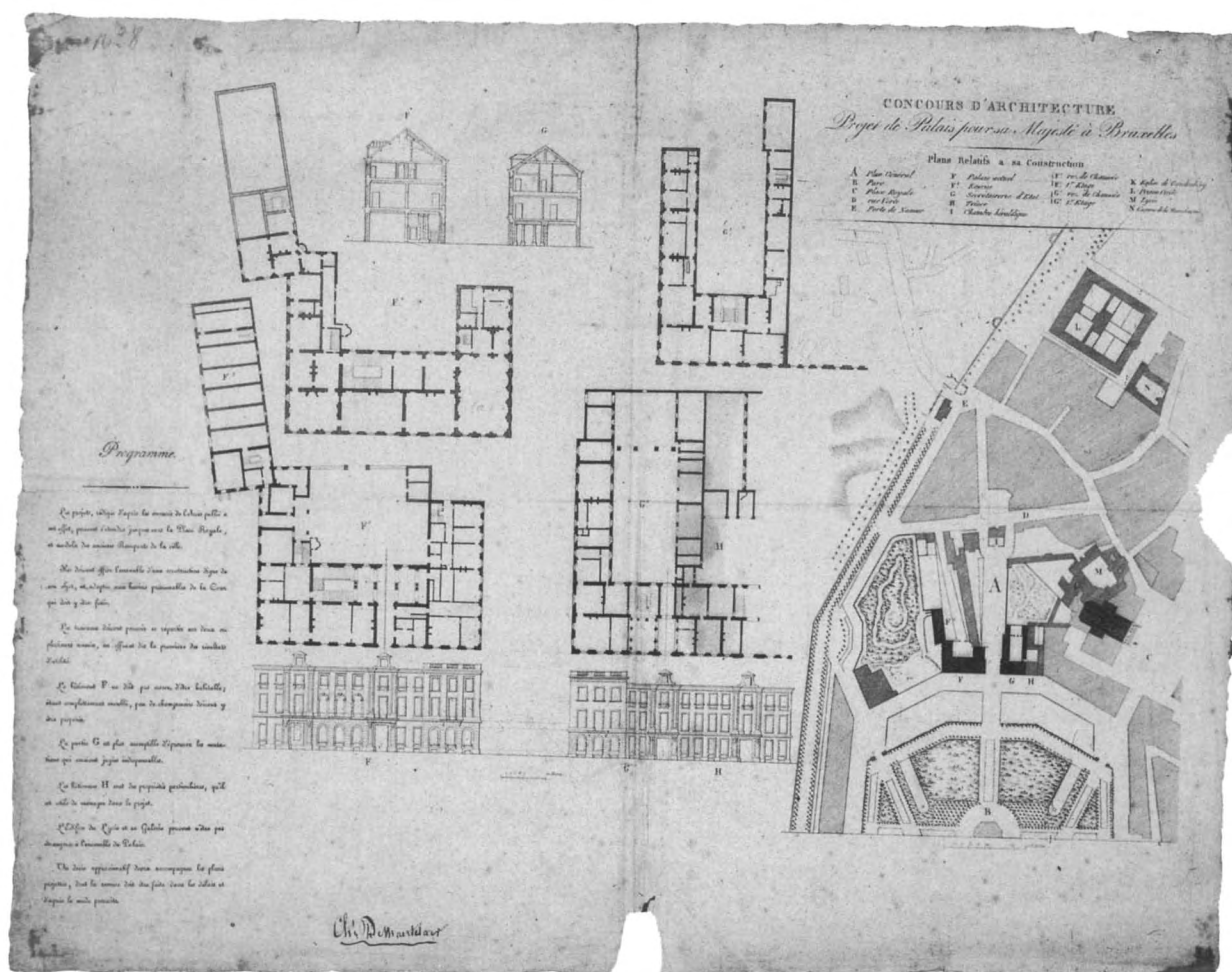
Het koninklijk paleis te Brussel

Bij de aanvang van de regering van Willem I over België werd vastgesteld dat er een nieuw koninklijk

7 Het hôtel Belgiojoso vóór 1815. Gravure anonomus. Prentenkabinet der Kon. Bibliotheek Albertina te Brussel.

8 Gevels, plattegronden en situatie van de hôtels Belgiojoso en Bender te Brussel in 1816. Programma van eisen voor prijsvraag koninklijk paleis. Tekening Ch. de Maertelaer. Archief koninklijk paleis. Plan no. 1024.

paleis gebouwd zou worden.³³ Het bestaande paleis van de Oostenrijkse regenten was bij de val van het *Ancien Régime* in 1794 verlaten.³⁴ Enkele jaren nadien was dit gebouw als school ingericht, later als stadsbibliotheek en schilderjengalerij.³⁵ Napoleon had geen paleis laten bouwen, maar gebruik gemaakt

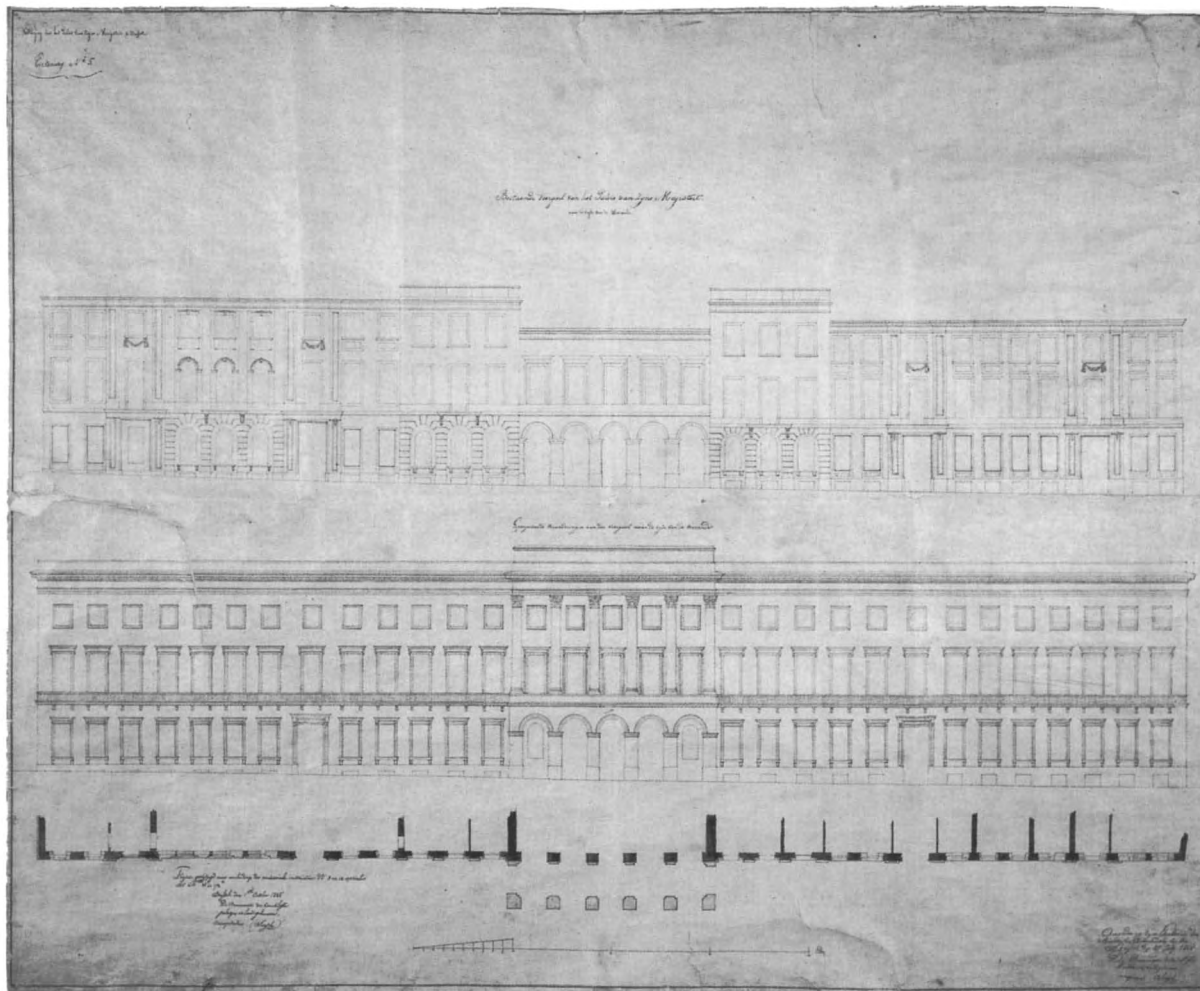
van het hôtel Belgiojoso (genoemd naar de gevolmachtigd minister van Oostenrijk die er had geresideerd), en had als buitenverblijf Laeken gehad. Het hôtel Belgiojoso was in 1783/85 gebouwd door de architect Louis Montoyer, en lag op de plaats van het voormalige paleis, dat in 1731 voor een deel door

9 Zijgevel tuinzijde van het koninklijk paleis te Brussel, welke dateert uit de periode onder Willem I. Foto L. Schrobiltgen, Brussel.

10 Boven: tekening van de voorgevel van het koninklijk paleis te Brussel na de bouw door Vander Straeten in de jaren 1819-1824 met de salle de jonction en eronder de bogen die toegang geven tot de rue de l'Héraldique. Onder: ontwerp van T.F. Suys voor een nieuwe voorgevel van het paleis in 1825. Archief koninklijk paleis (Plans de la Liste Civile no. 1025), no. C.P.D. 1709.

11 Voorgevel van het koninklijk paleis te Brussel in de 19de eeuw (situatie vanaf 1829 tot 1903). Archief koninklijk paleis (Plans de la Liste Civile).

brand was verwoest en nadien geheel was gesloopt.³⁶ Dit was het oude hof waar de hertogen van Brabant en later Keizer Karel V resideerden.

Het aanvankelijke plan voor een groot paleis voor Willem I met drie grote vleugels werd om financiële redenen verworpen. Het door Willem I in gebruik genomen hôtel Belgiojoso zou verenigd kunnen worden met het ernaast gelegen hôtel Bender.³⁷ In 1816 werd een prijsvraag uitgeschreven voor de verbinding van beide hôtels tot één koninklijk paleis.³⁸ Een groot nadeel was, dat hôtel Bender 2,40 m lager lag wegens het hellende terrein. De gevels kwamen overigens wel overeen, omdat de huizen bij de grote stedenbouwkundige aanleg van het Koningsplein en omgeving, door Guimard in 1774 begonnen, gebouwd waren.³⁹ Een voorstel van de hofarchitect Ghislain-Joseph Henry in 1818 om het hôtel Bender te slopen werd als te kostbaar afgewezen. Een ontwerp door de hofarchitect Charles Vander Straeten van omstreeks 1820, verschilde in zoverre met het later uitgevoerde ontwerp, dat de middenrisaliet minder ver uitstak, en wel een kolossaalorde op een stylobaat had, maar afgedekt was met een fronton waarin reliëfs waren geprojecteerd en met drie beelden als acroterieën er bovenop. De ramen en deuren op de begane grond waren boogvormig.⁴⁰

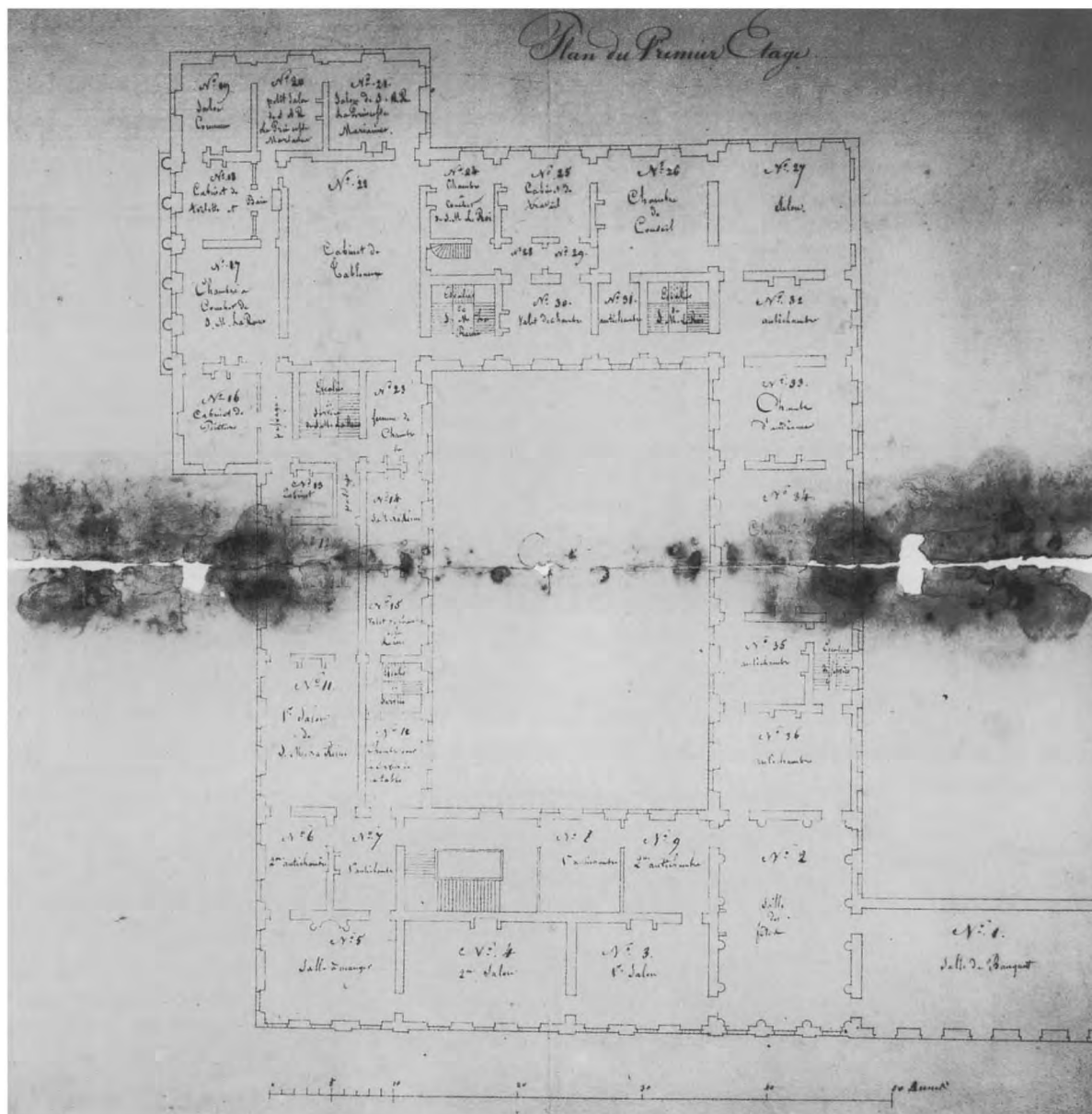
Het hôtel Bender was geen staatseigendom zoals Belgiojoso, maar van Mevrouw Rosalie Lemaire te Parijs, waarvan de koning het als residentie voor Prins Frederik huurde; zelfs in het begin van 1822 duurde deze situatie nog voort.⁴¹ Intussen was het hôtel Belgiojoso uitgebreid met vleugels aan de achterzijde.⁴² Vanaf 1819 werd aan de uitvoering der verbinding van beide hôtels gewerkt.⁴³ De verbouwing duurde zo lang, omdat Willem I de kosten over een aantal jaren wilde spreiden, vooral ook omdat in dezelfde periode twee paleizen voor de Prins van Oranje werden gebouwd. Na het overlijden van

architect Henry op 3 februari 1820, werd Charles Vander Straeten op 5 maart daaropvolgend benoemd als hofarchitect.⁴⁴ De verbinding van beide huizen tot één paleis werd in 1824 voltooid, maar het effect wegens het verschil in verdiepingshoogte, dus ook van de ramen en deuren in de voorgevel, was lelijk en deed afbreuk aan de eenheid die men eigenlijk had willen nastreven.

Omdat tussen beide hôtels een straat lag, *Rue de l'Héraldique*, was het verbindende bouwdeel zodanig uitgevoerd, dat op de begane grond een aantal bogen doorgang verleent, dus onder het nieuwe paleis door naar het voormalige heraldisch museum. Voor een nieuw ontwerp van de voorgevel zou het voormalige hôtel Bender nagenoeg geheel gesloopt worden, de straat zou verdwijnen (evenals het voormalige heraldisch museum) en dus ook de doorgang onder het paleis. Ditmaal was het ontwerp van architect Tilman-François Suys, die Vander Straeten in 1825 als hofarchitect opvolgde en de verdere bouwactiviteiten aan het koninklijk paleis zou leiden.⁴⁵ De voorgevel verkreeg één gelijke hoogte, en over de volle breedte werd aan de belétage een balkon geprojecteerd. Aan de zijde van de Hertogstraat (*Rue Ducale*) werd het paleis met een muur verbonden aan het hôtel d'Assche (de huidige paleisvleugel voor de Civiele Lijst van de Koning), welke muur versierd werd met een balustrade en vazen.⁴⁶ Het ontwerp werd uitgevoerd in de jaren 1827-1829. Op de attiek van de middenrisaliet was in het verlengde van de porticus op de belétage een beeld van een personificatie gedacht; dit werd echter niet gerealiseerd.⁴⁷

Het paleis onderging in later tijd verschillende uitbreidingen en wijzigingen, eveneens aan het interieur, tot tenslotte een geheel nieuwe voorgevel werd gebouwd in de jaren 1903-1906.⁴⁸

Voor de decoratie van het interieur werd door architect Vander Straeten de beeldhouwer François Rude

bij de koning geïntroduceerd, een Franse refugie die later vooral bekend zou worden om zijn beeldengroepen aan de *Arc de Triomphe* te Parijs.⁴⁹ In het koninklijk paleis te Brussel voerde hij overwegend figuratieve en decoratieve reliëfs uit voor de vestibule, de trappenhuis, de feestzaal (de huidige *grande antichambre*, vroeger ook *salle de jonction* of *salle de banquet* genoemd), de balzaal (de huidige empire-zaal), de troonzaal, en voor de blauwe salon van Koningin Wilhelmina.⁵⁰

In de trappenhuis vertoonden de reliëfs motieven van handel en landbouw. In de feestzaal was een doorlopend fries aangebracht met allegorische voorstellingen zoals van de Scheepvaart, de Handel en van abstracties als de Waarheid, de Overvloed, de Voorzichtigheid; weer andere reliëfs tonen hermen

12 Plattegrond van de paleisvleugel (het voormalige *hôtel Belgiojoso*) in de richting van de Hertogstraat. Op de hoek (links onder) de *salle à manger*, met ernaast de grote en de kleine witte salon, vervolgens de *salle des fêtes*, meestal balzaal genoemd (huidige empire-zaal) en *salle de banquet* (of feestzaal of *salle de jonction*) rechts onder. De vertrekken

aan de linker zijgevel waren voor Koningin Wilhelmina bestemd met aan de achtergevel enkele vertrekken voor Prinses Marianne. Hierop sluiten, eveneens aan de achtergevel, de slaapkamer van Willem I, zijn werkvertrek en andere ruimten voor de koning aan. Koninklijk Huisarchief, Den Haag Inv.no.E 1a-III B-19.

13 Balzaal in het koninklijk paleis te Brussel (huidige empire-zaal); dit was de vroegere salle à colonnes van het hôtel Belgiojoso maar vergroot en opnieuw gedecoreerd onder Willem I (reliëfs door Rude en Van Geel en anderen). Foto Joëlle Herickx, Brussel.

14 Eetkamer onder Willem I (voormalige hoekkamer van het hôtel Belgiojoso) in het koninklijk paleis te Brussel.

Foto ca. 1880. Archief koninklijk paleis te Brussel, Hommages à Léopold II-12.

met vruchtenkorven, twee putti wijzen op de globe de Nederlanden aan; het uitgebeelde wapen van het Koninkrijk der Nederlanden werd na 1830 gewijzigd in dat van België, met een leeuw zonder pijlenbundel en zwaard, en zonder de blokjes op de achtergrond die nu als zwart werd weergegeven. Het fries werd in de jaren 1825-1826 uitgevoerd, het figuratieve werk voor de helft door Rude, voor de andere helft door Van Geel en het decoratieve werk door Manduau; het ontwerp van het geheel zou aan Rude moeten worden toegeschreven.⁵¹

In de balzaal, de vroegere *salon à colonnes* van hôtel Belgiojoso, die werd vergroot door Willem I en die naast de feestzaal ligt, zijn in de zwikken van drie archivoltten zes gevleugelde Victoriën weergegeven, met bazuinen, lauwerkransen en palmtakken, uitgevoerd en mogelijk ook ontworpen door Jean-Louis van Geel.⁵² Andere reliëfs tonen kleine gevleugelde eroten in palmet-achtige omlijstingen tegen de gewelfde plafonddijst die muziekinstrumenten bespelen: een allusie op de vroegere functie van de zaal. Ook andere reliëfs tonen musicerende putti op een rechthoekige achtergrond; deze laatste reliëfs kunnen naar ontwerp van Rude zijn en werden mogelijk door anderen uitgevoerd. De eroten tegen het plafond zijn stijver en zeker niet van de hand van Rude of van Van Geel. Ook de beeldhouwer J. Detender werkt aan deze zaal.⁵³ De reliëfs werden in 1827 uitgevoerd, deels derhalve na het vertrek van Rude naar Parijs in datzelfde jaar.⁵⁴ De balzaal moet bij de verbouwing van 1904 door architect Henry Maquet zeer zijn beschadigd, maar werd wel hersteld.⁵⁵

Bij de schoorsteen in de blauwe salon van Koningin Wilhelmina zijn de beide posten uitgevoerd als hermen, met vruchten op het hoofd. Aan de voorzijde eronder zijn kleine vierkante reliëfs met diverse ikonologische onderwerpen aangebracht. Ook dáárvan zijn voorstudies van de hand van François Rude bewaard gebleven.⁵⁶ Het fries op de schoorsteen stelt gevleugelde eroten en zeemonsters voor. De schoorsteen werd uitgevoerd in 1826. De stucdecoratie aan het plafond werd aangebracht door Manduau.⁵⁷ Koningin Wilhelmina en Prinses Marianne hadden hun vertrekken in de zuidoostelijke vleugel die achter het hôtel Belgiojoso was aangebouwd; hierop sloten de werk- en privévertrekken van de koning aan. De salons van de koningin behoorden tot de meest luxueuze van het paleis, met als hoogtepunt de blauwe salon, die onder Leopold I en II zijn oorspronkelijke meubilering en stoffering behield.⁵⁸ Toch verbleef de koninklijke familie vooral wegens de langdurige verbouwingen meestal op Laeken, waaraan ook de voorkeur werd gegeven. De koningin tekende en aquarelleerde er en maakte dagelijks een rijtoer met Prinses Marianne.

15 Kandelaber naar ontwerp van arch. T.F. Suys 1830, bestemd voor Koning Willem I. Bronze doré, 1 m.

hoog door Doresse te Brussel. Koninklijke Collectie Brussel no. T 249.

16 Detail van de schoorsteen in de blauwe salon van Koningin Wilhelmina in het koninklijk paleis te Brussel door François Rude in 1826. Foto A.C.L. Brussel.

17 Detail van het fries de Voorzichtigheid in de feestzaal (de huidige grande antichambre) in het koninklijk paleis te Brussel door François Rude in 1825-1826. Foto A.C.L. Brussel.

Aan de voorzijde van het paleis waren de representatieve ruimten, welke deels ongewijzigd waren gebleven (en dat thans nog zijn) uit de periode van het hôtel Belgiojoso, zoals de kleine en grote witte salon. Op de tweede étage bevonden zich de vertrekken voor de leden van de hofhouding.⁵⁹

De zuidwestelijke vleugel, de zijde van het voormalige hôtel Bender, was ingericht voor Prins Frederik, die in 1825 was gehuwd met zijn nicht Louise van Pruisen. De prinses had haar vertrekken in een vleugel die haaks op de voorgevel stond, naar de tuin toe. De prins had zijn vertrekken en zijn uitgebreide bibliotheek op de begane grond. Ook hier waren op de tweede verdieping appartementen ingericht voor hun hofhouding.⁶⁰

Nog steeds bevinden zich nagenoeg al het meubilair, de lichtkronen, kandelaars, klokken en een aantal beelden en schilderijen van Willem I, Koningin Wilhelmina, Prins Frederik, Prinses Louise en van Prinses Marianne in de paleizen en regeringsgebouwen van België.⁶¹ Over het eigendomsrecht na 1830

waren de gezichtspunten van de Nederlandse en Belgische onderhandelaren geheel uiteenlopend. In 1839 gaven de Nederlandse onderhandelaren tenslotte tegen hun zin toe. Een aantal serviezen en een gedeelte van het tafelzilver en het kristal werd door de Belgische staat teruggegeven, alsmede duidelijk persoonlijke bezittingen. De kroonprins en kroonprinses kregen wel nagenoeg de gehele inventaris van hun paleizen terug. Prins Frederik, Prinses Louise en Prinses Marianne kregen echter niets dan hun strikt persoonlijke goederen: omdat zij in het koninklijke paleis woonden, werd hun inventaris beschouwd als staatseigendom.⁶²

Het kasteel Laeken

Het kasteel van Laeken werd in 1815 ter beschikking van de koning gesteld als zomerresidentie. Het buitengoed 'Schoonenberg' zoals het aanvankelijk heette, was in de jaren 1781-1784 gebouwd voor de Oostenrijkse regenten door architect Charles de Wailly. Beeldhouwkunstige decoraties waren door Gilles-Lambert Godecharle vervaardigd. De drie beelden op het fronton en de twee sfinxen die de buitentrapp flankerden waren vóór 1815 verkocht en werden niet opnieuw aangebracht. Door Napoleon was het kasteel, waar nodig, gerestaureerd en de stoffering en meubilering vervangen.⁶³

Bij het in gebruik nemen door het koninklijk paar werd de oostelijke vleugel (links voor de beschouwer van de voorgevel) ingericht door architect Henry voor Willem I en de westelijke vleugel voor de koningin; de kapel in deze laatste vleugel werd aangepast aan de religie van de bewoners.⁶⁴

Reeds in 1817 liet de koning een grote orangerie bouwen, aan de oostzijde van het voorplein en grenzende aan zijn eigen vleugel. Deze orangerie werd met een zuilengang verlengd, waarmee een te bouwen theater met foyer werd verbonden; het geheel werd in 1820 voltooid en was ontworpen door architect Henry.⁶⁵ De orangerie werd tevens geschikt gemaakt voor het houden van grote feesten.⁶⁶ Zo werd er in 1825 een groot feest gegeven ter gelegenheid van het huwelijk van Prins Frederik en Prinses Louise.

18 Vooraanzicht kasteel Laeken ten tijde van Koning Willem I. Gravure door *anonymus*, in: P.J. Goetghebuier. *Choix des monumens... Gand 1827*. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.

19 Marstempel met beeld van Mars door Mathieu Kessels (1827) in het park van kasteel Laeken. Foto Peter J. Labarque, Outrijve.

Willem I vergrootte het terrein van het kasteel aanzienlijk. Met privé-gelden kocht hij onder meer in 1825 het buitengoed Pontbeek aan, de landgoederen van de Heer Piers en die van de Heer Meeüs in 1826, het huis van de Weduwe de Greef in 1827 en het buitengoed Groothof waarvan het huis in 1828 gesloopt werd.⁶⁷ Zo werd Laeken een buitengewoon groot domein. Het huis met het park dat aan Meeüs had toebehoord werd bestemd als buitenplaats voor Prins Frederik en Prinses Louise.⁶⁸ Het had een park met veel vijvers en lag dicht bij de Laekense Steenweg. In het park van Laeken was een twintigtal *follies*, waarvan een aantal uit het einde der 18de eeuw dateerde. In 1828 liet Willem I een stoommachine slopen, die het water voor een cascade in beweging had gebracht. Andere *follies* waren: een gotische ruïne, een hut op palen in het water, een pagode (de beroemde *tour chinoise* van elf étages), een hol van Vulcanus, een grot van Trofonio, een *pavillon du soleil*, een melkerij, diverse tempels en *hermitages*. De *temple de l'Amitié* met het beeld van Amicitia werd door Willem I in 1827 gewijzigd, door dit beeld te vervangen met een groot beeld van Mars (2,70 m hoog), vervaardigd door Mathieu Kessels, die daarvoor geridderd werd.⁶⁹ Hiermee werd het een Marstempel, die thans nog aanwezig is. Ook liet Willem I een boerderij bouwen in Hollandse stijl.⁷⁰ Het ontwerp werd in 1827 voorgelegd. Het had een rieten dak, binnen kwamen er twee schouwen, op de vloer werden plavuizen gelegd. Buiten op het erf zouden een paardestal, een koeiestal en een varkenshok gebouwd worden; een houten brug zou toegang tot het erf geven. Toen het ontwerp in februari was goedgekeurd door de koning, werd met de bouw begonnen en de volgende zomer van 1829 kon boer Pieter Angevaeren met zijn vrouw, twee kleine

kinderen, een knecht en een meid op de boerderij hun intrek nemen. Uit archiefstukken blijkt dat de kaasmakerij een belangrijk onderdeel van het werk zou uitmaken.⁷¹ De auteurs Anne en Paul van Ypersele de Strihou stellen dat een boerderij voor Prinses Marianne op Laeken werd gebouwd.⁷² Dit is aannemelijk omdat de prinses ook op het Loo een boerde-

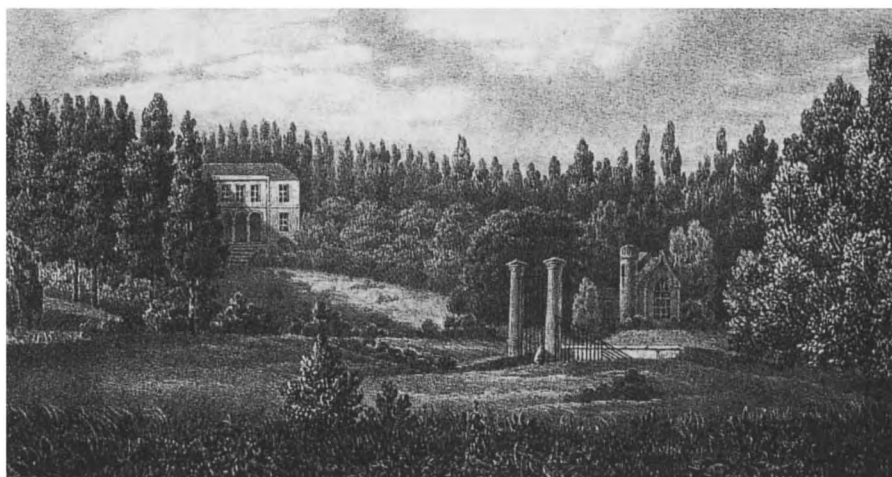
20 Interieur van het theater, gebouwd door arch. Henry voor Koning Willem I, voltooid in 1820, kasteel van Laeken. Foto Hugues A. Boucher, Trois Arches, La Bruyère.

21 Orangerie in de jaren 1817-1820 gebouwd door arch. Henry voor Koning Willem I aan het kasteel van Laeken. Foto Peter J. Labarque, Outrijve.

22 Buitenverblijf van Prins Frederik en Prinses Louise te Laeken. Litho van Sturm naar tekening van De Peellaert. Stadsarchief Brussel no. D 759.

rijtje had: dit is geheel in de traditie van de voorgaande decennia, zoals de boerderij van Marie-Antoinette in Versailles. Wellicht diende de boerderij op Laeken tevens een ander doel, namelijk het vervaardigen van Hollandse kaas.⁷³ Prinses Marianne trouwde reeds één jaar na het gereedkomen van de boerderij, namelijk in 1830. Uiterlijk had de boerderij een typisch Hollands aspect, omdat het door tijdgenoten 'het Hollandse huis' werd genoemd.⁷⁴ De inrichting en het meubilair van het kasteel Laeken werd door het koninklijk paar zo gebruikt, zoals het door Napoleon was achtergelaten; slechts de stoffering was hier en daar vernieuwd.

Tijdelijke residenties van de Prins en Prinses van Oranje te Brussel

Na het huwelijk van de kroonprins met de Russische Grootvorstin Anna Pawlowna in 1816, werd hem in Brussel het hôtel van de Kanselarij ter beschikking gesteld. Vóór het huwelijk van de prins woonde hij in 1815 enkele maanden twee huizen daarvandaan in oostelijke richting: het huidige pand Wetstraat nummer 4 was vroeger in twee aparte hôtels verdeeld. De prins bewoonde toen het hôtel dat grensde aan het grote hôtel op de hoek, de huidige zetel van de premier van België (nummer 5). Het hôtel van de kroonprins moet ook ongeveer in de jaren 1780-1785 zijn gebouwd, en wel door architect Walckiers.⁷⁵ Het *hôtel de la Chancellerie* werd gevormd door de

23 *Vooraanzicht van het gebouw der Staten Generaal te Brussel met de vleugel (rechts) als residentie voor de Prins en Prinses van Oranje tussen 1816 en 1822.*

Gravure door anonymus, in: P.J. Goetghebuer. Choix des monumens.... Gand 1827. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.

24 *Reliëf door François Rude voor een schoorsteenversiering in het gebouw der Staten Generaal te Brussel.*

Een pendant van dit reliëf versierde de troon voor Willem I, die na 1830 werd gesloopt. Foto A.C.L. Brussel.

oostelijke vleugel van het gebouw, dat rond een *cour d'honneur* was gebouwd voor de Soevereine Raad van Brabant; het hôtel diende aanvankelijk als residentie voor de kanselier van Brabant. Het gebouw was door architect Barnabé Guimard ontworpen in de jaren 1779-1783; het interieur was van Jérôme Sandrié.⁷⁶ Voor de Nederlandse regering diende het hoofdgebouw als zetel voor de Staten Generaal. In de nacht van 29 december 1820 brak er een brand uit in het prinselijk hôtel, die verder ook het hoofdgebouw aanzienlijke schade toebracht. Prins Willem en Prinses Anna met hun drie kinderen, Willem, Alexander en Hendrik, konden zich ternauwernood in veiligheid stellen.⁷⁷ Veel kunstwerken van Prins Willem gingen verloren, zoals de marmeren portretbustes van het prinselijk paar door Jean-Louis van Geel.⁷⁸ Het verwoeste gebouw werd door architect Vander Straeten hersteld.⁷⁹ Of de begane grond van het hôtel, ook al vóór de brand, als archief van de Staten Generaal was ingericht, ofwel dat die behoorde tot de woon- of dienstvertrekken van het prinselijk paar, is onbekend.⁸⁰ Voor het herstel van het interieur werd de beeldhouwer François Rude betrokken. Hij vervaardigde onder meer reliëfs voor de schoorsteenomlijsting in een zaal van de Staten Generaal; een pendant van deze omlijsting werd gevormd om de troon van Willem I: deze werd na 1830 gesloopt.⁸¹ Het beeldhouwwerk in het fronton op de gevel werd vervangen door beelden van Godecharle (die ook voorheen het door brand vernielde fronton had uitgevoerd), in samenwerking met Auguste-Lambert Van

Assche.⁸² Het stelt de Gerechtigheid voor die de Deugd beloont, de Zwakheid beschermt en de Ondeugden verjaagt.⁸³

De prinselijke familie nam, in afwachting van de voltooiing van een nieuw paleis te Brussel, haar voorlopige intrek in een hôtel, gelegen op de hoek van het Koningsplein en de Hofberg (*Rue Montagne de la Cour*) aan de oostelijke zijde, waarbij ook de portiek (als *entrée*) hoorde, die in een inwendige hoek van het plein is gelegen.⁸⁴ Om dit verblijf meer passend voor de prinselijke familie te maken, werden er verbouwingen uitgevoerd, die tevoren in het voorjaar van 1822 werden besproken.⁸⁵

Het paleis voor de Prins en Prinses van Oranje

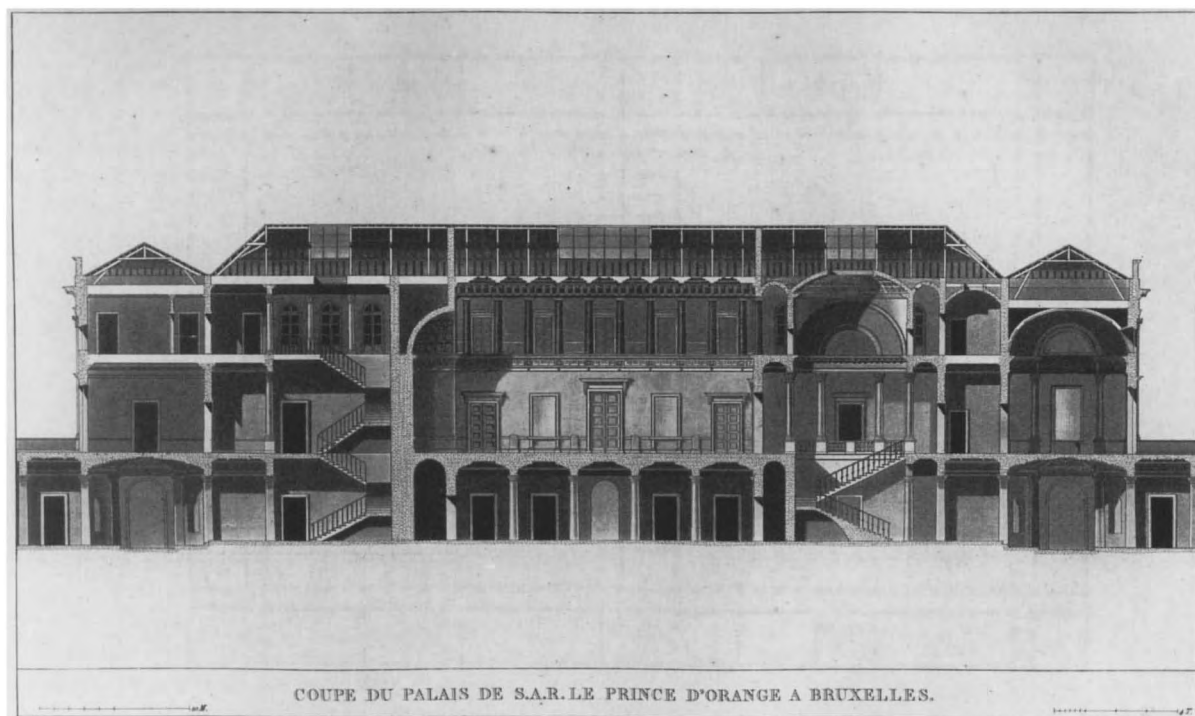
Bij de wet van 27 december 1815 was vastgelegd dat voor de kroonprins en de kroonprinses een winterpaleis te Brussel zou worden opgericht en een zomerpaleis buiten de stad.⁸⁶ Door de brand in het hôtel van de prins zou de bouw versneld worden.

Als bouwterrein werd uitgezocht een groot perceel, dat met één langszijde aan de Hertogstraat lag en uitzicht op het Park zou bieden en de andere langszijde aan de nieuwe boulevard tussen de Leuvense en de

25 Voorzijde van het paleis voor Prins Willem en Prinses Anna te Brussel door architect Charles vander Straeten (thans paleis der Academiën).

Gravure door anonymus, in: P.J. Goetghebuer. *Choix des monumens... Gand 1827.*
Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.

Naamse poort, die de naam *Boulevard du Prince* kreeg, als hommage aan Prins Willem.⁸⁷ Op het bouwperceel stond het vroegere refugiehuis van de Abdij van Park, dat een pendant vormde met het hôtel d'Assche aan de overzijde van de Hertogstraat. Dit refugiehuis werd gesloopt. Het lag in de bedoeling van de prins om aan de overzijde van de boulevard een uitgestrekt park aan te leggen, voor de bevolking van Brussel.⁸⁸ Vermoedelijk eerder dan 1823 zou met de bouw begonnen zijn.⁸⁹ Zeker is dat de ruwbouw in 1824 was voltooid. De architect van het paleis was Charles Vander Straeten; het interieur werd naar plannen van Tilman-François Suys ontworpen.⁹⁰ Het paleis moet in 1826 nagenoeg voltooid zijn geweest, maar werd vanaf 1828 bewoond door het prinselijk paar en volgens brieven van Prinses Anna aan haar familie in Rusland, voelden zij er zich zeer gelukkig. Het beeldhouwwerk werd uitgevoerd door Rude en door Manduau. Rude werkte er van 1823 tot 1827.⁹¹ Het is mogelijk dat Manduau slechts na het vertrek van Rude naar Parijs volgens diens ontwerpen het beeldhouwwerk uitvoerde, zoals aan het balkon voor het orkest in de grote galerij.⁹² Ofschoon Rude wellicht hier bijzonder veel gewerkt heeft, zijn er slechts enkele reliëfs van hem overgebleven, namelijk de gevleugelde Victoriën met muziekinstrumenten voor de balzaal (de huidige marmeren zaal).⁹³ Het interieur van het paleis was met kostbare marmer- en houtsoorten bekleed; het meubilair en de stoffering was buitengewoon luxueus.⁹⁴

26 Doorsnede van het paleis voor Prins Willem en Prinses Anna te Brussel; interieur naar ontwerp van arch. T.F. Suys, voltooid in 1828. Gra-

vure door anoniem, in: P.J. Goetghebuer. *Choix des monumens... Gand 1827.* Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.

De begane grond diende voor de dienstvertrekken; er waren twee grote *porte-cochères* aan elke zijde van het gebouw, zowel toegang verlenend aan de zijde van de Hertogstraat als aan *Boulevard du Prince*. De prins had slechts enkele vertrekken beneden voor zichzelf. Op de *bel-étage* waren de appartementen

27 Detail met een reliëf door François Rude in de balzaal (de huidige Galerie de marbre) in het paleis voor Prins Willem en Prinses Anna te

Brussel, voltooid in 1828, interieur naar ontwerp van architect T.F. Suys. Foto A.C.L. Brussel.

van de prinses aan de Hertogstraat, die van de prins aan de boulevard, waar zich tevens de eetzaal bevond. De grote feestzaal (ook het theater, of de grote galerij genoemd) was in het midden van het paleis gelegen, naast de staatsietrap. Deze zaal had een grotere hoogte dan de overige vertrekken en wel tot en met de tweede verdieping en was daar met een eromheen liggende galerij verbonden. In het plafond waren legramen, waardoor het licht vanuit grote dakramen op de zolder naar binnen kon vallen. Ditzelfde systeem van daglichttoetreding was ook in de grote trappenhal uitgevoerd. De feestzaal moet ongetwijfeld het meeste beeldhouwwerk van Rude bevat hebben. De balzaal was aan de korte zuidzijde van het gebouw gelegen. Dit is de enige ruimte in het paleis die bijna ongewijzigd is gebleven en nog een reflex van de vroegere luister toont.⁹⁵

Op het terrein rond het paleis werden aan de zuidzijde (en in mindere mate aan de noordzijde) de stallen en andere bijgebouwen opgericht.⁹⁶ De omheining van het paleis werd gevormd door muren met balustrades waarop vazen waren geplaatst; de beide ingangen aan de Hertogstraat waren met leeuwen geflankeerd. Van deze oorspronkelijke decoratie is nog slechts een enkele vaas overgebleven.⁹⁷

Na de gebeurtenissen van 1830 werd het paleis verzegeld en bewaakt tot 1839. Prinses Anna klaagde in haar brieven, dat zij haar bezittingen maar steeds niet terugontving. Toen zij in 1839 haar meubels en andere zaken terugkreeg, noteerde zij later dat de Belgische staat nog steeds het eigendom van de paleizen van de kroonprins te Brussel en Tervueren betwistte, welke beweerde dat het schenkingen waren aan de prins, en dus aan het Belgische rijk behoorden. Prinses Anna stelde dat het schenkingen waren voor aan de staat verleende persoonlijke diensten bij Quatre Bras en Waterloo.⁹⁸

Na 1839 kwam het paleis in gebruik van de militaire genie; van 1848 tot 1852 werd het eens zo fraaie paleis als kazerne gebruikt. In 1853 werd het de toenmalige Kroonprins Leopold (de latere Koning Leopold II) aangeboden, die het afwees. Het werd daarna verbouwd tot museum en de vroegere feestzaal werd voor concerten en officiële bijeenkomsten gebruikt. In deze periode werd de decoratie van de voormalige feestzaal geheel vervangen. Sinds 1876 werd het paleis de zetel van de Koninklijke Academiën van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, welke bestemming het nog steeds heeft.⁹⁹

Het prinselijk zomerverblijf in Tervueren

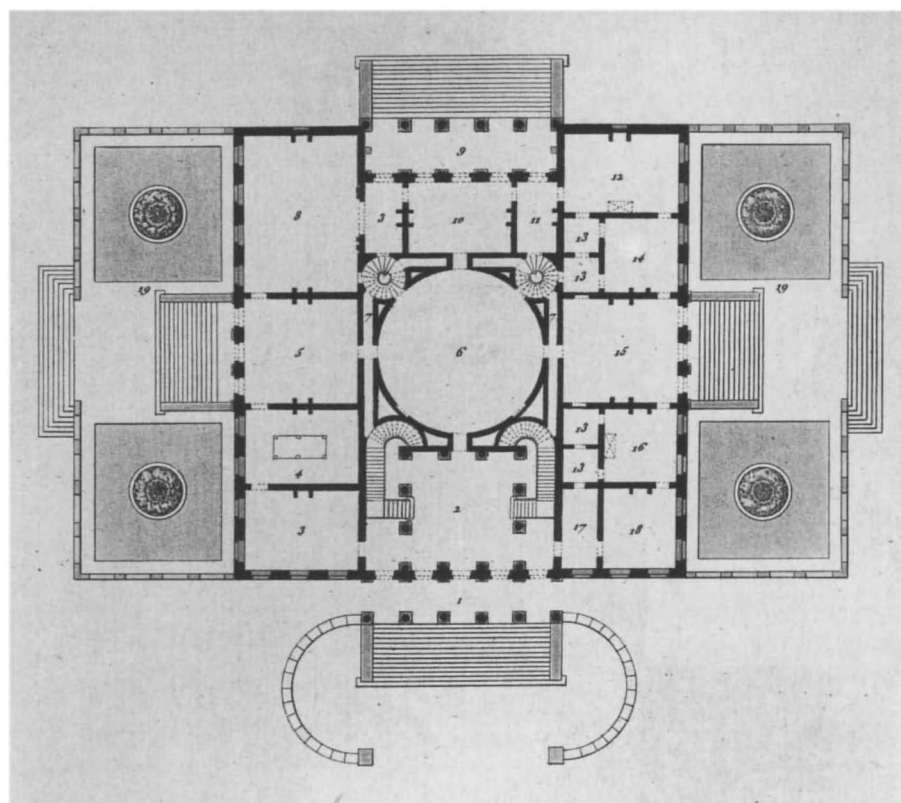
In Tervueren, ten oosten in de omgeving van Brussel, lag aanvankelijk een middeleeuws kasteel. De Oostenrijkse gouverneur, Karel van Lotharingen, liet hier

een buitenplaats bouwen in het zeer uitgestrekte park; deze buitenplaats werd echter verwoest in de jaren 1782-1783.¹⁰⁰ Wegens zijn verdiensten bij de Slag van Waterloo was de kroonprins beloofd, dat naast een nieuw paleis te Brussel ook een nieuw jachtpaviljoen zou worden opgericht; dit was bij de wet aangenomen en later gesanctioneerd door de koning op 27 december 1815, *aux frais du trésor*.¹⁰¹ De eerste steen werd gelegd op 9 november 1817, hetgeen met feestelijkheden gepaard ging.¹⁰² In datzelfde jaar werd ook daadwerkelijk gewerkt aan de bouw.¹⁰³ Ofschoon een bron als Goetghebuer en een moderne auteur als van Ypersele, Vander Straeten als architect vermelden, was in ieder geval ook Suys al in 1818 bij de bouw betrokken.¹⁰⁴ Mogelijk moet derhalve ook het ontwerp aan Suys worden toegeschreven. In juli 1822 waren de werkzaamheden zover voltooid, dat het prinselijk gezin er zijn intrek kon nemen.¹⁰⁵

Wegens de ligging op een hoogte domineerde het landhuis de omgeving. De voorzijde was naar de Leuvense Steenweg gericht. Vóór de hoofdingang van de villa die ter weerszijden twee door Rude gebeeldhouwde trofeeën vertoonde, bevond zich een porticus, uitgebouwd met gecanneleerde ionische zuilen. Aan de achterzijde bevond zich een dergelijke porticus, maar daar was deze ingebouwd. De plattegrond kenmerkte zich door een rigoureuze symmetrie, centraal gedomineerd door een ronde hal, die meerdere verdiepingen hoog was: het gehele plan ademde sterk de geest van Palladio. Boven de vijf deuren die toegang gaven tot de vestibule, was een groot doorlopend fries in Franse kalksteen aangebracht, dat de jacht van Meleager verbeeldde; het werd tussen 1824 en 1827 vervaardigd door Rude.¹⁰⁶ In de grote vestibule leidde een dubbele trap naar de eerste verdieping. Aan de rechterzijde bevonden zich de vertrekken van de Prins van Oranje: een antichambre (17) en een salon (18) waarvan de wanden met geel damast waren bespannen; de schoorsteen was van groen marmer uit Genua, het plafond was met houten lijsten in compartimenten verdeeld. Het meubilair was van mahoniehout en de tafels voorzien van marmeren bladen. Daarnaast bevond zich de slaapkamer van de prins, met groen (wellicht lichtgroen) damast tegen de wanden en voor de gordijnen, en waarbij de schoorsteen uitgevoerd was in donkerblauw marmer en voorzien van beeldhouwwerk; de meubels waren van Indisch-geel hout met groen-bronzen versieringen. Hierachter bevonden zich de badkamer en een kleedkamer (13). In het midden van de zijgevel lag de salon der familie, ook wel de *salon à déjeuner* genoemd (15). Deze was over de volle hoogte betimmerd en hierop waren bloemen, vruchten en arabesken geschilderd en met

28 Achteraanzicht van het buitenverblijf Tervueren voor de Prins en Prinses van Oranje. Gebouwd 1817-1822. Ontwerp wellicht van architect T.F. Suys, met medewerking van Ch. Vander Straeten. Gravure door anonymous, in: P.J. Goetghebuer. *Choix des Monuments*.... Gand 1827, afb. 47. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.

29 Plattegrond van de bel-étage van het buitenverblijf Tervueren voor de Prins en Prinses van Oranje, gebouwd 1817-1822. Ontwerp wellicht door architect T.F. Suys met medewerking van Ch. Vander Straeten. Gravure door anonymous, in: P.J. Goetghebuer. *Choix des Monuments*.... Gand 1827 afb. 48. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.
 1 porticus, 2 vestibule, 3 (grote) antichambre, 4 biljartkamer, 5 ontvangstsalon, 6 centrale hal (à l'italienne), 7 dienstgangen en -trappen, 8 eetzaal, 9 loggia (inwendige porticus), 10 salon van Anna Pawlowna, 11 antichambre, 12 boudoir van Anna Pawlowna, 13 resp. kleedkamer en badkamer van Anna Pawlowna, 14 slaapkamer van Anna Pawlowna, 15 salon der familie of salon à déjeuner, (13 kleed- en badkamer van Prins Willem), 16 slaapkamer van Prins Willem, 17 antichambre van Prins Willem, 18 werkkamer van Prins Willem, 19 terrassen.

verguldsel gehooft. Boven de deuren waren resp. Clio, Euterpe, Thalia en Melpomene weergegeven, geschilderd door de echtgenote van François Rude, Sophie Frémiet. De vloer bestond uit parket van eike-, mahonie- en platanhout. De schoorsteen was in de marmersoort *griotte d'Italie* uitgevoerd en versierd met bronzen appliques. Op verschillende plaatsen weerkaatsten grote spiegels het interieur. De salon gaf toegang tot een groot terras, omgeven met balustrades, versierd met beelden en vazen. Aan de andere zijde van de salon bevond zich de

slaapkamer van de prinses (14) met meubels van blank Indisch hout. Het bed, in een *forme grecque*, was van Ambonees hout vervaardigd; de overige meubels waren van blank Indisch hout en met marquetterie ingelegd, waarbij sommige een Etruskische vorm vertoonden. De wanden waren bespannen met een violet-kleurige damast, waarvan eveneens de gordijnen waren gemaakt; de schoorsteen was uitgevoerd in geel Sienees marmer. Ook bij deze slaapkamer behoorden twee kabinetten, waarvan er bij één de wanden met een fijne gele stof waren bespannen.

30 Detail van een reliëf door François Rude, *De Jacht van Meleager* (tussen 1824 en 1827). Origineel in Franse kalksteen, verwoest bij brand in 1879; gipsafdruk in Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Vervaardigd voor de hoofdingang van het buitenverblijf Tervueren voor de Prins en Prinses van Oranje. Foto A.C.L. Brussel.

Op de hoek van de villa was het boudoir gelegen (12): de wanden waren hier met een pilasterindeling betimmerd; de vele vlakken tussen de pilasters waren ofwel met arabesken beschilderd, ofwel waren zij van grote spiegels voorzien. Het plafond was beschilderd door Genest. Het meubilair was van Ambonees hout gemaakt met een marquetterie van paarlmoer, zilver en goud. Langs een antichambre (11) bereikte men de salon van de Prinses van Oranje (10), waar een loggia toegang tot het park verleende. Hier waren de wanden bespannen met blauw damast waarin bloemen in verschillende kleuren waren geweven. Het parket was samengesteld uit verscheidene Indische houtsoorten; de fauteuils waren bekleed in de toon van de wanden. De schoorsteen was uit zwart marmer opgebouwd, met incrustaties van vogels, vruchten en bloemen. Via een antichambre (3) bereikte men de eetzaal (8). Hier was boven een zeegroene lambrizeering de wand bedekt met *albâtre de Luxembourg*: een rode marmersoort (*rouge fleuri*), waarbij verondersteld kan worden dat de wanden waren ingedeeld met pilasters, vakken en lijstwerk. De deuromlijstingen waren in wit marmer uitgevoerd. In de hoeken van het plafond was rijk stucwerk aangebracht. Het parket was samengesteld uit verschillende Indische houtsoorten en bijzonder fraai van tekening. De meubels waren van mahoniehout.

De ontvangtsalon (5) bevond zich aan het terras opzij, vanwaar men uitzag op een grote vijver en in de verte een gedeelte van het dorp Tervueren zag liggen. In deze salon waren de wanden bespannen met karmozijnrood damast met gele versieringen. Het plafond was in compartimenten verdeeld, waarin met goud gehoogde grisailles waren geschilderd, welke afgewisseld waren met reliëfs in stucwerk. De verguld houten meubels waren met hetzelfde damast bekleed als de wandbespanning. Aan de muren hingen vier schilderijen van Van der Hart: een Triomf der

Romeinen, Wagenrennen, een Offer- en een Strijdtafereel. Naast de salon was de biljartkamer (4) gelegen en vervolgens, weer op de hoek van het huis, een grote antichambre (3).

De grote centrale hal was geheel boven met een beschilderd koepelgewelf afgedekt, waarin zich een grote lantaarn bevond, van waaruit het daglicht naar binnen viel; de beschildering toonde wellicht putti met guirlandes. De wanden waren glanzend blank gestuct tot aan de eerste verdieping. Juist hieronder waren acht reliëfs aangebracht, door Rude in gips uitgevoerd (ofschoon marmer was bedoeld), die het leven van Achilles weergaven. Daarboven bevond zich de balustrade van de eerste verdieping, en hier was de ronde ruimte verdeeld door zestien pilasters, afgedekt met corinthische kapitelen. Op de vloer van de hal lag parket met een marquetterie die wapentrofeeën voorstelde. Aan de wanden waren grote spiegels aangebracht. Op de eerste étage lagen de vertrekken voor de kinderen en voor de hofhouding. Een lage tweede verdieping was geheel bestemd voor het personeel en voor dienstvertrekken. In het sous-terrain waren de keukens en overige dienstvertrekken ondergebracht.¹⁰⁷

Rude werkte vanaf 1821 aan het paviljoen te Tervueren en voerde behalve de bekende grote reliëfs ook ander beeldhouwwerk uit.¹⁰⁸

Het park was zeer uitgestrekt, gedeeltelijk *planté à l'italienne*, en was in contrast met de grote lanen van de vroegere aanleg.¹⁰⁹ Van de beelden in het park is slechts bekend, dat Jean-Louis van Geel een beeld van Willem de Zwijger en een beeld van Claudius Civillis omstreeks 1823 had vervaardigd; bovendien waren van zijn hand de twee gietijzeren leeuwen bij de hoofdingang.¹¹⁰ Er waren in het park verschillende soorten herten en fazanten uitgezet.¹¹¹ Er bevond zich op het buitengoed een uitgebreide stoe-terij met daarbij verblijven voor de jachthonden. Ter-

vueren was de meestgeliefde residentie van het kroonprinselijk paar. De prins liet de Sint Hubertuskapel in het dorp herstellen, zodat deze weer voor de katholieke eredienst kon worden gebruikt. Op het feest van de patroonheilige van het dorp en op tweede Pinksterdag stelde de kroonprins zijn domeinen en park open voor de dorpsbewoners en bood hen dan een volksfeest aan; er werden prijzen uitgereikt voor boogschieten, mastklimmen, voor zakkenlopen voor de jeugd en ander volksvermaak. In 1827 bedroeg de eerste prijs boogschieten honderd gulden.¹¹² Na de revolutie van 1830 werd de villa verzegeld en het gehele domein met een afzetting gesloten. Op 5 november 1842 werd in een verdrag overeengekomen, dat het domein met het paviljoen Belgisch nationaal eigendom was. Gedeeltelijk werd de inventaris naar Nederland gezonden.¹¹³ De dochter van Leopold I, Charlotte, vestigde zich na de dood van haar echtgenoot, Keizer Maximiliaan van Mexico, in 1867 in Tervueren, tot het in 1879 door brand volledig werd verwoest. Van de grote reliëfs van Rude konden gipsafdrukken worden gemaakt, maar bij dit proces verpulverden de originelen. De afgietsels zijn in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis en in het Stadsmuseum (Broodhuis) te Brussel aanwezig.¹¹⁴

Andere monumenten in België en stedenbouw te Brussel onder Willem I

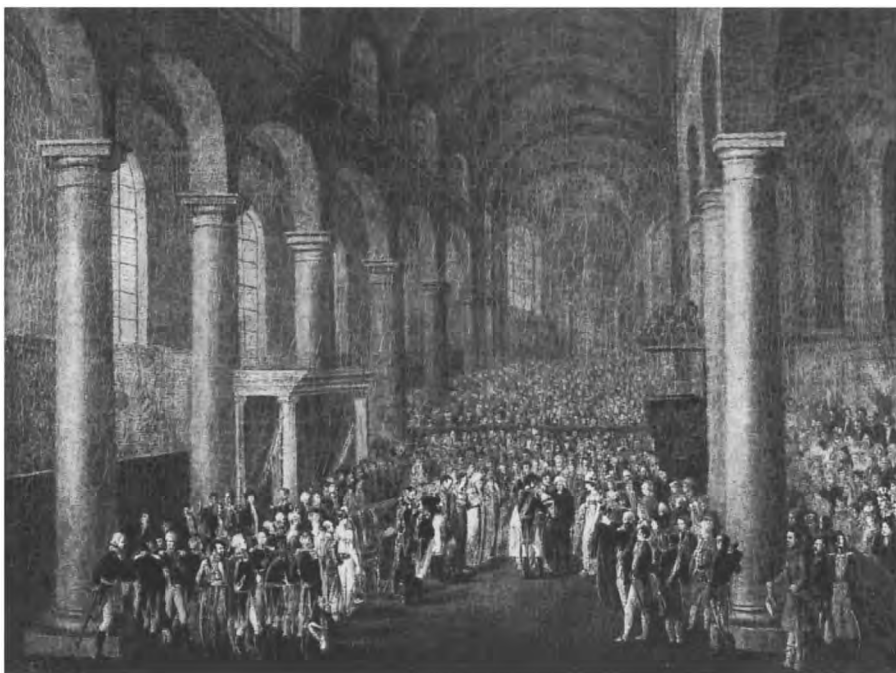
De periode van Willem I over België werd gekenmerkt door grote ondernemingen aangaande stedenbouw (ook wegen en kanalen), het oprichten van grote

openbare gebouwen en het stichten van belangrijke inrichtingen, zoals universiteiten, ziekenhuizen en gevangenissen.

Vanaf 1819 begon men met de afbraak van de oude stadsmuren en wallen van Brussel, waarvoor al door Napoleon in 1810 opdracht was gegeven maar een uiterst klein onderdeel daarvan vóór 1814 was gerealiseerd; vervolgens was het werk gestaakt. Op de plaats van de omwalling werden brede boulevards (*la ceinture*) aangelegd, welke thans onontbeerlijk zijn geworden voor het verkeer. Tussen de Schaarbeekse Poort en de Leuvense Poort werd in 1819 het geheel ronde Oranjeplein aangelegd, later Barricadenplein genoemd, door architect J.B. Vifquain, en dat nog als zodanig aanwezig is.¹¹⁵

In Gent werd onder bescherming van Willem I het *Palais Académique*, zijnde de universiteit, gebouwd door architect L. Poelandt, welke in 1817 werd begonnen en in 1826 voltooid. Boven de kathedraal van de rector magnificus was het beeld van Willem I in een nis geplaatst.¹¹⁶ In Luik verrees eveneens een *Palais de l'Université*, gebouwd door architect J.N. Chevron; de bijbehorende grote aula werd in 1823-1824 toegevoegd. Hier was boven het spreekgestoelte een allegorisch schilderij van Willem I aangebracht, waar de vorst in gezelschap vertoefde van Minerva, Justitia, Fortitudo en Saturnus (de Tijd). Een theater werd in 1818 gebouwd door architect A. Dukers op het terrein van het voormalige Dominicanenklooster.¹¹⁷

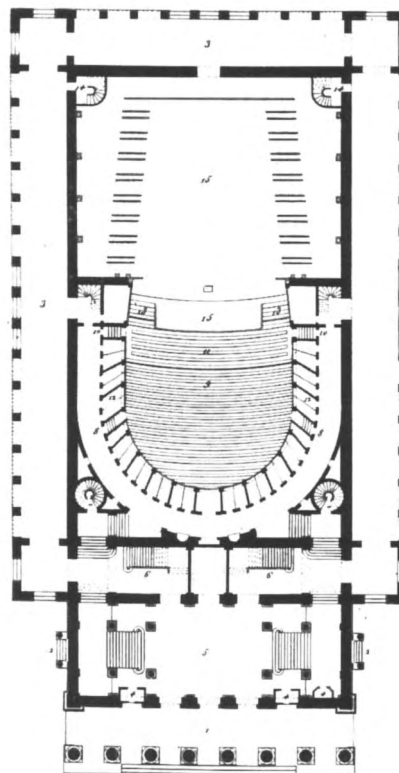
In Brussel had de voormalige Augustijnenkerk in de Franse tijd gediend als theater, en als hospitaal gedurende de slag bij Waterloo. Daarna werd dit gebouw

31 Doop van Prins Hendrik in 1820 in de Nederlands Hervormde Kerk (Temple des Augustins) te Brussel. Olieverf door Joseph Paelinck. Brussel, Stadsmuseum (het Broodhuis). Foto A.C.L. Brussel.

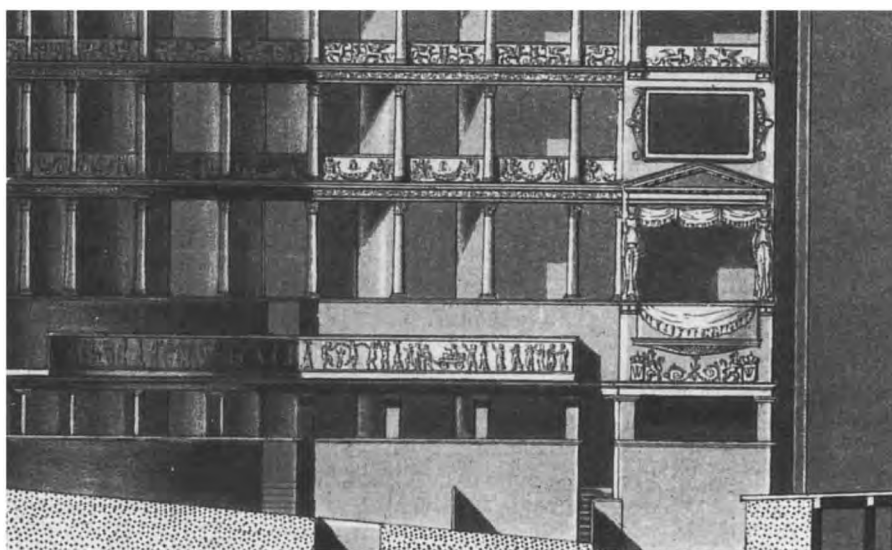
32 Plattegrond van het Koninklijke Muntheater te Brussel, met de appartementen voor de koning en de koningin (no. 10) en de koninklijke loge (no. 7). De prinselijke loge bevond zich aan de overzijde hiervan (no. 8) met hun appartement

(no. 11), gebouwd in 1817-1819 door architect Damesme. Gravure door anonus, in: P.J. Goetghebuer. *Choix des Monumens... Gand 1827 afb. 45. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.*

hersteld en diende het als Nederlands Hervormde Kerk, ook voor plechtigheden van de koninklijke familie zoals bij de doop van de latere Koning Willem III in 1817. Gewone diensten volgde de koninklijke familie in de kapel in het voormalige paleis van Karel van Lotharingen, die thans nog als *temple protestante* dienst doet. De kerk droeg de naam van *Temple des Augustins* en lag achter de Munthof. In 1828 werd de gevel gerestaureerd. Meteen bij de opstand van 1830 werd de kerk als hospitaal ingericht en daarna als expositie- of feestruimte. In 1893 werd het gebouw gesloopt voor de aanleg van de Brouckèreplaats en de boulevard tussen de Noordstation en de Zuidstation. De gevel echter, werd afgebroken en weer herbouwd vóór de toen pas gestichte kerk van de Heilige Drievuldigheid in de Baljuwstraat (*Rue du Bailli*).¹¹⁸

33 Detail met een aanzicht van de loge voor de Prins en Prinses van Oranje in het Koninklijk Muntheater te Brussel (1817-1819, arch. Damesme). De karyatiden werden ontworpen door François Rude in 1819 (verwoest in 1855). Gravure door anonus in: P.J. Goetghebuer. *Choix des Monumens... Gand 1827 afb. 46. Foto F. Verdonk, Rijksuniversiteit Utrecht.*

Na 1820 werd een gebouw voor de Raad van State opgericht en een burgerlijke gevangenis gebouwd.¹¹⁹ Het *Hospice Pacheco* werd in de jaren 1824-1826 opgericht door architect F. Partoes op het terrein van het voormalige Begijnhof. De *Jardin Botanique* (vroeger in het Vlaams de Botanische Hof, thans in een kunstmatige taal de Kruidtuin geheten) met de daarbij behorende gebouwen en serres, werd aangelegd en gebouwd door de architecten Gineste en Suys in de jaren 1826-1828.¹²⁰ Op het terrein van de in

1812 afgebroken Jezuïetenkerk werd in 1818-1823 een nieuwe gevel met een porticus gebouwd, die moest dienen voor het paleis van justitie, dat in het aanpalende voormalige Jezuïetenklooster werd ondergebracht. Onder het fronton kwam de inscriptie: *WILHELMUS PRIMUS BELGARUM REX THEMIDI, CONSECRAVIT MDCCCXXVIII* (Willem I, Koning der Belgen heeft (dit) toegewijd aan Themis (de godin der Gerechtigheid) in 1828). Voor het beeldhouwwerk van het fronton werden

verschillende ontwerpen gemaakt, onder meer door François Rude, maar niet uitgevoerd; de architect van dit gevelfront was F. Verly. Deze gebouwen werden gesloopt na de voltooiing van het huidige Paleis van Justitie door Poelaert. Op de plaats van het voormalige Jezuitenklooster werd een nieuwe straat aangelegd, de Le Beaustraat. Ook werden er kantoren en werkplaatsen van de RTT (telefoon- en telegraafmaatschappij) opgericht.¹²¹ Deze gebouwen werden gesloopt na de voltooiing van het huidige Paleis van Justitie door Poelaert. Op de plaats van het voormalige Jezuitenkantoor werd een nieuwe straat aangelegd, de Le Beaustraat, en werden kantoren en werkplaatsen van de RTT (telefoon- en telegraafmaatschappij) opgericht. Het allerlaatst wat nog ter plekke herinnert aan de vroegere situatie is de naam van een café aldaar *La Justice*.

Het Munttheater, zo geheten omdat het tegenover de Munt lag, werd herbouwd naar een ontwerp uit 1810 van architect Damesme, maar het werd eerst gerealiseerd in de jaren 1817-1819. Rude kreeg de opdracht om een ontwerp te maken voor het fronton. Dit stelde Apollo temidden der Muzen voor. Ook Godecharle kreeg een opdracht voor een ontwerp en hij beeldde de personificatie van het Koningschap uit, die de werken der Muzen presideerde.¹²² Noch het een noch het ander ontwerp werd uitgevoerd, en zelfs een opschrift werd niet aangebracht. Goetghebuer meende dat: *l'inscription qui indiquera sans doute, que ce temple des Muses a été érigé sous le règne de Guillaume Ier, sous lequel on voit s'embellir la ville de Bruxelles, par des monumens dignes de ce siècle.*¹²³ Wel werden door Rude in 1819 twee karyatiden voltooid, die de koningsloge (aan de linkerzijde vanaf het toneel gezien) flankeerden. Het lijkt evident dat hij ook voor de prinsenloge aan de overzijde, eveneens twee karyatiden zal hebben vervaardigd, zoals overigens de tekening met de zaaldoorsnede toont.¹²⁴ Achter de loges bevonden zich de koninklijke en prinselijke vertrekken. Dit koninklijk appartement strekte zich nagenoeg over de gehele lengte van de zaal uit (tegenwoordig de *salle des mécènes*, in post-modernistische stijl herbouwd door architect Charles Vandenhove); dat van de prinsen was aanzienlijk geringer. Gautier beschrijft de loges: *celle de sa majesté est de couleur pourpre, celle du Prince d'Orange est en velours bleu.*¹²⁵ In januari 1855 werd het koninklijk theater door brand gedeeltelijk vernield, waarbij ook het interieur van de zaal verloren ging. Het reliëf in het fronton was kort tevoren in 1851 gebeeldhouwd door Eugène Simonis en bleef hierbij gespaard. De herbouw geschiedde door architect Poelaert en werd voltooid in 1856.¹²⁶ Voor de gevel van de Munthof werd in 1822 een fronton aangebracht, waarin Rude een reliëf aan-

bracht van twee liggende personificaties (wellicht de Sobrietas en de Largitas) die het Nederlandse wapen flankeerden. Voor elk *oeil de boeuf* naast de middenrisaliet werd door Rude respectievelijk een buste van Mercurius en Vulcanus gebeeldhouwd in 1823. Het wapen en de wapenspreuk werden na 1830 gewijzigd. Het Munthof werd in 1882 gesloopt.¹²⁷ Bij de herbouw van het Munttheater in 1817 werd hier tevens een plein aangelegd. Dit was mogelijk omdat het nieuwe theater weer naar achter werd geplaatst in vergelijking tot de vroegere schouwburg. De benodigde ruimte hiervoor was aanwezig wegens de afbraak van het voormalig Dominicanenklooster, dat achter de oude schouwburg was gelegen. Architect Vifquain ontwierp dit plein met de belendende gevels in 1820. Ook werd een straat achter de Munt-schouwburg aangelegd, de Willemstraat, eveneens door architect Vifquain. Begrijpelijkerwijs werd deze straat na 1830 herdoopt in de Leopoldstraat.¹²⁸ Zo zijn de sporen van het Nederlands koninkrijk in Brussel en elders in België zorgvuldig uitgewist. Slechts met moeite zijn de rudimenten van stedenbouw, architectuur, schilder- en beeldhouwkunst, interieurkunst en tuinaanleg, die met de bemoeienis van Koning Willem I en de Nederlandse regering in België tot stand kwamen, te herkennen. Er is in de periode van 1815-1830 zeer veel gedaan aan de opbouw van het land, aan de modernisering en verfraaiing van Brussel. Dit is weinig onderkend en veelal wordt deze periode door de Belgen doodgezwegen. Na 1830 trad, als reactie tegen de Nederlanders, een sterke verfransing op: in de taal, de staatsinrichting, de organistaievorm, bij overheidsinstellingen en op cultureel gebied. Dat nu, met name door Vlaanderen, weer getracht wordt de culturele banden aan te halen is niet zo gemakkelijk; ruim anderhalve eeuw van afkeer is niet zo maar weg te denken. Een erkenning van wat door Willem I is tot stand gekomen (zoals de historica Martine Vermeire reeds deed in haar beschrijving van het Koninklijk Paleis), is een stap in de goede richting.

1. J.A. Bornewasser. De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest, 1813-1814. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (in het vervolg: A.G.N.) XI. Bussum 1983. p. 208.
2. Van groot belang was natuurlijk, dat Oostenrijk niet meer geïnteresseerd was in de Zuidelijke Nederlanden, maar daarvoor in de plaats Noord-Italië wenste. *Idem*. Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1830. o.c. p. 223-225.
3. *Idem*. p. 226-228.
4. *Idem*. p. 228.

5. *Idem.* p. 232; G. des Marez. *Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux.* Bruxelles 1958⁴ (ed.pr.1918).p. 268 ff.
6. Koning Willem I zou vijf jaar later ter gelegenheid van zijn eerste lustrum aan deze katholieke kerk een gift van f 10.000,- schenken, voor het onderhoud van dit gotische monument.
7. Bornewasser. *o.c.* p. 234-237.
8. N. Japikse. *De geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau II.* Den Haag 1948. p.167-169.
9. *Idem.* p. 166, 169.
10. Bornewasser. *o.c.* p.237.
11. *Idem.* p. 243.
12. Japikse. *o.c.* p. 169-170.
13. *Idem.* p. 169.
14. *Idem.* p. 170.
15. *Idem.* p. 165, 170.
16. *Idem.* p. 177-178; Bornewasser. *o.c.* p. 247.
17. *Idem.* p. 267.
18. *Idem.* p. 269.
19. *Idem.* p. 274.
20. C.B. Wels. *Nederland en Europa 1830-1840. A.G.N.XI.* Bussum 1983. p. 300.
21. Frédéric (dit J.) Gautier. *Le nouveau conducteur dans Bruxelles et ses environs.* Bruxelles 1830. p. 260.
22. P.J. Goetghebuer. *Choix des monumens, Edifices et Maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas.* Gand 1827. p. 12-13.
23. Op de afbeelding van het *theatrum* werden slechts aan iedere zijde acht beelden op de attica weergegeven, maar flankerden twee andere beelden de toegang tot de porticus, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde. *Idem.* p.12.
24. Marguerite Devigne. *Laurent Delvaux et ses élèves* (Mémoire de l'Académie Royale de Belgique 1927). Bruxelles-Paris 1928. p. 50-51.
25. Edmond Marchal. *La sculpture et les chefs d'oeuvre de l'orfèvrerie belges.* Bruxelles 1895. p. 619.
26. Gautier. *o.c.* p. 310; Mr. [J.J.] de Cloet. *Chateaux et monumens des Pays-Bas faisant suite du voyage pittoresque dédié à S.A.R. la Prin^e d'Orange.* I. Bruxelles [ca. 1828]. no. 52; Voor de vertaling van de Latijnse teksten door de kunsthistoricus en egyptoloog Michel Van Assche te Brussel, wordt vriendelijk dank gezegd.
27. Volgens Gautier werd in 1817 een aanvang gemaakt met de bouw, volgens Goetghebuer in 1820. Frédéric (dit J.) Gautier. *Le conducteur dans Bruxelles et ses environs.* Bruxelles. 1824. p. 361; Goetghebuer. *o.c.* p. 57.
28. L. de Bast. *Annales du Salon de Gand et de l'école moderne.* Gand 1823. [p.p. niet genummerd]; Goetghebuer. *o.c.* p. 57.
29. De Bast. *o.c.*; Marchal. *o.c.* p. 705.
30. Des Marez. *o.c.* p. 351.
31. Den Haag, Algemeen Rijksarchief. *Ministerie van Waterstaat 1813-1830* (in het vervolg: A.R. *Waterstaat*). Inv.no. 2034.
32. De bronzen leeuw was in zeven delen gegoten. *L'Oracle.* 24 avril 1826; R. van Eynden en A. van der Willigen. *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIIIe eeuw III.* Haarlem 1820. Aanhangel 182., p. 255; de Bast *o.c.* Vriendelijk dank aan Dr. Denis Coekelberghs van l'Association du Patrimoine Artistique te Brussel.
33. Thierry de la Kethulle de Ryhove, Emile Vandewoude. *Het koninklijk paleis te Brussel.* Brussel 1991⁷. (ed.pr. 1970). p. 14.
34. Dit was gebouwd na afbraak van het paleis Van Nassau, dat was aangekocht door Karel van Lotharingen, gouverneur der Oostenrijkse Nederlanden (1744-1780). Des Marez. *o.c.* p. 280.
35. Deze laatste beide bestemmingen werden definitief: nog steeds is dit voormalig paleis een deel van de Koninklijke Bibliotheek en gedeeltelijk behoort het tot de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.
36. Martine Vermeire. Het koninklijk paleis van Brussel, kleine gids. *Het Koninklijk Paleis van Brussel* (A. Moliator e.a.). Brussel 1993. p. 59-58; Anne van Ypersele de Strihou. Le sculpteur François Rude et les architectes Charles vander Straeten et Tilman-François Suys au Palais royal de Bruxelles. *Maisons d'hier et d'aujourd'hui LXXXI.* 1989. p. 6.
37. Liane Ranieri. Le palais royal de 1780 à nos jours. Le site et l'édifice. *Le Palais de Bruxelles. Huit siècles d'art et d'histoire* (Arlette Smolar-Meynart e.a.). Bruxelles 1991. p. 270; Vermeire *o.c.* p. 72.
38. Ranieri. *o.c.* p. 271.
39. Vermeire. *o.c.* p. 64-76; des Marez. *o.c.* p. 278.
40. Afgebeeld in: Ranieri. *o.c.* p. 272; Martine Vermeire. Le Roi dans ses meubles. *Le Palais de Bruxelles. Huit siècles d'art et d'histoire* (Arlette Smolar-Meynart e.a.). Bruxelles 1991. p. 305 ff.; Vermeire *o.c.* 1993 p. 76-85.
41. A.R. *Waterstaat.* Inv.no. 2036. Voor hôtel Bender *cfr.* Vermeire *o.c.* 1993. p. 72.
42. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 306.
43. Het lijkt dat hieraan werd gewerkt, zonder dat hôtel Bender reeds eigendom was van de koning. De la Kethulle de Ryhove. *o.c.* p. 15; Ranieri. *o.c.* p. 271.
44. A.R. *Waterstaat.* Inv.no. 2034.
45. Vander Straeten kreeg van de koning het verwijt te horen, dat hij te zeer bezig was met het paviljoen voor de Prins van Oranje in Tervuren; Willem I zei aldus: *Vous n'êtes pas le seul architecte, un autre peut achever les travaux.* Vander Straeten beantwoordde dit met: *Monsieur, il est un peu tard pour me dire cela.* Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p. 10; Ranieri. *o.c.* p. 272.
46. Het hôtel d'Assche werd later de vleugel voor de Civiele Lijst van de Koning. Ranieri. *o.c.* p. 272.
47. Gautier. *o.c.* 1830. p. 235; L.P. et H. Hymans. *Bruxelles à travers les âges II.* Bruxelles 1974 (ed.pr.ca. 1886). p. 91.
48. Dank aan Mevrouw Martine Vermeire voor haar vriendelijke aanwijzingen bij dit onderzoek. Ranieri. *o.c.* p. 274-301; Vermeire. *o.c.* 1991. p. 328-342; Vermeire. *o.c.* 1993. p. 86-91.
49. Pierre Quarré. François Rude à Bruxelles. *Industrie* oct. 1962. *passim*; Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p. 4 ff. en LXXXII. p. 37 ff.; *Tentoonstellingscatalogus Rondom het neoclassicisme in België 1770-1830.* Gemeentemuseum van Schone Kunsten van Elsene. Brussel 1985-1986. p. 204; *Tentoonstellingscatalogus De Belgische beeldhouwkunst in de 19de eeuw.* Generale Bankmaatschappij Brussel 1990 I. p. 27.

50. Quarré. *o.c.* [p. 5]; Vermeire *o.c.* 1991. p. 303 ff.; Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p. 10-17 en LXXXII p. 37-49.
51. De reliëfs werden in 1825 uitgevoerd. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 308-309; Vermeire. *o.c.* 1993. p. 94.; Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXII. p. 37-45.
52. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 309; Vermeire. *o.c.* 1993. p. 71.
53. Den Haag, Koninklijk Huisarchief (in het vervolg: K.H.) Inv. E 9a-Ib no. 6, 69, 79.
54. Rude verliet Brussel omdat hij te hard moest werken voor te weinig geld. In het *Musée de Dijon* te Dijon worden 150 tekeningen van Rude bewaard uit deze periode te Brussel; daarnaast zijn tekeningen van hem aanwezig in de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brussel. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p. 10 en LXXXII. p. 42; Tentoonstellingscatalogus *o.c.* 1985-1986. p. 204.
55. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXII. p. 45-49.
56. *Idem* LXXXI. p. 11-16.
57. *Idem* LXXXI. p. 10; Vermeire. *o.c.* 1991. p. 309-310.
58. Een restant van de blauw damasten bespanning werd recentelijk toegepast ter stoffering van de fauteuils in de Empire-zaal. De gele salon die als slaapvertrek van Koningin Wilhelmina diende, had dubbele gordijnen zowel voor de ramen als voor het bed, en wel respectievelijk van groen satijn en van witte zijde met bloemen en een groen damasten rand; de wanden waren met groene taftzijde bespannen. Vermeire *o.c.* 1991. p. 319.
59. Leden van de hofhouding waren onder meer de Gravin van Limburg-Stirum, Barones de Constant-Rebecque, de Gravin d'Oultremont (de latere tweede echtgenote van Willem I), Gravin Bentinck, de Graaf van Rhede. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 310-313.
60. Zoals de secretaris van Prins Frederik, de Heer van Otterloo. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 316.
61. Bijna de gehele inventaris was eigentijds, omdat er geen oude inventaris was. Alleen de representatieve vertrekken hadden verguld meubilair; in de privévertrekken waren mahoniehouten meubelen. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 319. Voor de kunstcollectie van Willem I zie: *Idem* p. 325-326.
62. De aankoop van de inventaris zou volgens de Belgische onderhandelaren verworven zijn met staatsgelden, en derhalve bij de teruggave van strikt persoonlijke bezittingen, in België zijn gebleven. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 326-329.
63. Anne et Paul van Ypersele de Strihou. *Laeken, un château de l'Europe des Lumières*. Paris-Louvain-la-Neuve 1991. p. 240; Devigne. *o.c.* p. 34.
64. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* 1991. p. 241; Gautier. *o.c.* 1830. p. 362.
65. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* 1991. p. 241, 242, 246.
66. K.H.Inv.DK 13n III569, d.d. 21-4-1825.
67. François Gauwens. Laeken. *La Belgique littéraire et industrielle*. Bruxelles 1837. p. 155; Gautier. *o.c.* 1830. p. 363-365; Voor het landgoed De Greef zie: K.H.Inv.E 9a Ib correspondentie 1827 no. 86, 89, 91, 130; voor het landgoed Piers zie: K.H. Inv.E 9a Ib 1(1826). Er was ook een landgoed Het Loo bij Brussel, waarmee wellicht Coninxloo (niet ver van Laeken) wordt bedoeld; mogelijk zou dit in 1830 zijn aangekocht door Willem I. Het is onbekend of dit ter uitbreiding van het koninklijk domein van Laeken zou zijn aangekocht. Nader onderzoek strekt tot aanbeveling. K.H. Inv.A35 no. 57, 156, 181, 182, 227, 442.
68. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* 1991. p. 241; Alphonse Wauters. *Histoire des environs de Bruxelles* (red. Fabienne Marien) VI.Bruxelles 1972² (ed.pr. 1855). p. 229.
69. De Marstempel behoort tot een der weinige *follies* die op Laeken zijn overgebleven. Het beeld van Mars, dat door Willem I met privé-gelden werd verworven, is er toch een voorbeeld van, dat kunstvoorwerpen niet werden gerestitueerd. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* 1991. p. 242; Jacques van Lennep. *Catalogus van de beeldhouwkunst. Kunstenaars geboren tussen 1750 en 1882* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België). s.l. 1992. p. 247, 249, 259; Tentoonstellingscatalogus *o.c.* 1985-1986. p. 216-217.
70. Aanvankelijk werd gedacht om boer B. de Bruin uit Giessen daar te vestigen en de nieuwe boerderij te laten beheren, omdat diens eigen boerderij te Giessen Ouderkerk door brand was verwoest. K.H.Inv.E9a I corresp. 1827 no. 232, 236, 240 en 1828 no. 12, 20, 175, 238, 243.
71. K.H.Inv. E 9a-Ib-5, 1828-1829.
72. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* 1991. p. 242. Ook eerder was er een boerderij en een melkerij op Laeken gebouwd. *Idem*. p. 149.
73. De koning consumeerde in België Amsterdams bier, hetgeen men in een aanzienlijke hoeveelheid na zijn vertrek in 1830 in de bierkelder aantrof. Vermeire. *o.c.* 1991. p. 319.
74. Men kon de boerderij niet te dicht bij de voormalige buitenplaats van de heer Piers projecteren als door Willem I was gewenst, wegens de overstromingen in de winter. Overigens moest het op voldoende afstand van het buitenhuis van Prins Frederik komen te liggen. K.H.Inv. E 9a-Ib-4 d.d. 27 november 1827; Goetghebuer *o.c.* p. 67.
75. Des Marez. *o.c.* p. 302.
76. Het *Conseil souverain* is vergelijkbaar met de Hoge Raad. *Idem*. p. 300-301.
77. *Idem*. p. 301; Gautier. *o.c.* 1824. p. 315.
78. *Le trône du prince et celui de la princesse, par M[onsieur] Van Geel fils, sont aussi détruits; ce dernier était de la ressemblance la plus heureuse: ils sont moulés, et pourront facilement être reproduits. L'Oracle* 27 janvier 1921. p. 4.; Een Venus van Jean-Robert Calloigne ging eveneens verloren. *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1990 II. p. 316.
79. Des Marez. *o.c.* p. 301.
80. Goetghebuer. *o.c.* p. 16-18.
81. *Le trône qui porte une couronne royale, est en velours cramoisi: parsemé de lions d'ors; les deux genies qui se trouvent au-dessus, appartiennent à M. Rude*. Gautier. *o.c.* 1824. p. 314; Goetghebuer. *o.c.* p. 17-18.
82. Marchal. *o.c.* p. 617; Devigne. *o.c.* p. 34; *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1990 II. p. 567.
83. Devigne. *o.c.* p. 50.
84. Thans wordt het totaal herbouwde pand (slechts de eerder enigszins gewijzigde gevels zijn gehandhaafd) inge-

- richt als museum voor muziekinstrumenten. Des Marez. *o.c.* p. 278.
85. A.R. *Waterstaat*. Inv.no. 2100, brief d.d. 23 maart 1822.
86. De la Kethulle de Ryhove. *o.c.* p. 15.
87. Na 1830 werd de naam van *Boulevard du Prince* gewijzigd in *Boulevard du Régent*, als eerbetoon aan Surlet de Chokier, die vanaf eind februari 1831 als regent optrad, vóórdat Koning Leopold werd ingehuldigd. Des Marez. *o.c.* p. 339; Gautier. *o.c.* 1824. p. 364.
88. Gautier. *o.c.* 1830. p. 318.
89. Er moet nog onderzocht worden, wanneer met de bouw werd begonnen. In de bestaande literatuur wordt aangenomen dat dit in 1823 zou zijn; wellicht is dit eerder geweest.
90. *Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles* IA, Liège 1989, p. 390.
91. S.W. Jackman. *De Romanov-relaties. De privé-correspondentie van de Tsaren Alexander I, Nicolaas I en de Grootvorsten Constantijn en Michael met hun zuster Koningin Anna Paulowna, 1817-1855.* (vertaling) Baarn 1987 (ed.or. 1969). p. 106; *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p.204.
92. K.H. Inv.A 40-IX 100.
93. *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p. 204.
94. K.H. Inv.E 1d-III B 6.
95. Gautier. *o.c.* 1830. p. 317-318; Goetghebuer. *o.c.* p. 74-76.
96. Deze bijgebouwen aan de zuidzijde zijn momenteel in restauratie. In de volksmond worden deze gebouwen *les écuries de la reine* genoemd.
97. De Cloet. *o.c.* IV.no. 106; De vaas bevindt zich in vestibule A van het Paleis der Academiën te Brussel.
98. Jackman. *o.c.* p. 188.
99. Academiën: het is zowel de nederlandstalige als de franstalige Academie. *Patrimoine monumental. o.c.* p. 390-396.
100. Gautier. *o.c.* 1824. p. 385; Goetghebuer. *o.c.* p. 34.
101. Wauters. *o.c.* 1855. p. 400; De Cloet. *o.c.* II no. 99, III no. 99.
102. Er werden één of meerdere tenten opgericht, versierd met bloemguirlandes en boeketten, en een gegraveerde verguld bronzen plaat werd onthuld, en tevens waren er herdenkingsmedailles geslagen. K.H. Inv. A40 IX no. 76 (1817 no. 255 p. 26); A.R. *Waterstaat* no. 2023.
103. *Ibidem*. Inv. no. 2023.
104. De overige geraadpleegde vroege auteurs vermelden geen architect. *Cfr.* voetnoot 100 en 103.
105. Volgens Gautier kwam de Prinses van Oranje op Tervuren wonen per 2 augustus 1823. Gautier. *o.c.* 1824. p. 389; Goetghebuer. *o.c.* p. 34; Wauters *o.c.* 1855. p. 400.
106. Wauters. *o.c.* 1855. p. 401; *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p. 209-211.
107. *Cfr.* voetnoot 106; Gautier. *o.c.* 1824. p. 385-389; Quarré. *o.c.* [p. 7-8]; De Cloet. *o.c.* II no. 99; Goetghebuer. *o.c.* p. 35.
108. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p.6; *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p. 207.
109. Wauters. *o.c.* 1855. p. 402; De Cloet. *o.c.* II no. 99.
110. Marchal. *o.c.* p. 705; Wauters. *o.c.* 1855. p. 401; G. van Melckebeke. *Levensschets van den beeldhouwer Jan Frans van Geel*. Antwerpen 1858. p. 15.
111. Wauters. *o.c.* 1973 IX p. 311.
112. Goetghebuer. *o.c.* p. 34; Wauters. *o.c.* 1855. p. 402.
113. Voor enkele afbeeldingen van meubels, porselein, klokken, kandelaars, etc. in het bezit van de vroegere Nederlandse koninklijke familie, *cfr.* Vermeire *o.c.* 1991. p. 320-323, 328. Daarnaast moeten nagenoeg alle meubelen van vóór 1830 in het huidige interieur worden toegeschreven aan het voormalig bezit van Koning Willem I en Prins Frederik.
114. *Tentoonstellingscatalogus o.c.* Brussel 1985-1986. p. 207 *ff.*
115. *Tentoonstellingscatalogus Pierres et rues.Bruxelles, croissance urbaine 1780-1980.* Brussel, Passage 44, 1982-1983. p. 22-24; Des Marez. *o.c.* p. 329-330.
116. Goetghebuer. *o.c.* p. 80.
117. *Idem.* p. 73-74; De Cloet. *o.c.* I no. 70, III no. 124.
118. Des Marez. *o.c.* p. 314, 362, 363.
119. A.R. *Waterstaat*. no, 2034.
120. *Tentoonstellingscatalogus o.c.* Brussel 1982-1983. p. 24; De Cloet. *o.c.* III no. 10.
121. Goetghebuer. *o.c.* p. 66; Gautier. *o.c.* 1824. p. 260; Des Marez. *o.c.* p. 226.
122. François Rude was door architect Vander Straeten aanbevolen aan architect Damesme. Voor een afbeelding van het ontwerp zie *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p. 205; voor een afbeelding van het ontwerp door Godecharle zie Devigne. *o.c.* p. 52, 100, planche XIV, fig 48 .
123. Goetghebuer. *o.c.* p. 30; Gautier. *o.c.* 1824. p. 284-285; De Cloet. *o.c.* II no. 113.
124. *Tentoonstellingscatalogus o.c.* 1985-1986. p. 204-205; afbeelding in: *Nationale Opera/Opéra nationale* (Brochure Dienst Dramaturgie Nationale Opera). Brussel 1985-1986.
125. De Cloet zegt over de schouwburg: *Tous ces avantages sont dus à la munificence de S.M., qui tous les ans fait prélever sur sa cassette particulière une très forte somme, destinée au soutien et à la prospérité de ce magnifique établissement.* De Cloet. *o.c.* II no. 113; Gautier. *o.c.* 1824. p. 286; Goetghebuer. *o.c.* p. 31, 34.
126. Het huidige fronton door Eugène Simonis stelt de harmonie der menselijke passies voor. Des Marez. *o.c.* p. 319.
127. De modellen van het fronton zijn bewaard gebleven in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. De bustes van Mercurius en Vulcanus bevinden zich in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Van Ypersele de Strihou. *o.c.* LXXXI. p. 6 voetnoot 10.
128. Des Marez. *o.c.* p. 323.

Wisseldorpelklosjes *Een sierelement in het grensgebied tussen* *schuiframen en draairamen*

De belangrijkste functie van vensters in een gebouw is het toelaten van licht en lucht en het weren van weer en wind. Naast dit praktische nut hebben vensters ook een decoratieve functie. Het zijn als het ware de ogen in de façade van de architectuur. Al vroeg heeft men er sierelementen op aangebracht. In de romaanse bouwkunst werden de vensters vaak voorzien van natuurstenen deelzuiltjes die versierd waren met gebeeldhouwde kapiteeltjes en basementjes. De gotische periode leverde fantastische maaswerken op. De architecten uit de Renaissance gaven de kruiskozijnen afmetingen en verhoudingen die pasten in het ontwerp van de gevel. Het detailleren van het kozijn zelf lieten ze echter over aan de timmerman of steenhouwer. Deze in de praktijk opgeleide vakman maakte het venster op traditionele wijze, maar voegde daar soms eigen nieuwe details aan toe.

De overgang van het kruisvenster naar het schuifraam en het draairaam in het laatste kwart van de 17de eeuw, zal door ontwerpers en handwerkers samen tot stand zijn gebracht. Ook in de 18de eeuw werd het venster verder ontwikkeld in nauwe samenwerking tussen beide groepen bouwers.¹ Bij de bouw van eenvoudige woonhuizen werd in de regel echter geen architect aangesteld en zal de timmerman zelf de vormgeving hebben verzorgd. In de 19de eeuw zijn bij de meeste vernieuwingen of modernisering van gevels de praktische bouwers bepalend geweest voor de ontwerpen. De ontwikkeling van het Empirevenster met zijn detailleringen laat zien dat de timmerman veel invloed had op de uiteindelijke vormgeving. In mijn dagelijkse werkgebied de stad 's-Hertogenbosch trof ik een klein, met zorg door de timmerman gemaakt detail aan op de wisseldorpel van schuiframen. Nadere bestudering van dit stukje timmermanskunst leverde verrassende resultaten op.

Versieringen op kruiskozijnen

Op de kruising van de middenstijl en het zogenaamde kalf van kruiskozijnen werden vanaf de 17de eeuw soms versieringen aangebracht als de stijl en de regel voorzien waren van profileringen. Deze profileringen, meestal in de vorm van opgebrachte latten, wer-

den in verstek verbonden zodat er kleine kruisen of diagonalen ontstonden.² De profiellatten konden ook koud tegen vierkante of rechthoekige knoppen aanlopen.³ Deze werden dan voorzien van eenvoudige versieringen in de vorm van cirkels of diamantkoppen. Fraai versierd zijn de (natuurstenen) kruiskozijnen van het Delftse stadhuis, die bij de restauratie in de jaren zestig naar aangetroffen restanten zijn gereconstrueerd.⁴ Op de tekening uit de *Architectura Moderna* van het ontwerp van Hendrick de Keyser staan de als consoles uitgevoerde sierelementen ook aangegeven.

In de meeste gevallen zal echter niet de architect maar de timmerman dergelijke versieringen creëren. Vooral de middenstijl en de kruising met het kalf lijken bij uitstek geschikt voor decoraties. Dit zien we ook bij de 18de- en 19de-eeuwse schuif- en draairamen.

Klosjes op draairamen

Het draairaam is van oorsprong geen Nederlandse constructie. Dit vermoedelijk in Frankrijk ontwikkelde beweegbare raam is in Nederland toegepast vanaf het midden van de 17de eeuw.⁵ De oudste vensters met draairamen in Nederland zagen eruit als kruiskozijnen. De vaste middendorpel, het kalf, was voorzien van profileringen. De middenstijl bezat een

1 Versieringen aan schuiframen, waierzwikken en wisseldorpelklosjes aan het pand Kruisstraat 21 te 's-Hertogenbosch.

2 's-Hertogenbosch, Markt 15 hoek Kolperstraat 2. Doorlopende middenstijl van bovenraam.

stolpnaald. Deze naald werd aan de bovenzijde afgedekt door de geprofileerde middendorpel. Een versiering op de kruising van middenstijl en regel kwam bij de oudste vensters met draairamen in de Noordelijke Nederlanden niet voor. In Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden werd de bovenzijde van de stolpnaald afgedekt met een op het half aangebracht klosje, in de

bouwterminologie wel als 'kikker' aangeduid. De vensters in de vleugel van het Markiezenhof te Bergen op Zoom uit ca. 1720 zijn het oudst bekende voorbeeld in Nederland.⁶ In Zeeland en Limburg werden in de tweede helft van de 18de eeuw onder invloed van Zuidnederlandse architecten ook draairamen met klosjes toegepast.

In België komen dergelijke klosjes in vele variaties voor bij de 18de- zowel als de 19de-eeuwse draairamen. In ons land zijn draairamen alleen in het zuiden, met name in Limburg en midden Brabant, aangebracht.

Versieringen op schuiframen

In Nederland zijn schuiframen vanaf de jaren tachtig van de 17de eeuw toegepast.⁷ De geprofileerde wisseldorpels werden toen niet voorzien van klosjes. In de loop van 18de eeuw kregen de ramen steeds grotere ruiten, maar de glasroeden behielden hun smalle vorm. Deze ramen kregen geen sierelementen op de wisseldorpel. Eerst met de komst van de ramen met grotere ruiten en brede middenstijl komen er mogelijkheden om op de kruising van middenstijl en dorpel accenten aan te brengen. Door op of aan de wisseldorpels van schuiframen klosjes te bevestigen, die overeenkomst vertonen met de afdekkingen boven de stolpnaalden van draairamen, ontstond een type schuifraam dat uiterlijk veel leek op een draairaam (afb. 1).

Deze architectonische sierelementen aan wisseldorpels, die ik de werknaam 'wisseldorpelklosjes' heb gegeven, wil ik hierna nader beschouwen.

De functie van wisseldorpelklosjes

Zoals uit het voorgaande bleek, zijn de klosjes vooral om esthetische redenen aangebracht. Toch kan aan sommige klosjes een zekere constructieve functie worden toegekend.

Als het klosje op de voorzijde van de wisseldorpel wordt aangebracht kan het dienst doen als aanslag voor de luiken. Ze zijn dan meestal aan de voorzijde vlak en onversierd.

Klosjes die onder de de wisseldorpel zijn aangebracht maken een gesloten halfhoutse verbinding tussen de middenstijl en de onderregel (= wisseldorpel) mogelijk. In enkele gevallen heeft men de middenstijl naar onder laten doorlopen en zijn de beide helften van de onderregel in de middenstijl gepend (afb. 2).

De meeste klosjes zijn echter *op* of *onder tegen* de wisseldorpel gespijkerd. Deze twee wijzen van aanbrengen hebben duidelijk een verschillende oorsprong en hebben zich ook op heel eigen wijze ontwikkeld. Ze komen ook in verschillende streken voor (afb. 3).

Verspreidingsgebied

Wisseldorpelklosjes komen voor in het gebied tussen het huidige België, waar vooral draairamen zijn toegepast, en Noord-Nederland boven de rivieren, waar meestal schuiframen zijn toegepast. Op enkele plaatsen tussen de Maas en de Waal zijn klosjes waargenomen.⁸ In de Belgische enclave Baarle Hertog en in Lommel (B) bevinden zich de enige tot nu toe bekende

'buitenlandse' klosjes. Verreweg het grootste aantal komt voor in de provincies Zeeland en Noord-Brabant. De oostelijke grens ligt bij de Peel. In Limburg zijn ze niet waargenomen. Alleen in Maastricht komt een enkel 'verdwaald' exemplaar voor. Sterke concentratieplaatsen zijn Middelburg en 's-Hertogenbosch. Opvallend is dat ze in het middengedeelte van Noord-Brabant, tussen Tilburg en Bergen op Zoom weinig of niet voorkomen.⁹

3 Verspreidingsgebied van de wisseldorpelklosjes. Tek. J. van den Eynden, Dienst BOA 's-Hertogenbosch.

Noord-Brabant

- 1 's-Hertogenbosch
- 2 Berghem
- 3 Udenhout
- 4 Vught
- 5 Boxtel
- 6 Helvoirt
- 7 Lith
- 8 Tilburg
- 9 Diessen
- 10 Baarschot
- 11 Hilvarenbeek
- 12 Moergestel
- 13 Oirschot
- 14 Veggel
- 15 Zijtaart
- 16 Dinther
- 17 Sint Oedenrode
- 19 Den Dungenl
- 20 Vlijmen
- 21 Engele
- 22 Ravenstein
- 23 Gemonde
- 24 Oisterwijk
- 25 Haaren
- 26 Nieuwkuyk
- 27 Sint Michielsgestel
- 28 Bergen op Zoom
- 29 Breda
- 30 Eindhoven

Zeeland

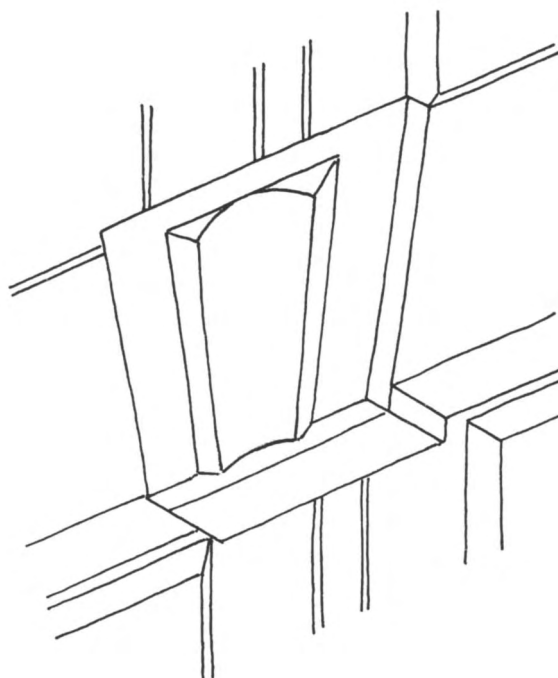
- 31 IJzendijke
- 32 Heinkenszand
- 33 Hulst
- 34 Goes
- 35 Vlissingen
- 36 Aardenburg
- 37 Zierikzee
- 38 Middelburg
- 39 Brouwershaven
- 40 Sint Maartensdijk
- 41 Scherpenisse
- 42 Nieuw-en Sint Joosland
- 43 Axel
- 44 Kappele
- 45 Breskens
- 46 Veere

Gelderland

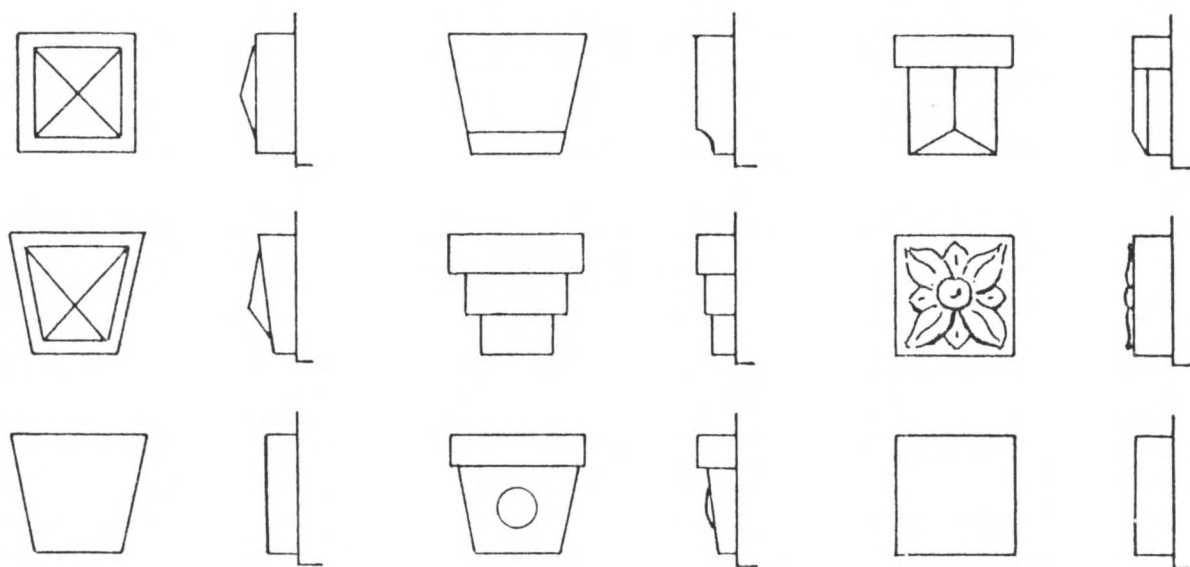
- 47 Kerkdriel
- 48 Zaltbommel
- 49 Heerewaarden

België

- 50 Lommel
- 51 Baarle Hertog

4 Wisseldorpelklosje van het Zeeuwse type, aangebracht aan de voorzijde, iets onder de wisseldorpel uitstekend.

5 Overzicht van de meest voorkomende varianten van de Zeeuwse klosjes.

In Zeeland zijn de klosjes meestal op de wisseldorpels, in Noord-Brabant er onder aangebracht.

Klosjes op de wisseldorpels in Zeeland

Middelburg is rijk voorzien van op de wisseldorpel aangebrachte klosjes. Bij zeker 195 panden zijn ze toegepast. Het overgrote deel heeft een taps toelopende vorm met in het midden een iets verdiept liggend kraalprofieltje, dat in het verlengde loopt van een kraal in de middenstijl. Deze klosjes steken iets onder de wisseldorpel uit (afb. 4). Dit Middelburgse type komt voor op Walcheren, Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen.

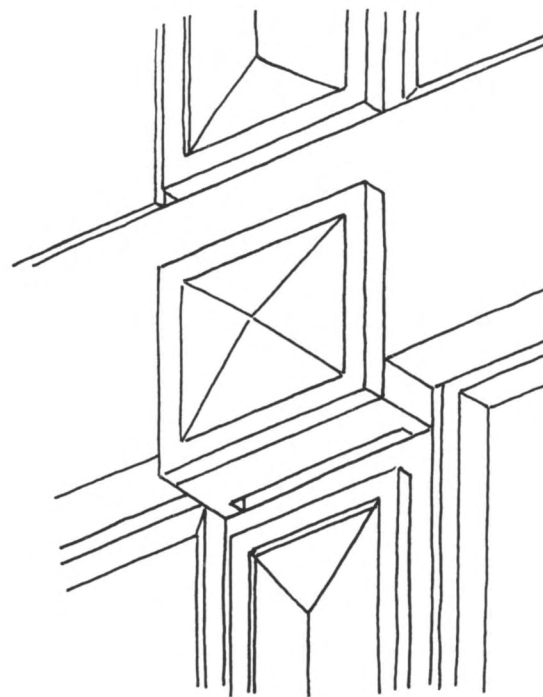
In de Zeeuwse hoofdstad komen ook vergelijkbare klosjes voor, die alleen in de versiering afwijken (afb. 5).

De wijze van aanbrengen is hier steeds gelijk. Op de voorzijde van het raamhout wordt een dun trapeziumvormig plaatje hout bevestigd, dat ongeveer één centimeter onder de onderkant van de wisseldorpel uitsteekt. Onder tegen het dorpelhout wordt een even dun stukje hout gespijkerd. Bij sommige huizen zijn nog alleen deze onderstukjes aanwezig, die bij restauraties wel eens tot verkeerde interpretaties hebben geleid. De bovenzijde van de klosjes strookt met de glaslijn van het bovenraam.

Op Schouwen-Duiveland komen geheel afwijkende vormen voor. Vooral Zierikzee heeft een rijke verzameling aan de huizen rondom de haven (afb. 6). Hier zijn veel platte vierkante klosjes met diamantkop

midden op de wisseldorpel aangebracht, soms in combinatie met vergelijkbare elementen op de boven- en onderregel van de ramen. De middenstijlen zijn dan vaak eveneens versierd met opgebrachte latten of houtsnijwerk. Ook Brouwershaven heeft dergelijke raamversieringen.

Elders in Zeeland komen geheel versierde middenstijlen in combinatie met klosjes ook voor op Tholen, Scherpenisse (gesloopt) en vooral de fraaie voorbeel-

6 Zierikzee. Wisseldorpelklosje met diamantkop. Op de middenstijl van het boven-

en onderraam zijn geprofielde latten aangebracht.

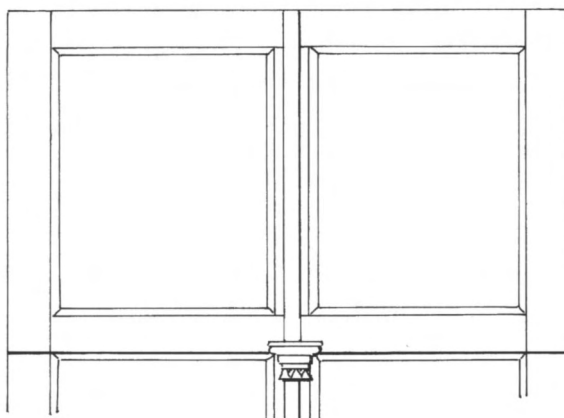
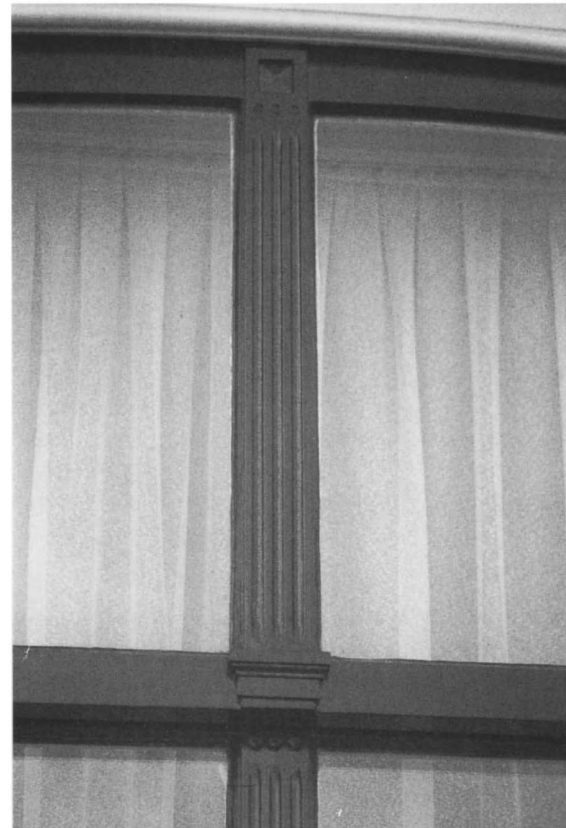

7 Sint Maartensdijk (Tholen), Markt 40. Geprofileerde klosjes, middenstijlen met gesneden afdekklatten, wisseldorpel met kwart-rondprofilering die onderbroken is bij de zijstijlen en de middenstijl.

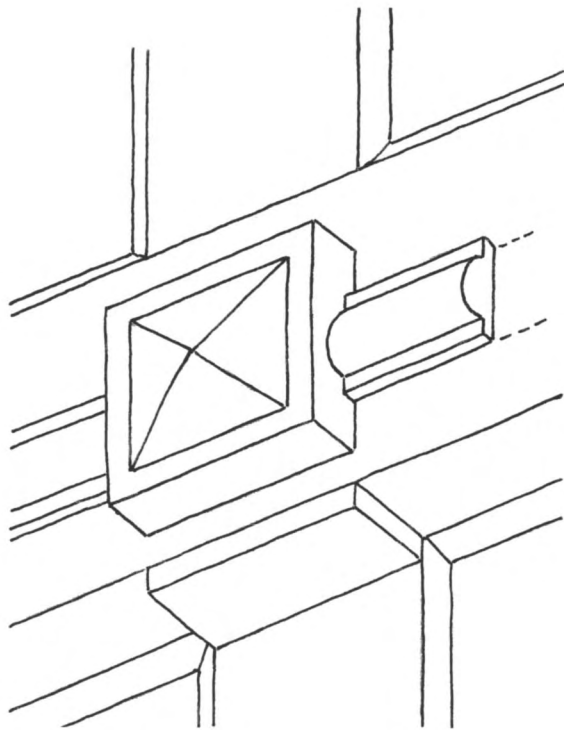
8 Goes, Lange Kerkstraat 16-18. Wisseldorpelklosje en geprofileerde middenstijl. Diamantkopversiering op de bovenregel van het bovenraam.

den op de Markt van Sint Maartensdijk (afb. 7) en op Zuid-Beveland in Goes (afb. 8) en Heinkenszand. Te Bergen op Zoom komen klosjes voor die tot het Zeeuwse type gerekend moeten worden (afb. 9). In het Vlaamse gedeelte van Zeeland, waar de grens tussen de schuiframen en de draairamen heel scherp te trekken is, namelijk ter plaatse van de Belgisch-Nederlandse grens, treffen we voorbeelden aan, die duidelijk laten zien dat de wisseldorpelklosjes voortkomen uit de stolpnaaldafdekkingen van draairamen. In IJzendijke bevinden zich enige ramen die voorzien zijn van een geprofileerde wisseldorpel die lijkt op het kalf van een draairaam. De klosjes steken hier voor de profileringen uit (afb. 10). Te Clinge, dat op de landsgrens ligt, komen half-cirkelvormige verbredingen van de middenstijlen voor bij zowel draai- als schuiframen, soms in combinatie met 'gewone' wisseldorpelklosjes (afb. 11). De half-cirkelvormige

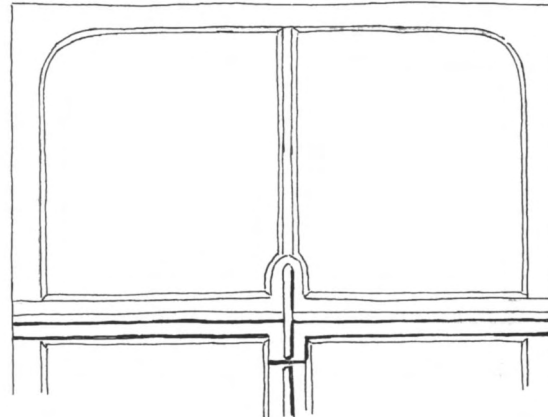
9 Bergen op Zoom. Geprofileerde klosjes op en onder de wisseldorpel.

verbreding van de middenstijl van het bovenraam komt ook voor in het aangrenzende Belgische gebied, maar dan uitsluitend bij draairamen. Op het verbrede gedeelte is in veel gevallen een half rond latje aangebracht, dat één geheel vormt met de stolpnaald en de horizontale kraal op het kalf (afb. 12). Dergelijke plaatselijk verbrede middenstijlen komen ook voor bij schuiframen in Zeeland en in Noord-Brabant. Ze vallen verder buiten het bestek van dit

10 IJzendijke (Zeeuws-Vlaanderen). Schuifraam met klosje en geprofileerde lat op de wisseldorpel.

11 Clinge (Zeeuws-Vlaanderen). Draairaam met halfronde verbreding van de middenstijl van het bovenraam en halfronde geprofileerde latten op de middenstijl en het kalf. Deze elementen komen hier ook voor bij schuiframen.

12 Koewacht (België). Halfronde verbreding van de middenstijl van het bovenlicht boven de deur en het draairaam. Gedateerd 1808.

artikel.

Klosjes onder de wisseldorpels in Brabant

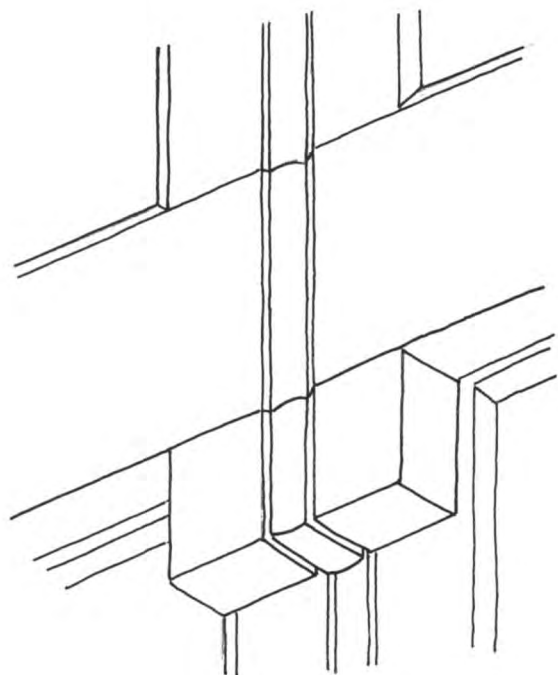
Een centrum waar veel wisseldorpelklosjes zijn toegepast is 's-Hertogenbosch. Hier zijn de versieringen, in tegenstelling tot Zeeland echter *onder* de wisseldorpels aangebracht (afb. 13). In de Noordbrabantse hoofdstad zijn zeker 190 huizen geregistreerd waar ze aanwezig zijn (geweest). Het overgrote deel van deze klosjes is als het ware aangebracht in het verlengde van de veelal brede middenstijl van het bovenraam. De daarin aanwezige in diep relief aangebrachte kraalprofilering zet zich meestal op het

klosje voort.

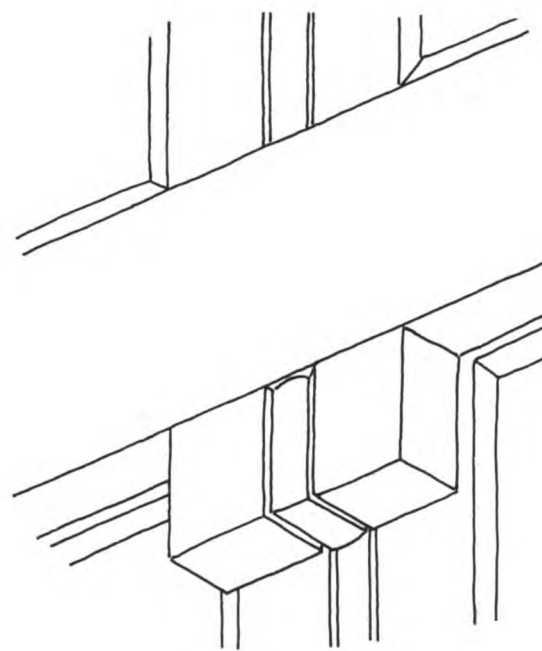
De kraalprofilering is in ongeveer de helft van de gevallen echter niet in de wisseldorpel aangebracht omdat er dan haaks op de vezelrichting van het hout geschaafd moest worden (afb. 14).

Dit Bossche- of Brabantse type komt ook veel voor in de belangrijke dorpen en kleine stadjes in de omgeving van 's-Hertogenbosch, de Meyery en de Kempen, zodat we wel mogen spreken van een Brabants type.

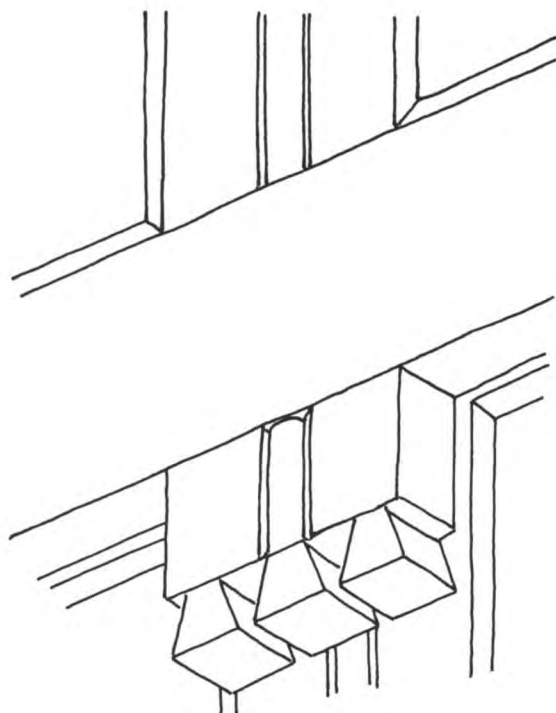
Naast dit eenvoudige type komen er bij de voornamere huizen rijker versierde exemplaren voor. Vooral guttae waren in trek: brede-, twee grotere-, of drie

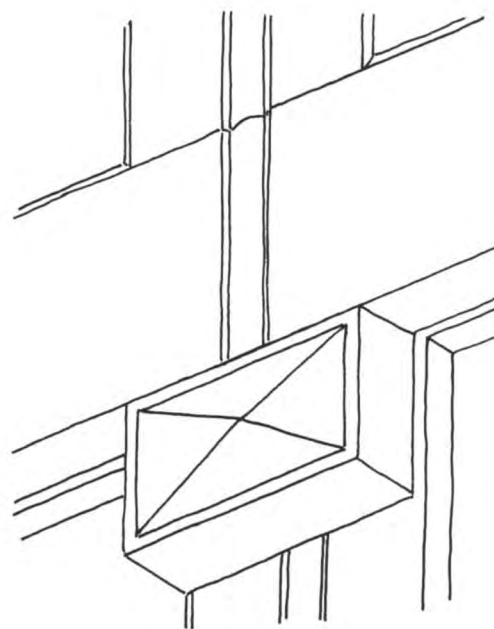
13 Wisseldorpelklosje van het Brabantse type met doorlopende kraalprofilering op de middenstijl.

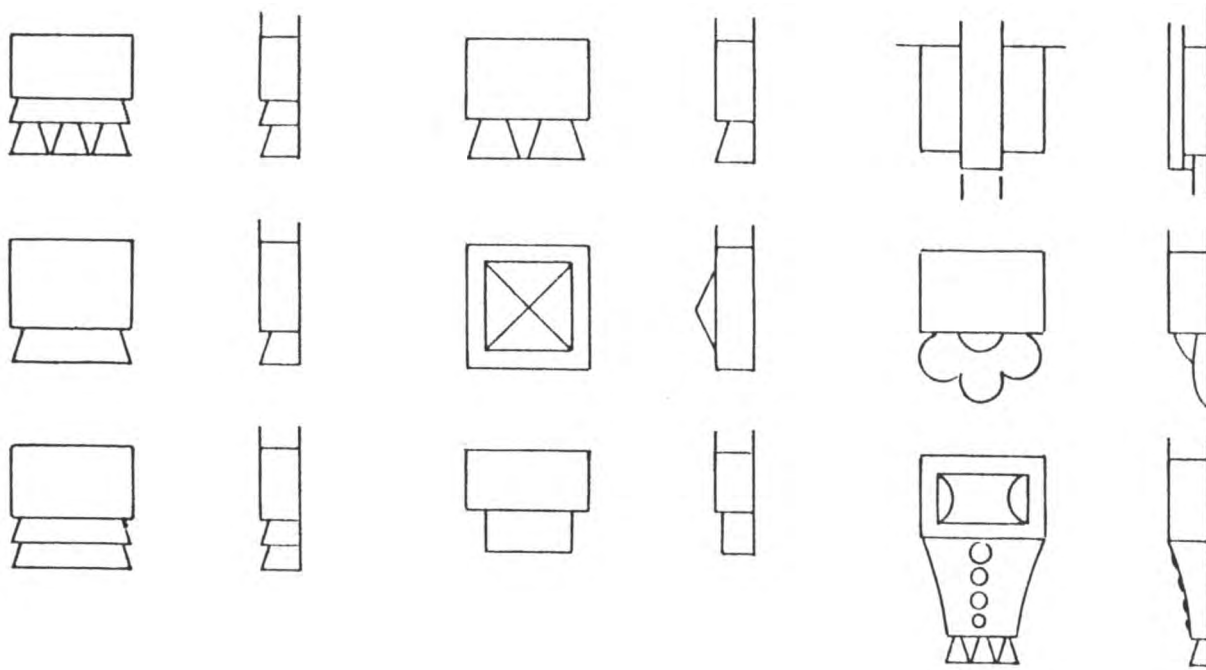
14 Wisseldorpelklosjes van het Brabantse type met onderbroken kraalprofilering ter plaatse van de wisseldorpel.

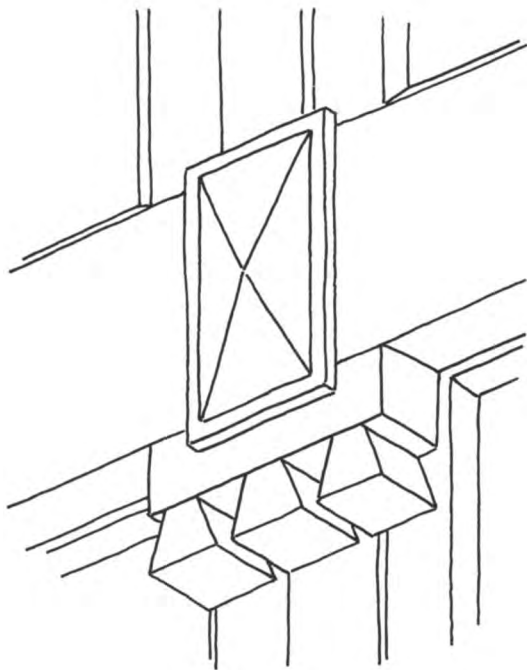
15 's-Hertogenbosch, wisseldorpelklosje met drie guttae.

16 's-Hertogenbosch, wisseldorpelklosje met diamantkopverstiering.

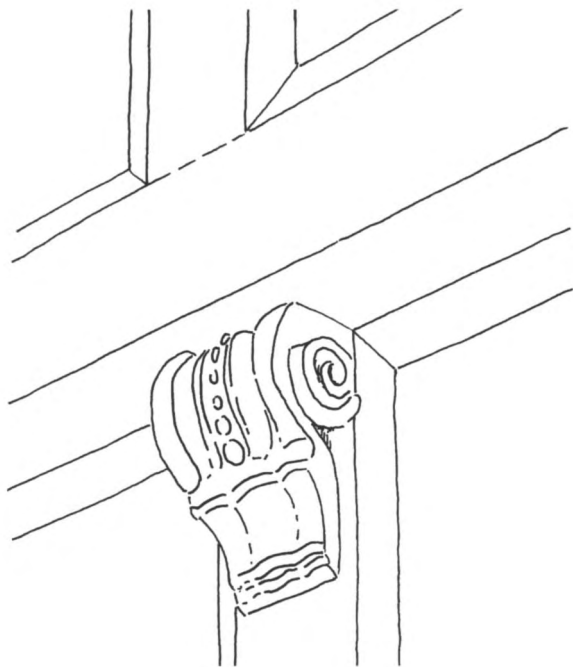
17 Overzichtstekening van de meest voorkomende Brabantse wisseldorpklosjes.

18 Helvoirt, Huis Zwijnsbergen, 1817, klosjes onder en op de wisseldorpel.

19 Berlicum Hoogstraat, voormalig raadhuis uit 1854 (?). Wisseldorpklosjes met pijnappel. Bovenlicht met open zwikken en gebogen roeden.

20 Diessen/Baarschot, Baarschotseweg 40, wisseldor-
pelklosjes uitgevoerd als console. Gerestaureerd.

21 Lommel (België), Dorp 16, 1805. Schuiframen met kleine roedeverdeling en brede middenstijl. Console-
vormig klosje op geprofileerde wisseldor-
pel en op de bovenregel.

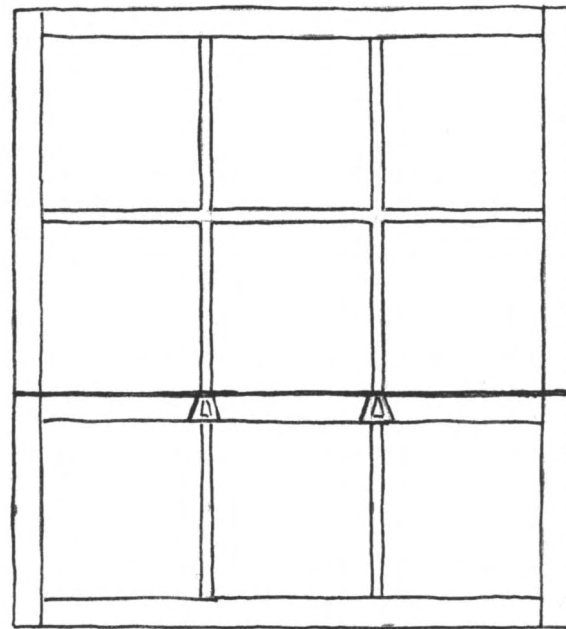
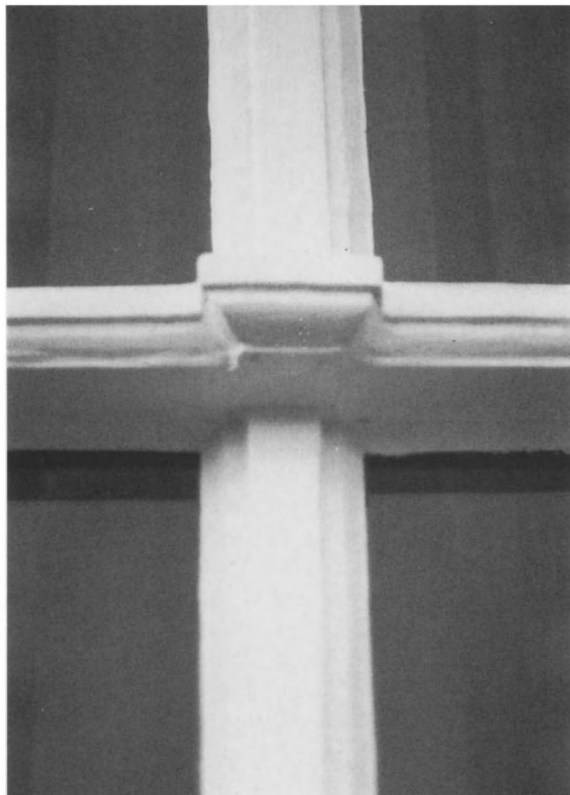
22 Lommel (België), Gestel-
sedijk 106/108. Schuifraam
met gesneden-geprofileerde
wisseldor-
pel en zijklosjes.

kleinere zwaluwstaartvormige druppels naast elkaar, al of niet voorzien van extra randjes en profielen (afb. 15). Daarnaast komt de diamantkopversiering voor, die we al uit het Zeeuwse kennen (afb. 16). Deze komen ook voor bij het in 1817 gemoderniseerde Huis Zwijnsbergen te Helvoirt. Hier zijn ze gecombineerd met guttae (afb. 18). In 's-Hertogenbosch zijn bij enkele huizen fijn gesneden rozetjes toegepast¹⁰ (afb. 17). Opvallend groot zijn de klosjes op de schuiframen van het voormalige raadhuis van Berlicum (1854?), die voorzien zijn van een soort pijnappel (afb. 19). In hetzelfde dorp bevinden zich klosjes met een schelpmotief. Wisseldor-
pelklosjes in de vorm van een console komen voor in Baarschot (afb. 20), Berghem en Diessen (1798).¹¹ In het Belgische Lommel staat aan het marktplein een klein, maar voor ons onderzoek belangrijk pand dat in het gesneden bovenlicht boven de deur het jaartal 1805 aangeeft. Lommel behoorde toen nog tot de Bataafse Republiek. Dit voormalige logement bezit schuiframen met geprofileerde wisseldorpels en klosjes in de vorm van consoles die aan de bovenzijde over de wisseldorpels doorlopen (afb. 21). Deze veelal geprofileerde latten kennen we ook uit andere plaat-

23 Breda, Markt. Rijkversierd klosje op het kalf van een draairaam.

24 Bergen op Zoom, Hoogstraat 25. Wisseldorpel met kwartbolprofieling die doorloopt over het klosje. De middenstijl is voorzien van een lat.

25 Middelburg, Nieuwe Haven 11. Negenruitsraam met twee klosjes op de wisseldorpel.

sen in België en Nederland. Ze zijn ook aangebracht op de onderramen, waar ze als schijnstolpnaalden te interpreteren zijn. In Lommel staat aan de Gestelse-dijk vlakbij de grens nog een huis met een bijzondere versiering van de middendorpel. De schuiframes, die vermoedelijk uit het begin van onze eeuw dateren, hebben een schelpmotief dat in het hout van de wisseldorpel is gesneden (afb. 22). Dergelijke schelpen

komen ook voor bij draairamen in Sint Amands (B).

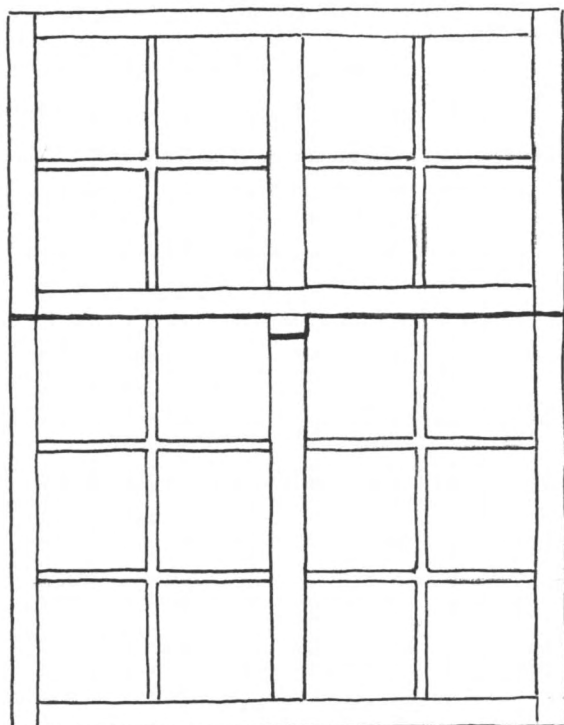
Het gebied tussen de Zeeuwse en de Brabantse klosjes

In het midden- en west-Brabantse gebied tussen Tilburg en Bergen op Zoom, komen weinig wisseldorpelklosjes voor. In Breda komt slechts één gebouw met klosjes voor: Sint-Jansstraat 16. Het betreft hier dui-

delijk een verdwaalde neo-renaissance versiering uit 1890. Bovenramen met een halfronde verbreding in de middenstijl van het bovenlicht komen in Breda, Princenhage en Steenberg en wel voor. Roosendaal bezit in het geheel geen schuiframen met klossen. Opvallend is dat in deze plaats en in Breda veel draai-ramen voorkomen, soms met zeer fraaie versierde knoppen als afdekking van de stolpnaalden (afb. 23). De rijk geprofileerde klossen in Bergen op Zoom lijken geïnspireerd te zijn op de vormgeving van de vensters van het Markiezenhof. Ze zijn echter in te delen bij het Zeeuwse type. De wisseldorpels zijn hier meestal voorzien van een kwartbol-profilering, die aansluit op de profilering van de klosjes. De middenstijl is in Bergen op Zoom veelal voorzien van een lat. Deze glijdt in een gecontramalde sparing in de achterzijde van de wisseldorpel en de klossen (afb. 24). De voorbeelden uit Tilburg en omgeving behoren tot het oost-Brabantse type. Hier komen minder vaak latten op de middenstijlen voor.

De plaats van de klosjes op de ramen

Wisseldorpelklosjes komen voor op de kruising van de wisseldorpel en de brede middenstijl van Empire-vensters. Bij smalle middenstijlen treft men ze minder vaak aan. Vensters met kleinere roedeverdeling

27 Hilvarenbeek, Vrijthof 2. *Schuifraam met kleine roedeverdeling en wisseldorpelklosje.*

26 's-Hertogenbosch, Lepelstraat 12. *Raam in de voorgevel vóór de restauratie.*

hebben geen klosjes. Een uitzondering is het pand Nieuwe Haven 11 te Middelburg dat zogenaamde negenruiterramen heeft met twee klosjes op de wisseldorpels (afb. 25). Het betreft hier waarschijnlijk een restauratie. De vensters in de voorgevel van Het Keershuis, Lepelstraat 12 te 's-Hertogenbosch bezat kleine ruitjes en wisseldorpelklosjes. Nader onderzoek wees uit dat de roedeverdeling niet origineel was. De wisseldorpelklosjes behoorden ook hier oorspronkelijk bij Empire-vensters. Deze zijn daarom bij de restauratie in 1983 gereconstrueerd. In Noord-Brabant komen bij eenvoudige 19de-eeuwse huizen schuifvensters met kleine ruiten maar wel een brede middenstijl voor, die soms voorzien zijn van wisseldorpelklosjes ('s-Hertogenbosch, Oirschot, Hilvarenbeek) (afb. 27). Middelburg heeft vergelijkbare brede middenstijlen (Pottenmarkt 45). Klosjes zijn ook onder de zijstijlen van de bovenramen aangebracht. Deze zijn meestal van jongere datum en komen meer voor bij T-schuiframen. Het zijn vaak console-achtige versieringen. Ze komen ook elders in Nederland en België voor. Een vergelijkbaar visueel effect wordt verkregen door de onderrand van de wisseldorpel te voorzien van een profilering, die niet

over de zijstijlen wordt doorgezet. Dergelijke versieringen hebben ook een groter verspreidingsgebied, maar komen vooral voor in Bergen op Zoom en in Zeeland. Soms is de profilering ook ter plaatse van de middenstijl onderbroken, zodat het lijkt of er een klosje aanwezig is (afb. 28).

In Zeeland, waar de klosjes vaak in combinatie met geprofileerde of zelfs fijn besneden latten op de middenstijlen zijn toegepast, komen ook klosjes voor op de boven- en/of onderdorpel. Vooral in Zierikzee en Vlissingen bevinden zich fraaie exemplaren.

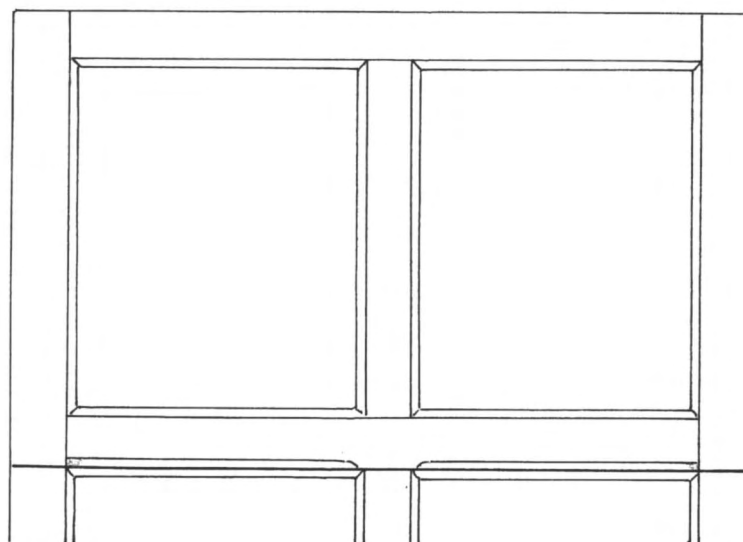
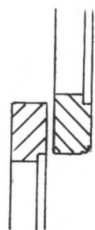
Klosjes op de zijstijlen, de boven- en onderregels en andere versieringen van de wisseldorpels vallen buiten het bestek van dit artikel. De vele fraaie creaties die men erop heeft aangebracht maken een afzonderlijke studie lonend.

De plaats van de vensters met klosjes in de gevels

Verreweg de meeste vensters met wisseldorpelklosjes bevinden zich in de voorgevel. Hieruit blijkt eens te meer dat ze voornamelijk als decoratie dienen. De meestal lagere vensters op de tweede verdieping of zolder bezitten in mindere mate klosjes. Een enkele keer treffen we nog een originele onderpui aan met klossen.

Het laat zich aanzien dat zijgevels, die aan de openbare weg staan, evenals de voorgevels voorzien waren van dezelfde vensterdecoraties. In 's-Hertogenbosch hebben zelfs zijgevels, die aan smalle steegjes staan wisseldorpelklosjes. Middendorpelversieringen in achtergevels komen sporadisch voor. Middelburg kent er enkele, 's-Hertogenbosch een iets groter aantal. In deze laatst genoemde stad komen ze in het algemeen vaker voor bij minder aanzienlijke huizen en achterhuizen, die niet of nauwelijks vanaf de

28 *Wisseldorpel met kwart-rondprofilering die onderbroken is ter plaatse van de middenstijl.*

straat te zien zijn.

Datering

Wisseldorpelklosjes zijn vooral in de Empirestijlperiode aangebracht. Het is niet met zekerheid te zeggen wanneer ze voor het eerst zijn toegepast. De vensters van de meeste 18de-eeuwse gevels zijn in de 19de eeuw gemoderniseerd. Het lijkt niet aannemelijk dat de in de jaren zeventig van de 18de eeuw gedateerde gevels uit Vlissingen en Middelburg oorspronkelijk voorzien waren van wisseldorpelklosjes. Het gerechtsgebouw in Middelburg, dat in 1765 naar ontwerp van J.P. Bauerscheidt de Jonge is gebouwd, bezit echter Franse vensters met geprofileerde stolpnaaldafdekkingen. Deze vensters zijn vergelijkbaar met die van het Markiezenhof in Bergen op Zoom. Waarschijnlijk bezat het in 1940 verwoeste laat 18de-eeuwse huis Lange Noordstraat 26 nog originele schuifvensters met wisseldorpelklosjes.¹² Mogelijk hebben we hier te maken met één van de eerste toepassingen.

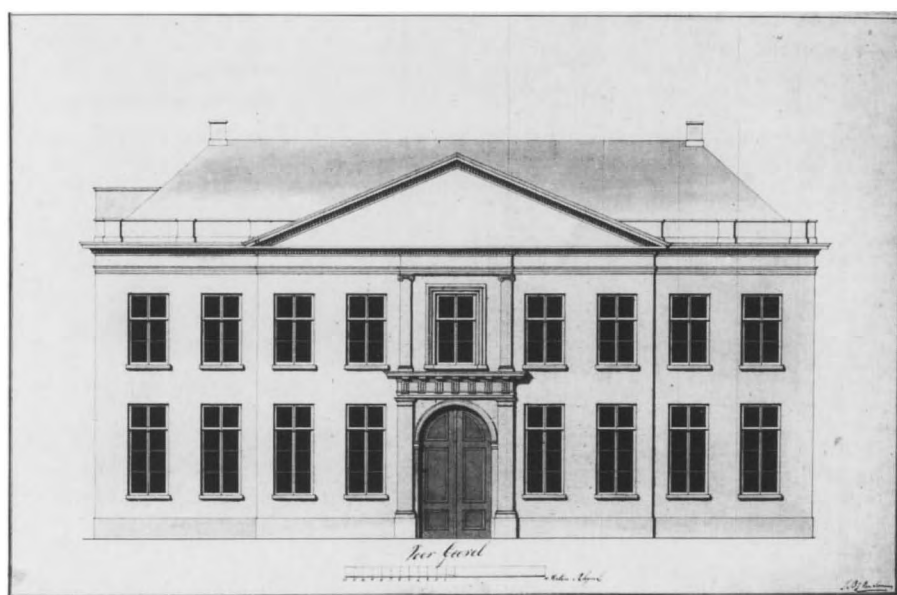
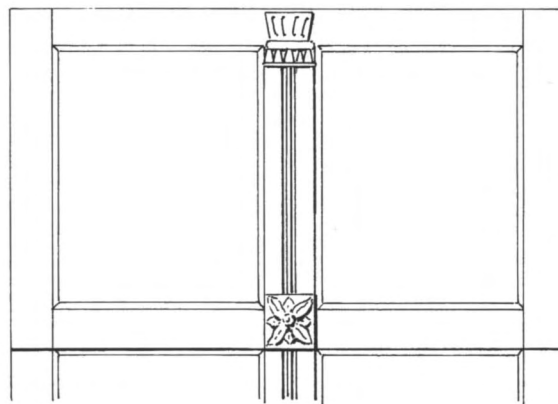
De 18de-eeuwse gevels uit 's-Hertogenbosch van het Gouvernement (1764, architect P. de Swart), het Bisschoppelijk Paleis (1769 en 1776, architect S. Th. van Voorburg, vermoedelijk in 1863 verbouwd door stadsarchitect J.H. Nabbe), het huis Ysselstein (1789) in de Orthenstraat en Hinthamerstraat 212 (1783) zijn vermoedelijk later van nieuwe vensters voorzien. Bij het Gouvernement is dit waarschijnlijk in 1796 gebeurd, zodat we hier mogelijk met een vroege toepassing te doen hebben (afb. 29). Van het Bossche Huis van Bewaring, een ontwerp uit de eerste jaren van de 19de eeuw vermoedelijk van de stadsarchitect J. Verhellouw, is een geveltekening uit de bouwtijd bewaard gebleven waarop wisseldorpelklosjes staan afgebeeld (afb. 30).

Het pand Hoekjes 3 te Diessen dateert mogelijk uit 1798. Het vroegst gedateerde voorbeeld (1790) treffen we aan bij het huis Jachtlust, Torenstraat 45 te Helvoirt.

Uit het begin van de 19de eeuw kennen we het pand Dorp 16 te Lommel (1805). Het huis Zwijnsbergen te Helvoirt is in 1817 gemoderniseerd. Het pand Lange Noordstraat 39 in Middelburg, dat nog zijn oorspronkelijke vensters met 'Zeeuwse' klosjes heeft, is gebouwd in 1825.

De meeste exemplaren dateren echter uit het midden van de 19e eeuw. Tot ver in de tweede helft van deze eeuw paste de timmerman traditiegetrouw klosjes toe.

29 's-Hertogenbosch, Verwersstraat 47 Gouvernement (1796?). Bovenraam met geprofileerde middenstijl, bovenregelklosje en wisseldorpelklosje met rozet.

30 Huis van Bewaring te 's-Hertogenbosch. Voorgevel in het begin van de 19de eeuw. J.B.J. van Someren, ingekleurde pentekening. G.A. 's-Hertogenbosch, stamboeknr. 5028.

31 Arles (Frankrijk). Schuiframen met wisseldorpelklosjes in gebouw op de stadsmuur aan de Rhône.

Het pand Parade 8 te 's-Hertogenbosch heeft zowel in de achtergevel als de voorgevel schuiframen met wisseldorpelklosjes. Het huis is in 1863 verbouwd door stadsarchitect J.H. Nabbe. In het naastgelegen pand Parade 9 zal Nabbe de schuifvensters met kleine roede verdeling hebben laten vervangen door de huidige Empirevensters met wisseldorpelklosjes en waaierzwikken. Merkwaardig is dat ze in het linker gedeelte van het pand ontbreken.¹³ In Breda werden in 1890 klosjes in neo-rennaissance-stijl aangebracht. In 1896 kreeg het pand Choorstraat 8-10 te 's-Hertogenbosch nog klosjes in het schuifraam in de zijgevel. Gedateerde toepassingen uit de 20ste eeuw zijn mij niet bekend.

Restauratie

Als we oude foto's vergelijken met de huidige toestand, dan moeten we konstateren dat er bij restauraties veel wisseldorpelklosjes zijn verdwenen. In 's-Hertogenbosch is dit meer het geval dan in Middelburg, ofschoon de Zeeuwse klosjes meer extra arbeid

vereisen dan de Brabantse. De klosjes die onder tegen de wisseldorpel worden aangebracht zijn eenvoudig te vervaardigen uit een 'afgekort' stukje overtollig hout van de middenstijl. Door het wegschaven van de glassponning ontstaat een klosje, dat iets smaller is dan de middenstijl. Alhoewel de oorspronkelijke klosjes even breed waren als de middenstijlen is deze wijze van restaureren zeker te verkiezen boven het niet meer aanbrengen van de wisseldorpelklosjes.

De Middelburgse klosjes daarentegen moeten speciaal gezaagd en uitgestoken worden. Hier loont hergebruik, iets wat de Zeeuw van nature al geneigd is te doen. Dat men daarbij de klosjes wel eens ondersteboven aanbrengt, nemen we maar op de koop toe. In Middelburg worden de kleine stukjes hout, die na het verwijderen van de klosjes onder de wisseldorpels achterblijven, wel eens voor de orginelen aangezien en als zodanig zogvuldig gehandhaafd of vernieuwd. De restauratiearchitect die de twee klosjes liet aanbrengen op de wisseldorpel van de negenruits-schuifvensters van een pand aan de Nieuwe Haven te Middelburg is mijns inziens te ver gegaan (afb. 25). Maar wat te doen met de stalen gebogen strip, die ter plaatse van het (verdwenen?) klosje aan een pand in Nieuw en Sint Joosland is aangebracht als mogelijke aanslag voor luiken?

De toepassing van dubbele beglazing in de restauratiepraktijk heeft tot gevolg dat alle ramen vernieuwd moeten worden. Het goed dimensioneren van ramen met glassponningen die geschikt zijn voor thermopaneelglas is praktisch al een onoplosbare opgave. Het toepassen van wisseldorpelklosjes kunnen we dan gevoelig wel helemaal vergeten. Veel wenselijker is het bij restauraties binnen-voorzetramen aan te brengen. Alleen bij een dergelijke werkwijze blijft het schuifvenster een sieraad voor de gevel. Binnen het verspreidingsgebied kan het toepassen van wisseldorpelklosjes bij restauraties hiertoe bijdragen.

Epiloog

Door het energiebewuste bouwen van de laatste jaren is het aantal schuifvensters met wisseldorpelversieringen sterk afgenomen. De alom toegepaste aluminium- en kunststoframen wissen deze kleine elementen van 19de-eeuws timmervakmanschap voorgoed uit. Een studie naar het verspreidingsgebied moest daarom snel gebeuren. Vele lange fietstochten door Brabant, Zeeland en aangrenzende gebieden, zijn voor de inventarisatie gemaakt. Het onderzoek vorderde ondanks een tien-versnellingenfiets niet snel. Gelukkig maar, want inventariseren per fiets is een veel aangename bezigheid dan studeren in benauwde archief ruimten. Na de lange en zorvuldige

afbakening van het verspreidingsgebied van de wisseldorpelklosjes, kon ik daarom toch glimlachen bij de ontdekking van wisseldorpelklosjes aan een gebouw in Arles in het uiterste zuiden van Frankrijk (afb. 31).

* Dit artikel is oorspronkelijk geschreven als bijdrage voor het vriendenboek voor dr. ing. H.J. Zantkuijl, dat helaas in de goede bedoeling is blijven steken. Met de publicatie in dit jaarboek wil de auteur alsnog een ode brengen aan deze voor de Nederlandse monumentenzorg zo belangrijke en markante man, die hemzelf tot de bouwhistorie inspireerde.

1. Berends, G., De oudste schuiframen, *Restauratievademecum RV blad* Kozijn, raam 03-1 t/m 10 (1993).
2. Janse, H., *Vensters*, 2de druk Nijmegen 1971, 36-37 en 41. De natuurstenen en de houten kruiskozijnen van het stadhuis van Sluis hadden waarschijnlijk dergelijke kruisen.
3. Devliegher, Luc. en Miek Goossens, *Vensters in West-Vlaanderen*, Tielt- Amsterdam 1980, 29. Vergelijk het 18de eeuwse houten kruiskozijn in het huis Dorpplaats 9 te Koolskamp (B).
4. Kruger, J., De restauratie van het stadhuis 1962-1966, *Delftse Studiën*, Assen 1967, 375-376.
5. Janse, H., Vensters met openslaande ramen in de tweede helft van de 17de eeuw, *Bulletin KNOB*, 1978, 170-176.
6. *Restauratievademecum, Doc blad* Raam 10-1 t/m 3.
7. Berends, G., o.c..
8. Kerckdriel, Teisterbandstraat 20-22. De vierruits attiekramen hebben klosjes, die voorzien zijn van brede guttae. In Zaltbommel zijn bij enige huizen klosjes, of reminiscensies ervan, waargenomen, evenals te Heerewaarden. Met dank aan ir. D.B.M. Hermans.
9. In Roosendaal en in Breda en omgeving komen veel meer draairamen voor, die soms voorzien zijn van rijkversierde stolpnaaldafdekkingen.
10. De rozetjes zijn uitgestoken in dunne plaatjes hout, die op de klosjes zijn aangebracht. Ze komen voor bij: Verwersstraat 1 en 39 in de zijgevel, Achter het Wild Varken 4 en bij de vermoedelijk in 1796 gemoderniseerde gevel van het Gouvernement. De versieringen op de ramen van deze rijke gevel in de Verwersstraat vertonen meer overeenkomst met die in Zeeland. Op het pand Vlasmarkt 51 te Middelburg, dat toevallig 's-Hertogenbosch' genaamd is, zijn ook rozetjes toegepast.
11. Ruhe, H.A.M., *Het dorpswoonhuis in de Kempen*, Zaltbommel 1980, 50-51.
12. Zie afbeelding in W.S. Unger, *De Monumenten van Middelburg*, 2de druk, Maastricht 1943, 223.
13. Goossens, Th., 's-Hertogenbosch bisschopsstad, 's-Hertogenbosch 1185-1935, 's-Hertogenbosch 1935, 85.

Alle foto's zijn opnamen van de auteur. Alle tekeningen zijn, tenzij anders vermeld, van de hand van R. Glaudemans (Dienst BOA 's-Hertogenbosch) naar gegevens van de auteur.

Marc Laman

Amerikaanse invloeden in het oeuvre van de Rotterdamse architect J.P. Stok Wzn. (1862-1943)

De Nederlandse architectuur uit de periode 1850-1940 is tegenwoordig in menig opzicht een interessant onderzoeksterrein geworden. Deze periode vertoont in vergelijking met andere perioden nog veel 'witte' plekken. Mede dankzij het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), dat in 1987 van start ging en dit jaar wordt afgesloten, is het nu mogelijk geworden een completer beeld te krijgen van wat er in Nederland in genoemde periode gebouwd is. Het MIP heeft in zes jaar de jongere bouwkunst van heel Nederland geïnventariseerd. De gegevens zijn in een computerbestand verwerkt en het is de bedoeling dat deze ondermeer voor toekomstig onderzoek gebruikt gaan worden.

Dit artikel behandelt de architect Jacobus Pieter Stok Wzn. die tussen 1888 en 1917 voornamelijk in Rotterdam gebouwd heeft.¹ De mogelijkheid om zich als architect in het eind negentiende eeuwse Rotterdam te vestigen, was zeker niet moeilijk daar Rotterdam vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw met veel ijver aan de uitbreiding en modernisering van havens werkte. Daarnaast werden ook veel nieuwe woonwijken gebouwd voor de sterk groeiende bevolking. Stok heeft zich vanaf het begin van zijn carrière vooral toegelegd op het bouwen van kantoren, pakhuizen en fabriekscomplexen.² Voor zover bekend heeft hij geen arbeiderswoningen gebouwd. Maar er werkten in Rotterdam dan ook veel architecten die elk hun eigen specialisatie hadden. Op een tentoonstelling van Rotterdamse architecten in 1903 was werk te zien van drieënveertig architecten.³ Helaas is het oeuvre van Stok, net zoals bij veel andere Rotterdamse architecten, bij het bombardement van de stad in mei 1940 voor het grootste deel verwoest.

In de eerste fase van het onderzoek, werd getracht zoveel mogelijk objecten van Stok, bestaand of niet bestaand, terug te vinden. Daarbij vormde een deel uit de reeks *'Bibliotheek voor de Moderne Hollandsche Architectuur'* een uiterst nuttige bron, omdat het werk van de architect hierin uitvoerig door middel van foto's is belicht.⁴ Om het overzicht van het oeuvre van Stok zo compleet mogelijk te maken, was tevens een grondig onderzoek in het Rotterdamse

gemeentearchief noodzakelijk. Ook werden de belangrijkste Nederlandse architectuurtijdschriften uit die tijd doorgenomen.⁵ De uiteindelijke oogst viel niet tegen; niet alleen werden vele ontwerpen teruggevonden maar werd bovendien uit diverse tijdschriftartikelen duidelijk dat Stok naast zijn architectenpraktijk actief was geweest in de Rotterdamse Vereniging voor Bouwkunst en Vriendschap, de Bond voor Nederlandse Architecten en dat hij bij diverse architectuurprijsvragen als jurylid heeft opgetreden.

Het aantal werken dat na dit onderzoek aan het licht kwam bedroeg negenendertig. De meeste opdrachten vielen in de periode 1895-1914, namelijk vijfentwintig; een gemiddelde van twee opdrachten per jaar. Aan de bespreking van het tot dusverre teruggevonden oeuvre van Stok kleefde een groot aantal nadelen. Ten eerste zou het beeld te oppervlakkig worden omdat achterliggende ideeën en opvattingen van de architect ontbraken met als gevolg dat het overzicht een te hypothetisch opzet zou krijgen; het gegeven dat de meeste bouwwerken waren vernietigd stond een uitgebreide en degelijke bespreking in de weg. Het leek daarom verstandiger een bepaalde periode uit zijn oeuvre, waar relatief gezien veel informatie over beschikbaar was, uit te lichten. De periode 1895-1914 bleek hiervoor het meest in aanmerking te komen. Weliswaar deed ook hier het verlies van de gebouwen zich gelden, maar er bestond een behoorlijk aantal tijdschriftartikelen, afbeeldingen, bouwte-

1 J.P. Stok Wzn., 1862-1943
(foto rond 1915).

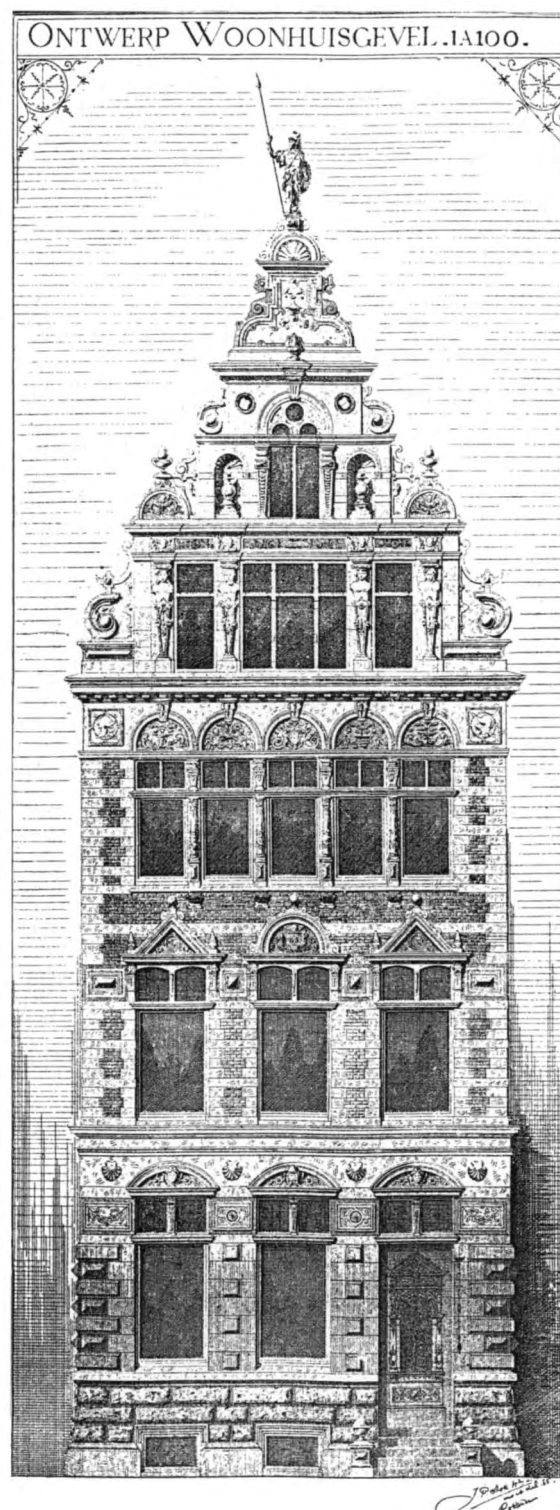

2 Ontwerp woonhuisgevel,
J.P. Stok 1885 (niet uitge-
voerd).

keningen en beschrijvingen van gebouwen uit deze periode. Ook uit architectuurhistorisch oogpunt was deze periode het meest interessant. Zo bestaat er een artikel van T.A.P. van Leeuwen, gepubliceerd in de tentoonstellingscatalogus 'Americana', waarin kort gerefereerd wordt aan een gebouw van Stok uit genoemde periode. Van Leeuwen constateert dat in het werk van een aantal Nederlandse architecten stilistische overeenkomsten bestaan met de Amerikaanse architectuur.⁶ Het artikel beschrijft ondermeer een niet meer bestaand kantoorgebouw van Stok waarin, volgens Van Leeuwen, een aantal *tweedehands* Amerikaanse invloeden te herkennen was: deze waren geleend van een Europees voorbeeld dat op zijn beurt was gebaseerd op Amerikaanse voorbeelden. Met de beschikking over meer gebouwen uit die tijd van Stok kon reeds in een vroeg stadium vastgesteld worden dat ook in andere gebouwen Amerikaanse elementen waren verwerkt, die een meer directe Amerikaanse invloed deden vermoeden. Het belangwekkende van deze constatering lag in het feit dat zij aansloot bij een theorie, die wilde aantonen dat Nederlandse architecten al vóór 1900 met de Amerikaanse architectuur bekend waren en zelfs hun werk beïnvloedde. Een aantal gebouwen van Stok leek deze theorie niet alleen te bevestigen, maar deed het vermoeden dat die invloed veel groter en misschien wel directer was geweest dan men tot nu toe veronderstelde. Alle bestaande onderzoeken die de bron van deze Amerikaanse invloed probeerden te achterhalen hadden deze invloed slechts geconstateerd, maar hadden daar geen bevredigende verklaring voor kunnen geven.⁷ Misschien kon het werk van Stok op deze kwestie meer licht werpen.

De aanloopjaren van J.P. Stok (1886-1895)

Jacobus Pieter Stok Wzn. (afb. 1) werd in 1862 geboren als zoon van de Rotterdamse architect Willem Stok. Over zijn jeugdjaren is niets bekend, behalve dan dat een aantal jaren na de geboorte van Jacobus

een tweede zoon geboren werd: Willem Stok jr. Ook deze jongste zoon zou een opleiding tot architect volgen en onder andere de nieuwe schouwburg in Alkmaar bouwen (1916).

Jacobus studeerde vanaf 1876 tot 1882 aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Weten-

3 *Ontwerp Louisa Stichting
aan de Balistraat Den Haag,
J.P. Stok 1888.*

schappen. In 1882 vervolgde Stok zijn studie aan de Academie des Beaux-Arts in Brussel. Deze studie duurde twee jaar waarna hij waarschijnlijk zijn eerste praktijkervaring opdeed bij de Belgische architect Jules Rau. Deze begon in 1884 in Majola (Zwitserland) met de bouw van een hotel. Nog in hetzelfde jaar schreef Stok zich in bij de Polytechnische School in Delft. Hij doorliep hier slechts de hoogste klassen en kreeg ondermeer les van E. Gugel en A. Le Comte.

In 1886 verschenen in het *Vademecum der Bouwvakken* de eerste ontwerptekeningen van Stok. Het betrof hier een ontwerp voor een woonhuisgevel dat was uitgevoerd in een Hollandse neo-renaissancestijl; een typisch product van zijn tijd. (afb. 2) Het tweede ontwerp, een inzending op een prijsvraag uitgeschreven door het genootschap 'Architectura & Amicitiae', was een zomerconcertzaal die Stok samen met Willem Molenbroek ontwierp. Het duo behaalde met het ontwerp de tweede prijs. Blijkbaar beviel de samenwerking goed want in 1887 schreven zij zich wederom in voor een prijsvraag. Deze keer werd van de deelnemers verlangd dat zij een sociëteitsgebouw zouden ontwerpen. Stok en Molenbroek kozen voor de aankleding van hun ontwerp de neo-renaissance als stijl. Na deze prijsvraag, waarvan overigens niet bekend is of zij deze keer wel een prijs wonnen, gingen beide architecten hun eigen weg. Beiden startten een architectenbureau in Rotterdam.

De eerst bekende opdracht van Stok, die in de eerste jaren met zijn broer Willem het architectenbureau runde, werd echter niet in Rotterdam gebouwd maar in Den Haag. Het betrof een niet meer bestaand gebouw voor de Louisa-Stichting aan de Balistraat (1888) (afb. 3).

In 1889 kreeg Stok zijn eerste belangrijke opdracht in Rotterdam. De firma Lamings & Sons wilde aan de Maaskade een nieuw kantoor- annex fabrieksge-

bouw laten bouwen. (afb. 4) Het ontwerp van Stok werd uitgevoerd en is thans een van de weinige gebouwen van Stok die nog bestaan. Het gebouw dat aan de noordzijde van het Noordereiland staat, telt vier bouwlagen en is opgetrokken in baksteen met natuurstenen banden, diamantblokken en cordonlijsten. De begane grond heeft een hardstenen sokkel met rusticamotief en diamantblokken. De ingang bevindt zich op de middenas en is voorzien van twee bronzen wapenschilden. Het middendeel wordt verder gemarkeerd door vier halfzuilen met rijk gedecoreerde onderdelen. (afb. 5)

In de periode 1890-1896 kreeg Stok voornamelijk opdrachten voor de bouw van herenhuizen, kantoorgebouwen en fabrieken; hij bouwde deze in eclectische stijl.

Tegelijkertijd zien we dat met de aanvang van de jaren negentig een langzame verandering in de architectuur optrad. Er ontstond een tendens om architectonische vormen te vereenvoudigen; een antwoord op het decoratieve en conservatieve karakter van de architectuur in de jaren 1850-1890. Toch is het belangrijk nog eens te benadrukken dat de theoretische basis voor de grote veranderingen in het laatste decennium van de negentiende eeuw juist in de jaren ervoor is gelegd. Belangrijke en invloedrijke geschriften van Semper, Viollet-Le-Duc, Pugin, Crane en Morris verschenen in deze periode. Het gevolg was dat binnen de architectuur een aantal stijlopvattingen naast elkaar of door elkaar toegepast werd: het zogenoemde eclecticisme. Er werd veel geëxperimenteerd met stijlen uit het verleden zoals het classicisme, gotiek en renaissance. Het MIP heeft vele voorbeelden uit deze stijlperiode geïnventariseerd.

Ook de samenleving was door de industriële revolutie, die aan het eind van de achttiende eeuw in Engeland was begonnen, enorm aan het veranderen. Dit had grote sociale en maatschappelijke veranderingen met zich meegebracht. De steden groeiden enorm en

4 Voorgevel en zijgevel
Hulstkamp-gebouw, Maaskade 119-121 Rotterdam,
J.P. Stok 1890 (Foto
M. Laman 1993).

5 Detail voorgevel Hulstkampgebouw, Maaskade 119-121 Rotterdam, 1890
(Foto M. Laman 1993).

de nieuwe inwoners der steden vormden een nieuwe sociale groep: de arbeidersklasse. Zij waren arm en woonden in kleine, slechte woningen. Door hun grote aantallen moesten er dus veel goedkope woningen gebouwd worden. Ook Rotterdam, zoals inmiddels duidelijk is geworden, had te maken met deze problematiek.

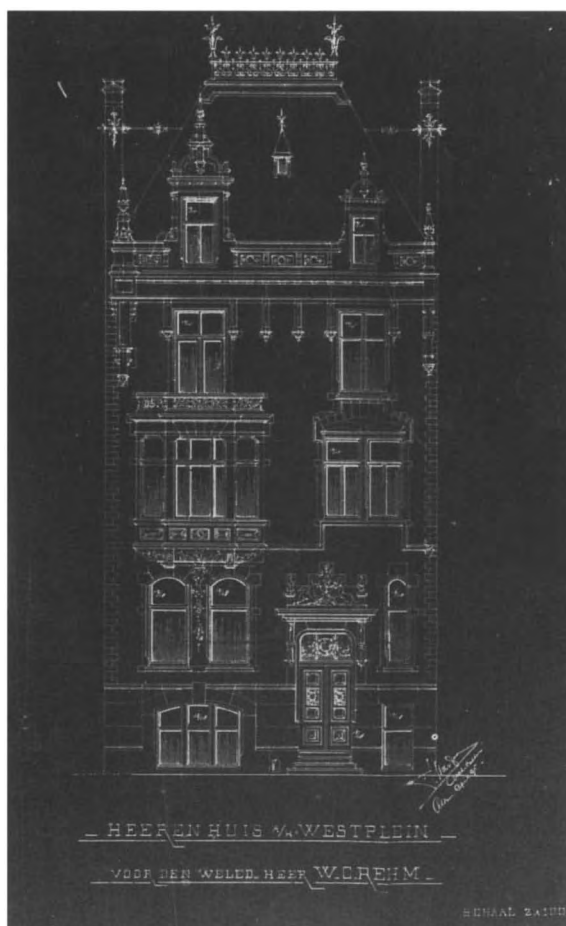
De architectuur had echter niet zo snel een passend antwoord op de veranderingen die zich voordeden. Doordat stijlen veelal door elkaar gebruikt werden leken stations op musea, terwijl een fabriek soms meer op een uit zijn krachten gegroeid herenhuis leek. Veel architectuurcritici probeerden, wanneer zij terugkeken op de jaren 1850-1890, het artistieke niveau in een zonniger daglicht te plaatsen maar moesten uiteindelijk toch toegeven dat van originaliteit geen sprake kon zijn. Zo was Leliman ervan overtuigd dat stations, fabrieken, musea en kantoren toch wel een, weliswaar zwak, eigentijds karakter hadden gekregen. Hij vond het ook niet eerlijk dat de gebouwen uit de negentiende eeuw steeds vergeleken werden met architectuur uit vroegere tijden, omdat deze gebouwen door de tijd een geheimzinnige bekoring hadden gekregen.⁸ Maar later concludeerde hij dat weinigen in deze tijd tot de geest van de tijd kon-

den doordringen: 'velen bepaalden zich tot het klakkeloos overnemen van oude vormen....'⁹

Bij een aantal architecten werd het verlangen zich op een originele wijze te kunnen uiten alsmar sterker. Men was genteresseerd in buitenlandse ontwikkelingen, men wisselde regelmatig ervaringen en ideeën uit en misschien wel het meest belangrijke: men richtte architectuurtijdschriften die regelmatig verschenen. In Nederland las men bijvoorbeeld Engelse tijdschriften als *The Studio* en *The Architectural Record*, waardoor men de geschriften van William Morris en Walter Crane leerde kennen. In sommige gevallen leidde dit zelfs tot persoonlijke contacten, zoals tussen Toorop en Macintosh.¹⁰

Naast contacten met Engeland, bestonden ook nauwe contacten met België, waar sinds 1888 de groep 'Les Vingt', of 'Les XX' was opgericht, bestaande uit Van de Velde, Rops, Ensor, Rodin en Toorop. Het is ook in België waar men voor het eerst probeerde een nieuwe decoratieve stijl te creëren, die totaal los moest staan van alle neo-stijlen. Rond 1892 zien we in Brussel de Art Nouveau beweging ontstaan, die zoals de naam al aangeeft, zich niet door het verleden wilde laten leiden maar een geheel nieuwe kunstuiting wilde zijn.

In Nederland werden de buitenlandse ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunsten en architectuur nauwlettend in de gaten gehouden. In de steden Rotterdam en Den Haag openbaarden zich de eerste kenmerken van de Art Nouveau. Volgens Louis Gans, die het ontstaan van de Art Nouveau beweging in Nederland uitgebreid heeft bestudeerd, gebeurde dat juist hier omdat in deze steden geen 'architectonische traditie' bestond. Hij schrijft: 'In tegenstelling met Amsterdam, waar het verloop van de eind negentiende-eeuwse opbloei door Cuypers werd bepaald, stonden Den Haag en Rotterdam naar alle kanten open voor de eerste de beste nieuwe impuls.'¹¹ Daarnaast moet met name de invloed van Antwerpen -waar men in de jaren negentig van de vorige eeuw reeds vele fraaie Art Nouveau voorbeelden kon zien- op Rotterdam niet onderschat worden. Beide steden hadden als gevolg van de bloeiende handel regelmatig contact met elkaar. De Rotterdamse vereniging voor *Bouwkunst en Vriendschap*, die in 1885 was opgericht om aan de strenge beginse-

6 Ontwerp herenhuis aan het Westplein 6 Rotterdam, J.P. Stok 1895 (Foto Gemeente Archief Rotterdam, 1987).

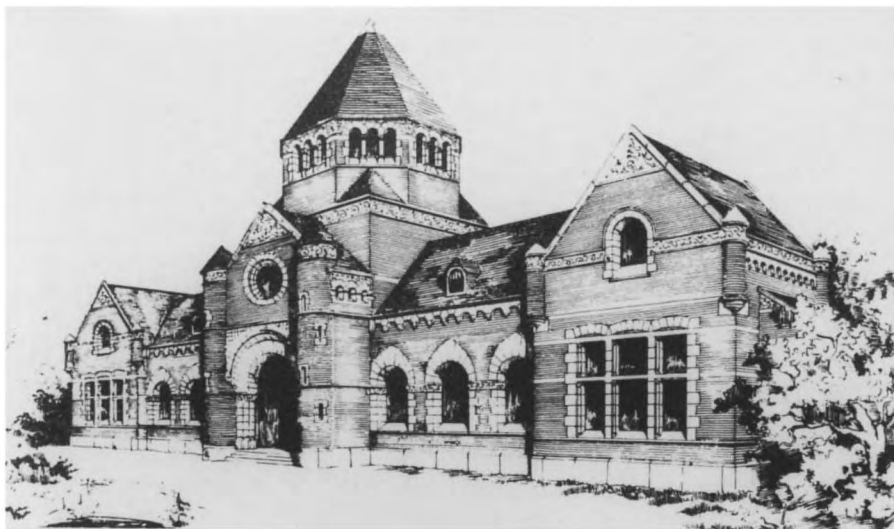
7 Woonhuis aan de van Rotterdam, J.P. Stok 1896 (foto rond 1915).
Vollenhovenstraat 29

len van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* een alternatief te bieden, speelde bij de vernieuwingen in Rotterdam een grote rol. Zij was één der invloedrijkste bouwkundige verenigingen in Nederland en stond toen vooral bekend om haar progressieve karakter.

Ook J.P. Stok volgde de nieuwe ontwikkelingen nauwlettend, getuige het veranderde karakter van zijn ontwerpen die hij na 1895 produceerde. Een andere indicatie voor deze verandering is het feit dat hij in deze tijd Japanse kunst begon te verzamelen.¹² Men beschouwt de Japanse kunst als één van de inspiratiebronnen van de Art Nouveau.

De eerste poging tot vernieuwing, een herenhuis uit 1895 aan het Westplein in Rotterdam is een typisch overgangswerk. (afb. 6) Veel decoratieve elementen zijn weliswaar verdwenen, waardoor een vlakkere gevel is ontstaan, maar er is nog sprake van een historiserende 'François I-chateau-stijl.' De keuze voor deze stijl zou misschien al op een Amerikaanse invloed kunnen wijzen, want het is deze stijl die Amerikaanse architecten toepasten op voornamelijk woonhuizen. Andere Nederlandse voorbeelden zijn de tabaksfabriek van A. Salm in Amsterdam uit 1895 (afgebroken 1916) en het 'Witte Huis' van Willem Molenbroek in Rotterdam uit 1898.

8 *Ontwerp in Amerikaanse trant, A.W. Weissman 1891.*

In 1896 verwerkte Stok voor het eerst Art Nouveau decoraties in zijn ontwerp. (afb. 7) Het betrof een huis aan de Van Vollenhovenstraat. Als het ware nog gevangen in een traditionele gevelopbouw, paste hij decoraties toe in de vensters van de erker en in de muurschilderingen daarboven. Deze schilderingen, bestaande uit florale motieven werden geschilderd door A.F. Gips.¹³

Het uiteindelijke resultaat van de woning aan de Van Vollenhovenstraat is niet erg geslaagd; het gebrek aan eenheid tussen decoratieve elementen en de architectonische structuur is zeer evident. Stok trachtte zich los te maken van het historisme maar is daar in dit ontwerp ten dele in geslaagd. De afwijzing van historiserende motieven als decoratief element was slechts een stilistische overweging, want hij verving deze door een andere decoratieve stijl: de Art Nouveau.

Dit moet Stok ook ingezien hebben; wilde hij geheel breken met de traditie, dan moest hij de architectonische structuur aanpakken. Het antwoord kon niet bij de Art Nouveau gevonden worden omdat dit van oorsprong een decoratieve stijl was. Op zoek naar een passend antwoord, kwam Stok vermoedelijk ook bij Amerikaanse voorbeelden terecht, zoals later aan de hand van een aantal voorbeelden aangetoond zal worden. Eerst wordt echter besproken op welke wijze de Nederlandse architecten het werk van Amerikaanse collegae hebben leren kennen en waarom zij elementen van die architectuur in hun eigen ontwerpen verwerkten.

De mogelijke herkomst van Amerikaanse stijkenmerken in de Nederlandse architectuur

De eerste aanwijsbare invloeden uit de Verenigde Staten op de Nederlandse architectuur zijn terug te

voeren tot 1891. Dat jaar leverde de gemeente-architect van Amsterdam A.W. Weissman bouwtekeningen bij de gemeente in, waarin een aantal duidelijke Richardsoniaanse stijlinvloeden te zien zijn. (afb. 8) Hierover schreef hij later: '...ik trachtte de beginnenden, waarvan de hedendaagse Amerikanen bij hunne bouwwerken uitgaan, in toepassing te brengen (maar) deze werden door het stadsbestuur onvoorwaardelijk afgekeurd'.¹⁴

De verwerking van dergelijke Amerikaanse stijkenmerken kwam niet helemaal uit de lucht vallen. Er bestond al geruime tijd een grote interesse voor de (architectonische) vernieuwingen die zich aan de andere kant van de Atlantische oceaan voordeden. Deze belangstelling uitte zich ondermeer in een aantal kleine artikelen, die onder andere in Nederlandse architectuurbladen verschenen. De artikelen richtten zich voornamelijk op 'the american way of building', dat wil zeggen; zij behandelden niet de formele maar de technische aspecten van de architectuur. Over het algemeen was men het er over eens dat de Amerikaanse architecten artistiek gezien ver achter liepen bij hun Europese collegae. Daarentegen stond hun architectuur technisch gezien op een hoger peil door de doelbewuste en consequente toepassing van nieuwe bouwmaterialen als ijzer en beton.

In 1889 verscheen in het *Vademecum der Bouwvakken* een artikel over Amerikaanse woningbouw in de steden. Als voorbeeld werd het zogenoemde Tacoma-builing genomen dat volgens de auteur een 'angstwekkende hoogte' van twaalf verdiepingen telde. De teneur van dergelijke artikelen bleef tot het eind van de negentiende eeuw hetzelfde; zelden werd ingegaan op de artistieke inhoud van de Amerikaanse architectuur. Gebeurde dit wel, dan was het oordeel meestal vernietigend.

De architect Henri Hobson Richardson vormde

hierop een uitzondering. Hij was één van de eerste Amerikaanse architecten die erin slaagde bij zijn Europese vakbroeders bewondering en erkenning af te dwingen. De waardering was zelfs zo groot dat het *Royal Institute of British Architects* hem nomineerde voor de RIBA-medal, iets dat vergelijkbaar is met de nominatie voor een Oscar in de filmwereld. Hij zou de eerste Amerikaanse architect zijn geweest die een dergelijke prijs gekregen zou hebben, ware het niet dat zijn vroegtijdige dood in 1886 dit verhinderde. Ook in zijn eigen land was Richardson een gerenomeerd architect. Hij had een opleiding genoten aan de *Ecole des Beaux-Arts* in Parijs. Tijdens zijn studie werd hij reeds aangetrokken door de eenvoudige en robuuste vormen van de romaanse architectuur van de Provence. De stijl die Richardson zo karakteriseerde, stamde van oorsprong uit Europa. Terug in de Verenigde Staten paste hij deze vormen op originele wijze toe in zijn gebouwen. Een typisch kenmerk van Richardsons architectuur is onder meer het gebruik van ruwe, zware uitgehakte stenen waardoor de gebouwen, met name de landhuizen, een log karakter hadden. Het F.L. Ames Gate Lodge is een extreem voorbeeld hiervan. (afb. 9) Na zijn dood bleef zijn invloed dan ook binnen de architectenwereld merkbaar. Met name in Chicago zien we de meeste volgelingen van Richardson, maar ook daarbuiten vindt men vele voorbeelden van zijn typische stijl, die het neo-romanesque werd genoemd, terug. De populariteit van Richardson is te verklaren uit het feit dat hij als eerste erin slaagde de Amerikaanse architectuur vorm te geven die nationaal geaccepteerd werd.¹⁵

Architecten na Richardson, met name die van de zogenoemde New York School, trachtten de rom-

aanse vormen toe te passen op de hoge gebouwen die inmiddels de bijnaam skyscrapers hadden gekregen. Dit bracht uiteraard veel moeilijkheden met zich mee, immers van oorsprong is het romaans, in tegenstelling tot de gotiek, niet verticaal gericht. Vanuit de constructieve opzet van de skyscraper bekeken -het staalskelet ontnam de muren hun dragende functie- paste de romaanse stijl ook niet bij de moderne hoogbouw omdat de romaanse bouwkunst, met name die van Richardson een zwaar en log karakter had. Toch slaagde George B. Post erin als eerste de romaanse rondbogen bij het staalskelet op een succesvolle wijze toe te passen. Post liet de rondboog over verschillende verdiepingen ongehinderd omhoog lopen, zoals in de gevel van de Produce Exchange in New York (1885) te zien is. (afb. 10) Een dergelijke opbouw verraadt een andere invloed welke terug te voeren is op de Romeinse aquaducten die een soortgelijke structuur hebben. Met name de verdubbeling van het aantal rondbogen in de bovenste verdiepingen heeft een nauwe verwantschap met bijvoorbeeld het aquaduct bij Nimes in Frankrijk. (afb. 11) De toepassing van de rondboog op 'commercial buildings', bleek de artistieke uitvinding van de eeuw te zijn. Al snel werden vele hoge kantoorgebouwen, warehouses en openbare gebouwen op de hierboven beschreven manier aangekleed. In Europa bleef deze stijl niet onopgemerkt.

Over het algemeen vond men dat de Amerikanen veel te hoog bouwden, maar de wijze waarop zij de gebouwen aankleedden, werd door vele Europese architecten als een geslaagd antwoord beschouwd op het eclecticisme. De eenvoudige vormen van het neo-romanesque gaven de kantoren, opslagplaatsen en openbare gebouwen een passend contemporain en

9 *F.L. Ames Gate Lodge, North Easton, Mass., H.H. Richardson 1880*
(Foto Daly, 1886).

modern karakter. Dat deze stijl in de Verenigde Staten ontwikkeld was versterkte dit idee alleen maar: het land was een symbool van de onbegrensde vooruitgang.

Tot slot moet op deze plaats opgemerkt worden dat de rondboog als architectonische vorm in Europa uiteraard bekend was en veelvuldig in de architectuur toegepast werd. In Duitsland bestond in de negentiende eeuw zelfs de zogenoemde 'Rundbogenstil'. Het meest duidelijke verschil met de Amerikaanse toepassing van de rondboog, is dat de Europese architecten de rondboog op een manier toepasten die meer in de traditie verankerd lag: versierd met klassicistisch ogende geprofileerde lijsten, vergezeld van pilasters en praktisch nooit gekoppeld. De Amerikanen waren in dat opzicht vrij van deze traditie.

Na de dood van Henri Hobson Richardson verbreidde zijn reputatie zich heel snel, maar hoe zijn werk en dat van zijn volgelingen in Nederland ruim vóór 1900 bekend is geworden blijft vooralsnog vaag. Ten aanzien van specifieke aanwijsbare neoromanesque elementen in de Nederlandse architectuur vanaf 1890, rijst de vraag hoe men op de hoogte was gekomen van zijn oeuvre. De Nederlandse architectuurtijdschriften schreven weliswaar met regelmaat over de Verenigde Staten, maar daarbij werden zeer weinig foto's geplaatst. Toch zijn deze artikelen de basis geweest voor de kennis van de Amerikaanse architectuur in Nederland. Reeds vanaf 1863 wisselden de *Maatschappij tot Bevoordering van de Bouwkunst* publicaties uit met de *Smithsonian Institute*. In de jaren 1884, 1885 en 1886 verschenen artikelen over Amerikaanse bouwkunst in *De Opmerker*. Reinink oppert in het artikel 'American Influences on late-nineteenth century architecture in the Netherlands' dat Nederlandse architecten via buitenlandse tijdschriften, die in de openbare en universitaire leeszaal aanwezig waren, kennis namen van de ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Bij nader onderzoek blijkt ook dit geen bevredigende verklaring te zijn omdat deze, net zoals de Nederlandse artikelen, meestal zonder illustraties werden afgedrukt.¹⁶ Er zou dus naast deze tijdschriften een veel belangrijker bron moeten zijn geweest van waaruit Nederlandse architecten de Amerikaanse bouwkunst leerden kennen. De Amerikaan Dudley A. Lewis heeft in 1962 een uitgebreid onderzoek gedaan naar de invloed van de Amerikaanse architectuur aan de hand van artikelen die waren verschenen in Europese tijdschriften, boeken en anderssoortige publikaties. Hoe de situatie in Nederland was, heeft hij echter niet onderzocht.¹⁷ Hij kwam onder andere tot de conclusie dat na de dood van Richardson in 1886 het aantal artikelen over Amerikaanse architectuur sterk toenam, met

name de artikelen over Richardson zelf. Het betreft hier overigens tijdschriften die niet in Nederland aanwezig waren. Daarnaast ontdekte Lewis een aantal belangwekkende fotoboeken waarin een groot aantal werken van Richardson en van architecten uit de zogenoemde New York School afgedrukt stonden. De fotoboeken zijn in 1886 gepubliceerd en het was de vraag of deze ook in Nederland aanwezig waren. Het eerste fotoboek van Paul Sédille, 'Encyclopédie d'Architecture' kon niet teruggevonden worden. Het zeer zeldzame fotoboek van Cesar Daly, 'Maison Americaines, L'architecture Americaine', werd in het register 'Oude Collectie' van de bibliotheek van de Technische Hogeschool in Delft teruggevonden. Het fotoboek van Daly bestaat uit drie delen waarin honderdtwintig foto's zijn afgedrukt. Deel I heeft de titel 'Edifices publiques et établissements privés', deel II 'Habitations Urbaines' en deel III 'Habitations Suburbaines'. Helaas waren de delen II en III verdwenen hoewel ze wel in het systeem verwerkt zijn.

Het eerste deel bevat veertig foto's met werken van verschillende architecten, waarvan zes van Richardson. Ook bevindt zich in het eerste deel een aantal interessante voorbeelden van de New York School en van gebouwen uit Chicago, waaronder 'arcaded buildings' van G. B. Post, Burnham & Root, Cook & Babb en Adler & Sullivan. De kwaliteit van de foto's is zeer hoog. Tezamen vormen de boeken een goed beeld van de Amerikaanse architectuur zoals die tussen 1860 en 1890 gebouwd werd.¹⁸ Of de fotoboeken van Daly een cruciale bron is geweest voor de Amerikaanse invloeden op de architectuur in Nederland, kan vooralsnog niet met zekerheid gezegd worden. De oplage van de fotoboeken is niet bekend, maar erg groot zal zij niet geweest zijn. Wel werden in de universitaire bibliotheek van Leiden, de bibliotheek van de TH en de koninklijke bibliotheek andere uitgaven van Daly gevonden, waarmee de bekendheid van deze uitgever in Nederland in ieder geval wel vaststaat. De invloed van Daly's fotoboeken over de Amerikaanse architectuur moet zeker niet overschat worden, maar aan de andere kant mag men ook niet uitsluiten dat architecten en architectuurstudenten in Delft de fotoboeken onder ogen gehad kunnen hebben. De kennis van de Amerikaanse bouwkunst in ons land vóór 1890 kan mijn inziens hiermee voor een deel verduidelijkt worden. Voor de nieuwsgierigen waren de boeken van Daly probleemloos in de bibliotheek van de Polytechnische School te vinden.

Daar Stok in 1886 nog in Delft studeerde, is niet onwaarschijnlijk dat ook hij de boeken onder ogen heeft gehad. Ook de architect Weissman moet ongetwijfeld Daly's boeken ingezien hebben toen hij in

10 Produce exchange, New York, G.B. Post 1881 (Foto Daly, 1886).

11 Aquaduct Nimes, gebouwd tijdens Augustus' regeerperiode.

1887 met zijn studie begon van de negentiende-eeuwse Amerikaanse bouwkunst.¹⁹ De uitgave van Carl Hinckeldeyn's *'Neubauten in Nord-Amerika'* die in de literatuur ook als een invloedrijke publikatie wordt beschouwd, verscheen in pas 1898. Zonder afbreuk te doen aan de invloed van dit fotoboek, toont het geen voorbeelden van arcaded warehouses. Het fotoboek laat met name landhuizen en veel interieurs zien. Voor Stok en andere Nederlandse architecten die voornamelijk kantoren en pakhuizen bouwden, vormde de publikatie van Hinckeldeyn daarom geen direct aanwijsbare inspiratiebron voor hun architectuur.

Er bestonden uiteraard nog meer manieren waarop men meer te weten kon komen over Amerika. Wat te zeggen over de verhalen van reizigers die de Verenigde Staten hadden bezocht. De Rotterdamse architecten zaten vanzelfsprekend met de opkomende wereldhaven dicht bij de bron. Handelslieden, vertegenwoordigers, zeelui en reizigers van allerlei pluimage waren er in Rotterdam in overvloed. In ieder geval kennen wij een anekdote van een Nederlandse toerist en vurig bewonderaar van Richardson die erin slaagde de 'meester' te ontmoeten.²⁰ Het is zeker niet uit te sluiten dat dergelijke Amerikagangers zelf illustraties meenamen. Zeker als het ging

om architecten zoals J.A. van Straaten en J. Stuyt die in 1892 van een reis uit de States terugkeerden. Hun bevindingen zullen bij hun vakbroeders zeker niet onbekend zijn gebleven.

Maar men kon ook uitgaven van eigen bodem lezen die uitgebreid over de Verenigde Staten schreven. Zo bracht Elsevier in de jaren 1886-1889 een vierdelige publikatie van Gerard Keller op de markt onder de titel *'Amerika in beeld en schrift'*.

Al met al kunnen we met zekerheid vaststellen dat na 1890 de Amerikaanse bouwkunst in Nederland aan populariteit won. Aan de hand van enkele voorbeelden kan dat bewezen worden.

De eerste voorbeelden van amerikanisme in de Nederlandse architectuur

In 1893 ontwierp H.P. Berlage het kantoorgebouw voor de verzekeringsmaatschappij *'De Algemeene'* aan het Damrak in Amsterdam. Dit gebouw werd door tijdgenoten als *'Amerikaansch-romaansch'* omschreven.²¹ Deze toeschrijvingen worden tegenwoordig in twijfel getrokken. In 1975 stelde Auke van der Woud dat de invloed van Richardson op Berlage in deze tijd uiterst twijfelachtig is.²² Toch kan niet ontkend worden dat een aantal elementen van de *'Algemeene'* herinnert aan het neo-romanesque. Manfred Bock zegt hierover: *'Obwohl Berlages Bauten der zweiten Hälfte der neunziger Jahre keine direkte formale Abhängigkeit von der New Yorker Architektur erkennen lassen, darf man dennoch abnehmen dass ihm beim entwerfen Bilder jener expressiven Bauwerke vor Augen gestanden haben.'*²³ De indrukken die Berlage overhield van Amerikaanse voorbeelden vinden we in de *'Alge-*

meene' terug in de reductie en abstractie van architectonische vormen. De tijdschriftartikelen van die tijd zaten er dus niet zo heel ver naast, maar wat eigenlijk veel belangrijker is: zij schiepen met de *'Algemeene'* ongewild een precedent, want na 1893 verschijnen opeens veel meer gebouwen met een Amerikaans karakter. In 1894 bouwde A. Salm het eerder genoemde kantoor-fabriek voor de firma Goulmy en Baar aan het Rokin. Salm ging duidelijk verder dan Berlage -en was daarmee ook minder orgineel- want bij dit gebouw zijn de Amerikaanse invloeden zo duidelijk aanwezig dat van twijfel geen sprake kan zijn.²⁴

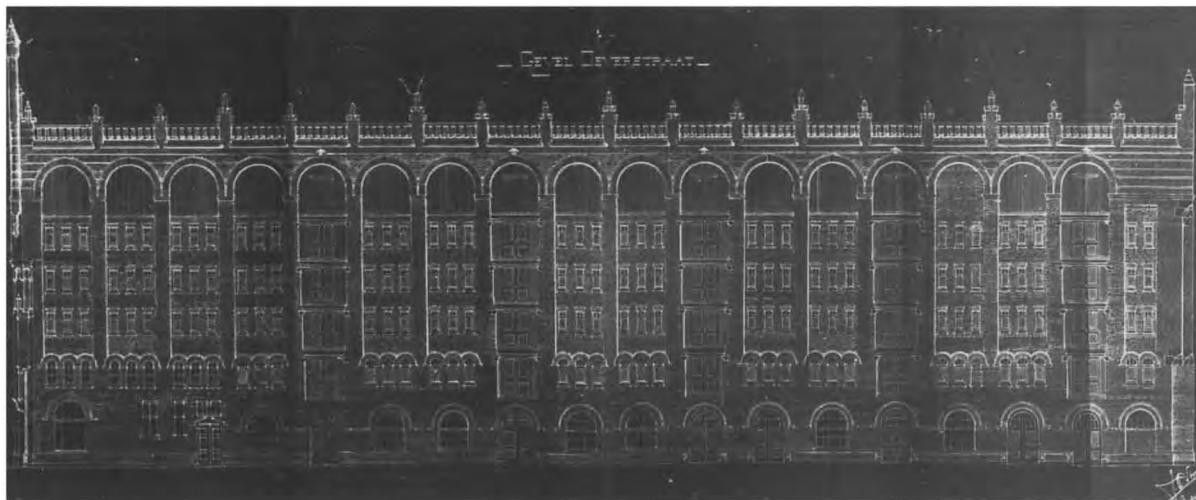
Dat nu wel opeens in Amerikaanse trant gebouwd kan worden, terwijl Weissmans ontwerpen drie jaar eerder naar de prullenbak werden verwezen, lag niet aan de architecten maar aan de opdrachtgevers. De gebouwen die een Amerikaans karakter meekregen waren vooral kantoorgebouwen en andersoortige bedrijfsgebouwen. Blijkbaar dacht men in de Amerikaanse stijl een passende oplossing gevonden te hebben voor het in de negentiende eeuw ontstane kantoor-type. Amerika was het symbool van de vooruitgang en werd als het modernste land van de wereld beschouwd. Het is in dit kader niet vreemd dat ondernemers zich als modern en vooruitstrevend wilden presenteren en wanneer hun kantoor Amerikaans overkwam betekende dit dat het bedrijf up-to-date was.²⁵

Amerikaanse invloeden in het werk van J.P. Stok Wzn.

In 1895 kreeg Henri Evers de opdracht een kerk voor de Remonstrantse Gemeente te bouwen aan de Wes-

12 Remonstrantse kerk aan de Westersingel 76 Rotterdam, H. Evers en J.P. Stok 1896 (Foto M. Laman 1993).

tersingel in Rotterdam. Om nog onbekende redenen vroeg hij Stok als co-architect. Het ontwerp was in februari 1896 klaar waarna met de bouw begonnen werd. De kerk, die het bombardement van mei 1940 overleefde, valt op door de harmonie der vormen en sobere versieringen. Volgens de architecten is gestreefd naar een verbinding tussen vorm en constructie met als gevolg dat gebruikte materialen in alle eerlijkheid getoond worden. Zo is constructie van rondbogen, ton- en kruisgewelven geheel zichtbaar en de daaruit voortvloeiende vormen worden geaccentueerd door het naakte van gebruik baksteen waardoor de muren als het ware 'spreken'; *saxa liquuntur* zoals Evers en Stok het omschrijven.²⁶ Opvallend is het gebruik van ijzer in de constructie van het interieur en de smeedijzeren versieringen die door de firma Braat werden geleverd. Het exterieur toont een krachtige, eenvoudige opbouw en een vlakke, massale behandeling. Opvallend zijn de twee hoektorens aan de Westersingelzijde die zowel in grootte als in hoogte verschillen. (afb. 12) Tijdgenoten zagen in deze oplossing niet alleen een duidelijke verwijzing naar een Amerikaans voorbeeld: de Calvary M.E. Church in Alleghany maar nog meer naar de Beurs van Berlage die overigens ook Amerikaanse details verraadt. De overeenkomst tussen de Beurs en de kerk was zelfs voor sommigen zo sprekend, dat in het 'Vademecum der Bouwvakken' een schertsgedicht werd geplaatst.²⁷ Uit het gedicht blijkt dat men bij de vergelijking van beide gebouwen niet helemaal eerlijk te werk ging, door delen van de bouwwerken doodgewoon niet af te drukken (dit werd overigens wel vermeld). Bovendien zal het weinig moeite kosten nog andere gebouwen uit dezelfde tijd te vinden die min of meer hetzelfde uiterlijk hebben. Het is echter van belang dat Stok nu definitief afscheid had genomen van het

13 Ontwerp pakhuispand Van der Lugt & zn., Prins Hendrikkade Rotterdam.

J.P. Stok 1898 (Foto Gemeente Archief Rotterdam, 1987).

14 Pakhuispand Van der Lugt & zn., Prins Hendrik-

kade Rotterdam (Foto rond 1900).

eclectisch bouwen. Tijdens de laatste fase van de bouw van de remonstrantse kerk aan de Westersingel werkte Stok aan een ontwerp van een pakhuis dat wel degelijk Amerikaanse invloeden verraadde. Hiermee wordt de verdachtmaking dat de Romonstrantse kerk Amerikaanse invloeden had minder vreemd.

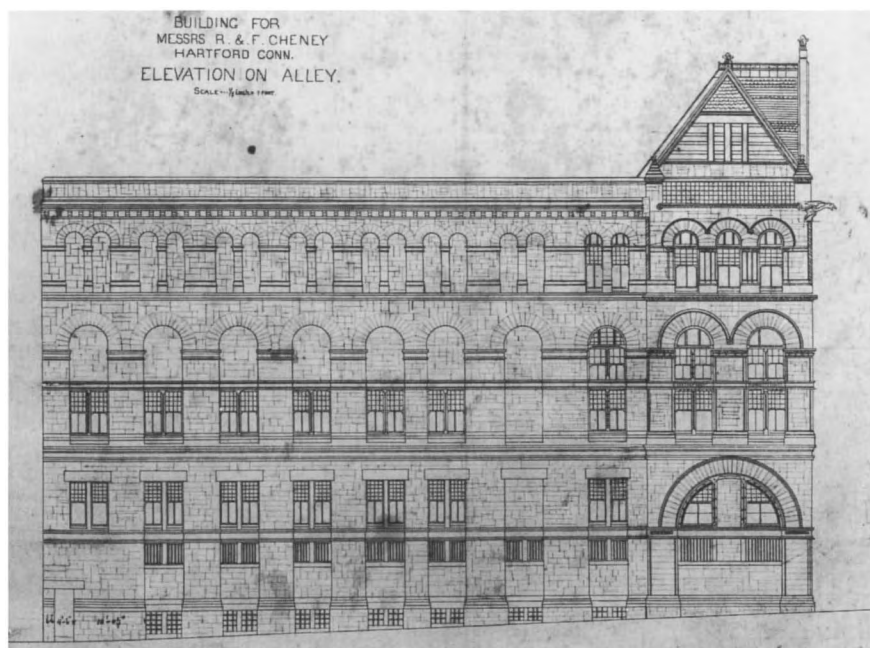
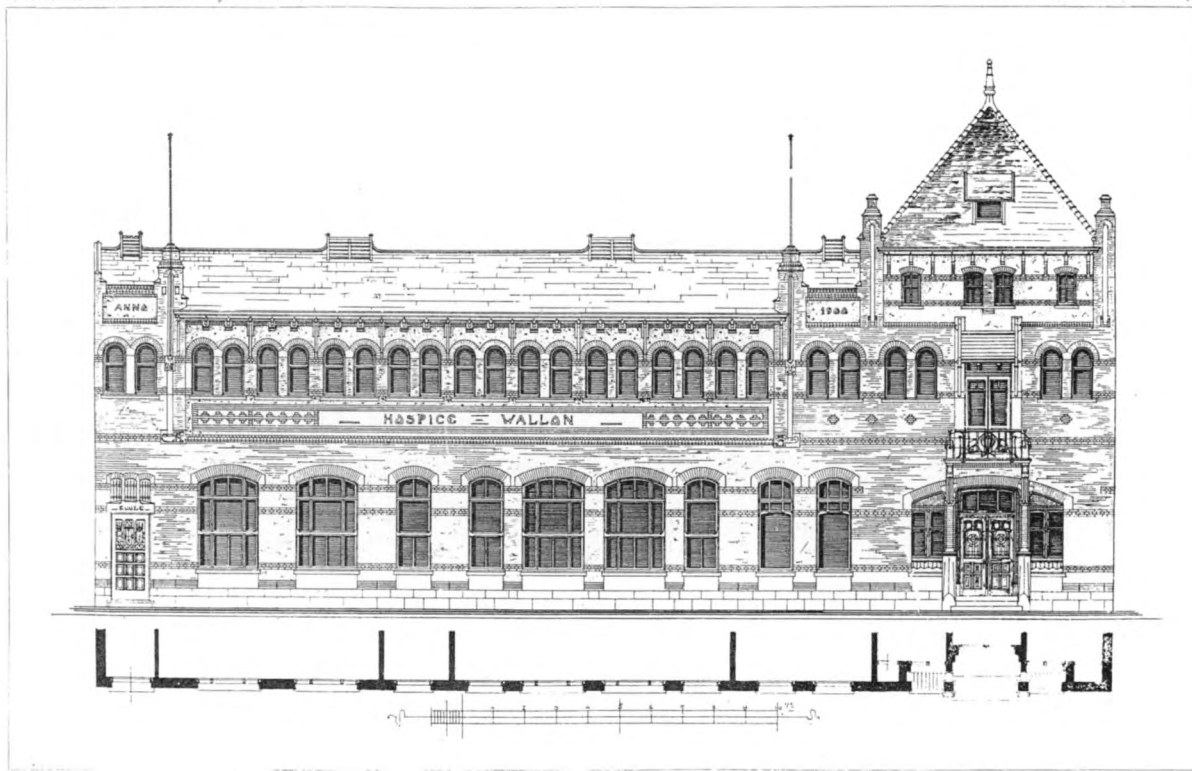
15 Warehouse, New York,
Cook & Babb 1880
(Foto Daly, 1886).

16 Insurance Exchange,
Chicago, Burnham & Root
1884 (Foto Daly, 1886).

Nog opmerkelijker is het feit dat een vroegere compagnon van Stok, Willem Molenbroek, in hetzelfde jaar het bekende 'Witte Huis' ontwierp, dat ook een duidelijk Amerikaans karakter had. Het is zeer aannemelijk dat beide architecten op de hoogte waren van elkaars werk. Deze vooronderstelling wordt versterkt doordat zowel Stok als Molenbroek (actief)lid waren van de Rotterdamse Bouwvereniging. Zo gebeurde het dat Stok in 1898 aan de Prins Hendrik-kade voor de firma Van der Lught een enorm pakhuis bouwde, terwijl nog geen kilometer verder aan de Gelderse Kade het 'Witte Huis' van Molenbroek verrees. Het pand van Molenbroek was in de tijd dat het gereed kwam het hoogste kantoorgebouw van Europa en verwees daarmee naar de 'skyscraper'. Het pakhuis van Stok, waarvan slechts de bouwtekeningen en een oude foto teruggevonden zijn, vertoont bij nadere bestudering elementen die geleend kunnen zijn van Amerikaanse voorbeelden. (afb. 13 & 14) De gevelopbouw lijkt op die van een Amerikaans 'arcaded building': een sokkelzone, de middenzone met geschakelde rondbogen en vensterpartijen en tot slot een attiekzone. Zoals uit de tekening blijkt werd het zes verdiepingen tellende gebouw gedomineerd door geschakelde rondbogen. De consequente herhaling van deze rondbogen moet in de 95 meter lange gevel een imponerend schouwspel zijn geweest. Directe voorbeelden wat betreft de gevelcompositie

kunnen herleid worden tot Amerikaanse gebouwen die in het boek van Daly voorkomen. Als voorbeeld kan hier een pakhuis (warehouse) aan de Duane Street, New York van de architecten Cook en Babb genoemd worden. (afb. 15) Een opvallend detail is dat zowel bij Stoks pakhuis als het eerst genoemde Amerikaanse voorbeeld in de voet van elke rondboog twee kleine rondboogvormige vensters zijn geplaatst. Uiteraard zijn er ook opmerkelijke verschillen tussen deze voorbeelden. Zo heeft Stok geen doorgaande horizontale lijsten gebruikt. Op deze wijze is een soberder, zakelijker gevel ontstaan. J.P. Stok heeft er trouwens nooit naar gestreefd een kopiist te zijn. Hij gebruikte de Amerikaanse voorbeelden slechts als inspiratiebron en vertaalde deze op eigen wijze als details in zijn gebouwen. Zo is de hoekoplossing in het gebouw van Stok een ander curieus detail dat men bij enkele Amerikaanse warehouses kan terugvinden. Stok ontwierp daarvoor een soort geabstraheerde, uitkragende toren. Dit motief kan wellicht teruggevoerd worden op de Insurance Exchange van de architecten Burnham en Root die eveneens een torenachtige uitbouw op de hoek plaatsten. (afb. 16) Het in 1991 afgebroken 'Waalsche Weeshuis' (ook bekend als het Hospice Wallon) aan de Oranje Buitensingel in Den Haag was een ontwerp uit 1899 en vertoonde een aantal opmerkelijke overeenkomsten met een Amerikaans voorbeeld. (afb. 17) Bekijken we de

17 Ontwerp Hospice Wallon, Oranje Buitensingel Den Haag, J.P. Stok 1900.

18 Ontwerp Cheney Building, Hartford Conn., H.H. Richardson 1875.

geveltekening dan valt direct een aantal Amerikaans-richardsoniaanse motieven op. De aaneenschakeling van de kleine rondbogen onder de dakgoot is een motief dat Richardson regelmatig gebruikte. In zijn totaliteit vertoont het ontwerp van Stok een opmerkelijke overeenkomst met de twee bovenste verdiepingen van Richardsons Cheney Building in Hartford. (afb. 18)

Naast genoemde overeenkomsten zijn ook hier de verschillen even opmerkelijk. Zo treffen we in het ontwerp van Stok Art Nouveau-elementen aan en ook het materiaalgebruik verschilt met dat van Richardson. (afb. 19) Hieruit blijkt andermaal dat Stok gebouwen van Richardson als inspiratiebron heeft gebruikt, maar volgens zijn eigen inzichten en opvattingen de architectuur heeft ingevuld. Stok

bleef daarmee met beide benen op de Nederlandse grond staan. Dat gold ook voor het volgende project. In 1907 kreeg Stok de opdracht een nieuw station aan het Hofplein in Rotterdam te bouwen. Het zou een van zijn meest bewonderde werken worden. Het station lag aan een onregelmatig plein, dat in die tijd om verkeerstechnische redenen sterk ter discussie stond. Het station had wat de plattegrond betreft de vorm van een halve cirkel, waarvan de convexe zijde naar het plein was gekeerd en de achterzijde een geheel

19 *Hospice Wallon, detail*
(Foto Gemeente archief
Den Haag).

vormde met het spoorviaduct van de lijn Rotterdam-Dordrecht. Het station was een zogenoemd 'kopstation'; het eindpunt van de lijn Den Haag-Rotterdam-Hofplein. (afb. 20 & 21)

Ook hier lijkt de fysionomie van de voorgevel praktisch geheel overgenomen te zijn van een gebouw van Richardson: het Ames Building in Boston. (afb. 22) Ook dit gebouw heeft een halfronde plattegrond maar een geheel andere, door de Amerikanen dikwijls toegepaste gevelinvulling. Het drie bouwlagen tellende gebouw heeft op de begane grond vijf grote geschakelde rondbogen. In de tweede verdieping is het aantal opgelopen tot dertien kleinere rondbogen om in de derde verdieping te verdubbelen tot zesentwintig. Deze gevelopbouw heeft wederom een sterke gelijkenis met de opbouw van een romeins aquaduct.

Stok had echter een veel eenvoudiger oplossing bedacht. Het station telde twee bouwlagen waarbij de aaneengeschakelde rondbogen over beide verdiepingen doorliepen. Tussen de eerste en tweede verdieping bevond zich een brede horizontale band waarin tableaux geplaatst waren.

Opmerkelijk is de overeenkomst van de middelste topgevels in beide ontwerpen, maar ook hier verschilt de invulling daarvan.

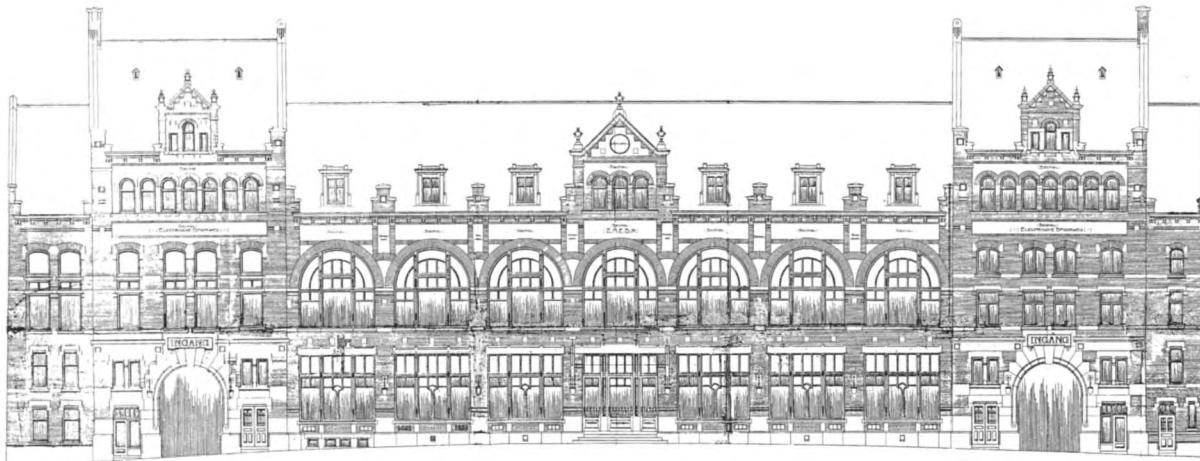
Nu een drietal ontwerpen van Stok de revue is gepasseerd, kan in ieder geval de conclusie getrokken worden dat Stok al rond 1895 op de hoogte moet zijn geweest van het werk van Richardson en ook met het werk van architecten uit de New York school.

In het werk dat Stok na 1907 produceerde zijn de 'arcaded' rondbogen verdwenen. Het neo-romanesque bleek uit de mode te zijn. Veel architecten die in

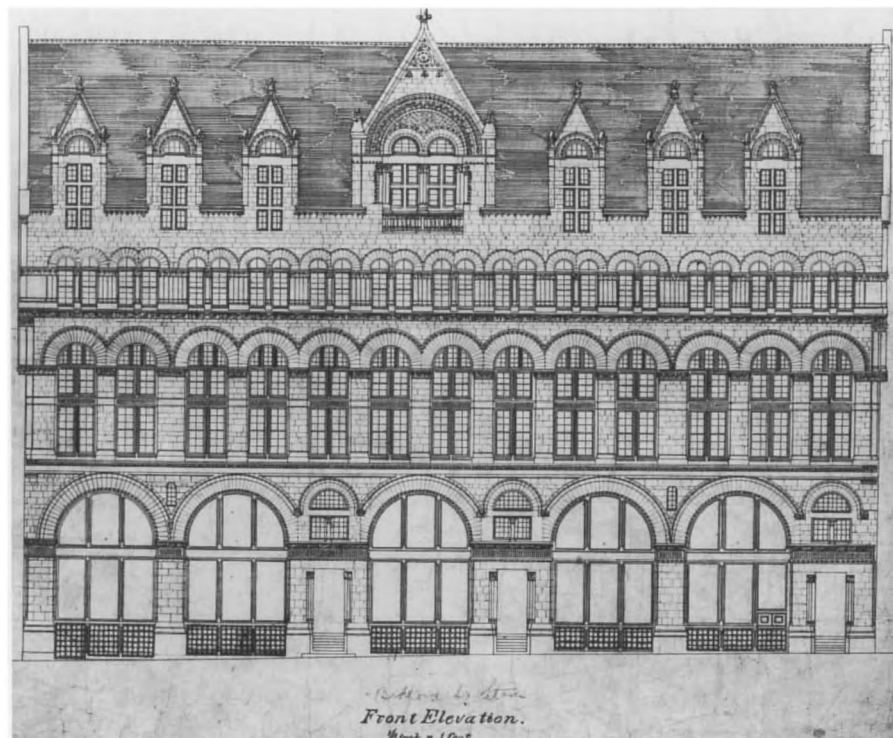

20 *Voorgevel station Hofplein, Rotterdam, J.P. Stok*
1907 (Foto rond 1915).

21 *Ontwerp voorgevel station Hofplein, Rotterdam, J.P. Stok 1907.*

22 *Ontwerp Frederick Lothrop Ames Building, Boston, H.H. Richardson 1882.*

het laatste decennium van de negentiende eeuw met behulp van stijlcitaten uit de Amerikaanse architectuur het eclecticisme trachtten af te schudden, volgden met grote belangstelling de nieuwe ontwikkelingen aldaar. Dit ging rond 1910 al veel makkelijker dan twintig jaar eerder omdat de communicatie tussen de beide werelddelen inmiddels veel beter was geworden. Ook verschenen steeds meer architectuurpublicaties over de Verenigde Staten.

Aan het eind van de vorige eeuw had een nieuwe generatie Amerikaanse architecten het roer overgenomen en de architectuur een heel ander aanzicht gegeven. De architect Louis Sullivan (1856-1924) ontwikkelde een veel zakelijker ogende architectuur

met behulp van een nieuwe en moderne vormentaal. Het gebouw dat in het fotoboek van Daly wordt getoond laat al enigermate zien in welke richting hij zich zou ontwikkelen. (afb. 23) In een artikel dat hij in 1896 schreef, legde hij uit aan welke voorwaarden een modern kantoorgebouw moest voldoen. Sullivan ging er vanuit dat een kantoorgebouw uit een reeks kleine kantoren bestond die elk hun eigen 'cel' hadden. Deze opeenstapeling van cellen bepaalt het uiterlijk van het gebouw: 'we take our cue from the individual cell, which requires a window with its separating pier, its sill and lintel, and we, without more ado, make them all look alike because they are all alike.'²⁸ Op deze wijze werd de vorm van het gebouw bepaald door de functie: 'form follows func-

23 Rothschild Store, Chicago, Adler & Sullivan 1880
(Foto Daly, 1886).

tion', Sullivans beroemde slogan, staat aan de basis van de moderne architectuur.

Toen Berlage in 1910 naar de Verenigde Staten afreisde, ontmoette hij daar ondermeer Louis Sullivan. In Nederland genoot het werk van deze Amerikaanse architect na 1910 dan ook meer bekendheid.²⁹ Het latere werk van Stok lijkt op een aantal punten de theorieën van Sullivan te volgen. Net als Sullivan benaderde Stok de architectonische vormen op een zakelijker manier en legde hij meer de nadruk op repeterende structuren. De rondbogen verdwenen, maar de horizontale driedeling in de opbouw van de gevel bleef gehandhaafd: een sokkelzone, een middenzone en de attiekzone. Deze driedeling is bij gebouwen vrij algemeen, maar werd door de Amerikaanse architecten extra geaccentueerd, bijvoorbeeld door een andere invulling of door ander materiaalgebruik. Stok bleef ook na 1910 trouw aan de Nederlandse traditie, zowel wel wat het materiaalgebruik, als wat de schaal van de gebouwen betreft. Dit blijkt ook weer uit het kantoorgebouw van de Koninklijke Maatschappij 'De Schelde' in Vlissingen dat Stok in 1913 bouwde. (afb. 24) Direct valt de streng ingedeelde, monumentale voorgevel op. De symmetrie speelt een duidelijke hoofdrol; de zijvleugels die iets naar voren steken flankeren het middengedeelte met

de hoofdingang op de middenas. De geveldelen verhouden zich van 1:3:1. Het repeterende element van de verdiept gelegen vensterpartijen bepaalt het aanzicht van het gebouw. Achter deze vensters bevinden zich de kantoren. Onder het statige, uitzwenkende schilddak bevindt zich de attiekzone waarin rechthoekige vensters zijn geplaatst. Opmerkelijk is de lagere aanbouw aan de achterzijde waar Stok de betonnen draagconstructie het uiterlijk van de gevels liet bepalen. De plattegrond is volgens de bouwtekening onderverdeeld in honderdvijf vierkanten. Op dit raster heeft Stok de indeling van het interieur vastgesteld.

In 1914 won Stok, die toen samenwerkte met architect Diehle, een prijsvraag die was uitgeschreven door de Steenkolen-Handelsvereniging (SHV). De opdracht was een nieuw kantoorgebouw te ontwerpen. Naast Stok leverden ook Otten & Overeynder, Kromhout en Bles ontwerpen in.³⁰ De locatie van het nieuwe kantoorgebouw bevond zich op de hoek van de Westerkade-Veerhaven in Rotterdam. Daar Stok in het verleden al diverse keren hoekgebouwen had ontworpen, kon hij zich op dit terrein een expert noemen. (afb. 26 & 27) De voorgevel van het SHV gebouw is in essentie gelijk aan die van het kantoorgebouw in Vlissingen: de drie-deling van de gevel in een sokkelzone, een middenzone waarachter zich de kantoren bevinden, en een attiekzone waarin langwerpige rechthoekige vensters zijn geplaatst. Net zoals in Vlissingen heeft het gebouw in de breedte ook een drie-deling met aan weerszijde van de middenpartij een door een topgevel bekroonde gevel die geaccentueerd wordt door deze een klein stuk naar voren te laten springen. Een opmerkelijke afwijking van de symmetrie is het verschil in breedte van de beide topgevels. De topgevel aan de Veerhaven is smaller dan die aan de Westerkade.

De hoofdingang bevindt zich in de ronde hoekpartij op de middenas en wordt geaccentueerd door drie 'Atlanten' die het balkon boven de ingang dragen. De gevel is opgetrokken uit natuursteen waarin vele decoraties zijn verwerkt.

Ook dit kantoorgebouw heeft wat uitstraling betreft niets Amerikaans. Maar de denkwijze van waaruit de gevel zijn indeling kreeg, verraadt evenals bij het kantoorgebouw in Vlissingen, dat Stok het principe van Sullivans *form follows function* in zijn achterhoofd gehad heeft. Stok heeft echter nooit de behoefte gevoeld in een zuivere Amerikaanse trant te bouwen, hij trachtte, net zoals andere Nederlandse architecten zijn gebouwen een eigen karakter te geven. Reinink zegt hierover: 'De Hollanders keken naar de Amerikaanse architectuur met Hollandse ogen, die waren getraind door de Franse architect Eugene Viollet-Le-Duc.'³¹ Dit gold ook voor Stok.

24 Voorgevel Kantoor-
gebouw 'De Schelde',
Vlissingen, J.P. Stok 1913
(Foto rond 1915).

25 Voor- en zijgevel van het
kantoorgebouw 'De Schelde',
Vlissingen, J.P. Stok 1913
(Foto rond 1915).

J.P. Stok en het Monumenten Inventarisatie Project

J.P. Stok wordt in Rotterdam gezien als een belangrijk architect, die ondanks het feit dat het grootste deel van zijn oeuvre verloren is gegaan, regelmatig op de Rotterdamse MIP-lijst voorkomt. Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) heeft in Rotterdam dertien panden van Stok geïnventariseerd; twee daarvan zijn door het MIP aan Stok toegeschreven en

twee panden waren wel geïnventariseerd maar niet aan Stok toegeschreven.³² Het onderzoek dat in 1987 werd gedaan had uiteindelijk ook twaalf Stok-objekten opgeleverd. Het MIP heeft dus in dit opzicht geen nieuw materiaal naar boven gebracht.

Inmiddels heeft de Rotterdamse gemeenteraad een gemeentelijke monumentenlijst samengesteld. Op deze lijst bevinden zich vier panden van Stok: een woonhuis aan de Essenlaan 64, het zogenoemde Hulstkampgebouw aan de Maaskade 119-121, het

kantoorgebouw aan de Westerkade hoek Veerhaven en tot slot de Remonstrantse kerk aan de Westersingel die hij samen met H. Evers bouwde. Van de ongeveer veertig gebouwen die Stok gebouwd heeft, is een uiteindelijke score van vier op de monumentenlijst zeer karig te noemen. Helaas is dit tekenend voor nagenoeg alle Rotterdamse architecten die voor de oorlog in hun stad bouwden. Ook bij landelijk bekende architecten als J. Verheul, Jac. van Gils en W. Molenbroek is hetzelfde overkomen; hun oeuvre vertoont eveneens grote lacunes. De vier panden die van Stok op de gemeentelijke monumentenlijst zijn gekomen, zijn alle min of meer een representant uit een bepaalde stijlperiode van de architect en we kunnen daarom in dat opzicht spreken van een evenwichtige aanwijzing. Het Hulstkampgebouw vertegenwoordigt de eclectische periode, waarin Stok veelal met neo-rennaissance details werkte. Het woonhuis aan de Essenlaan is eigenlijk een vreemde eend in de bijt. (afb. 28) Stok, die -voorzover we dat weten- niet veel van dit soort huizen ontwierp, heeft bij dit huis enkele elementen verwerkt die, wat de gevelcompositie betreft, verwantschap lijken te tonen met de stijl van bouwen die we bij de Schotse architect MacCintosh zien. MacCintosh was in 1903 al een internationaal bekend architect en met name zijn

26 Voorgevel kantoorgebouw Steenkolen Handelsvereniging, Westerkade/Veerhaven Rotterdam, J.P. Stok 1914 (Foto M. Laman 1993).

27 Detail kantoorgebouw Steenkolen Handelsvereniging, Rotterdam (Foto M. Laman 1993).

kunst-academie in Glasgow (1898), waar hij op originele wijze Art Nouveau elementen in verwerkte, werd buiten Schotland geroemd. Het kantoorgebouw aan de Westerkade tot slot, is een representant uit de zakelijke periode van Stok. De nog niet genoemde Remonstrantse kerk is een overgangswerk waarvan we niet weten hoe groot de invloed van Stok op het

uiteindelijke ontwerp geweest is. Al heeft het bombardement een onnavolgbare verwoesting op de Rotterdamse gebouwen tot gevolg gehad, de afbraak van oude panden gaat tot op de dag van vandaag -in veel gevallen heel onopgemerkt- door. Gebouwen uit de MIP periode vallen regelmatig ten prooi aan nieuwe stedelijke ontwikkelingen waar zij geen plaats meer

28 Woonhuis Essenlaan 64,
Rotterdam, J.P. Stok 1904
(Foto M. Laman 1993).

in schijnen te hebben. Elke MIP-inventarisator weet wel een voorbeeld van een geïnventariseerd object dat inmiddels gesloopt is. Voor deze gebouwen is het MIP te laat gekomen. Ook gebouwen van Stok verdwijnen nog steeds, zoals het Hospice Wallon aan de Oranje Buitensingel in Den Haag dat in 1991 moest wijken voor de nieuwbouw rond het nieuwe Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu. Aan de andere kant heeft het MIP ook een positieve effect op het behoud van historisch waardevolle objecten. Het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst aan de hand van de door het MIP geïnventariseerde objecten -zoals thans in vele gemeenten gebeurt- is hier een voorbeeld van. Het MIP heeft bovendien de mogelijkheid gecreëerd dat geïnventariseerde objecten uit de periode 1850-1940 beter bestudeerd kunnen worden. Het zal in de nabije toekomst mogelijk zijn de gegevens te gebruiken voor onder andere architectuurhistorisch onderzoek. Met name voor architecten die in de loop van de tijd in de vergetelheid zijn geraakt, bestaat hierdoor de mogelijkheid aan die anonimiteit te ontsnappen. Van de architect J.P. Stok Wzn. is in ieder geval een tip van de sluier opgelicht.

1. Reeds in 1987 onderzocht de auteur het werk van J.P. Stok. Dit onderzoek resulteerde in een doctoraalscriptie: M. Laman, *J.P. Stok, architect te Rotterdam (1862-1942)*, Leiden 1987.
2. Hieronder staan de belangrijkste 'industriële' gebouwen van J.P. Stok die gebouwd heeft. De gebouwen die met een [+] zijn gemarkeerd bestaan niet meer.
1890 Kantoorgebouw annex woning voor de firma Laming & Sons aan de Maaskade, Rotterdam.

- 1893 Fabriek Gobah aan de Prins Hendrikkade, Rotterdam. [+]
  - 1898 Pakhuispand voor de firma W. van der Lugt & Zn, Rotterdam. [+]
  - 1899 Kantoorpand voor de Badische Aktien Gesellschaft aan de Maaskade, Rotterdam. [+]
  - 1901 Fabrieksgebouw voor de steendrukkerij van de firma Kuhn & Zn., Rotterdam. [+]
  - 1902 Weverij en ketelhuis der Koninklijke Tapijtfabriek 'Werklust' voor de firma W. Stevens & Zn. aan de Lage Oostzeedijk, Rotterdam. [+]
  - 1903 Opslagpand 'Santos' (in samenwerking met J.J. Kanters).
  - 1904 Kantoorgebouw, pakhuizen en woningen van de NV. Thomsen's Havenbedrijf aan de Brede Hilledijk, Rotterdam.
  - 1909 Kantoorgebouw voor de firma Wibaut en Co. in Vlissingen.
  - 1912 Kantoorgebouw voor de firma Nievelt-Goudriaan aan de Parklaan, Rotterdam.
  - 1913 Kantoorgebouw der Koninklijke Mij. 'De Schelde' in Vlissingen. [+]
  - 1914 Kantoorgebouw der Steenkolen-Handelsvereniging aan de Westerkade/Veerhaven, Rotterdam.
  - 1917 Kantoorgebouw der Rotterdamse Bankvereniging aan de Havenstraat, Rotterdam.
3. Het werk van de volgende architecten was op de tentoonstelling te zien: D. van Ameyden van Duyn, F. Bakker, J. Brinkman, M. Brinkman, Braakman en Co., W. Bruynzeel Czn., P.G. Buskens, W. Coepijn, A. le Comte, H. Evers, H. Folkers, Fortuyn, Jac. van Gils, G.H. van Goor, B. Hooykaas, P. Hooykaas, H.D. van Hoogstraten, J.J. Kanters, van Kempe-Valk en Co., H. van de Kloot-Meyburg, A.J.Th. Kok, Kruthoffer en Doll, W.H. Lieuwens, Gebr. Margry en Snickers, A.N. Meyneken, W. Molenbroek, Muller & Droogleever, A. Nolen, A.B.P. Otten, W.F. Overeynder, J.H. de Roos, J.H. Schmitz, C.L. Stal, J.P. Stok, W. Stok, C.B. van der Tak, C.J. van Tussen-

- broek, J. Verheul, P.A. Weeldenburg, J. van Wijngaarden.
(niet alle voorletters zijn bekend)
[bron: catalogus van de tentoonstelling, Rotterdams
Gemeentearchief]
4. De *Bibliotheek voor de Moderne Hollandse Architectuur* is een reeks fotografische monografieën verschenen tussen 1910 en 1918 en behandelde per deel één architect. Onder andere de volgende architecten zijn in de reeks aan de orde gekomen: G. van Arkel, J.B. van der Ban (Haarlem), Jac. van Gils, P. M. H. Huurman (Groningen), A. Jacot, A.D.N. van Gendt, Johs. Gort (Den Haag), A.J. Kropholler, F. Kuipers (Amsterdam), Joh. Mutters (Den Haag), ir. J.A.G. van der Steur, J.P. Stok Wzn., J.A. van Straaten jr., P.M. van der Veen en J. Verheul (Rotterdam).
  5. De volgende tijdschriften werden doorgenomen: *De Architect* (1890-1917), *Architectura* (1893-1917), *Bouwkundig Tijdschrift* (1885-1908), *Bouwmeester* (1885-1895), *De Bouwwereld* (1902-1920), *Bouwkunst* (1909-1915), *De Opmerker* (1885-1918), *Vademecum der Bouwvakken* (1886-1900).
  6. A.P. van Leeuwen in: *Americana, Nederlandse Architectuur 1880-1930*, catalogus van het Rijksmuseum Krölller-Müller, Otterlo 1975, p. 85 e.v.
  7. De volgende publicaties over vroege Amerikaanse invloeden op de Nederlandse architectuur zijn van belang:
A.W. Reinink, 'American influences on late nineteenth-century Architecture in the Netherlands', *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)*, vol. XXIV, nr. 2 may 1970.
T.A.P van Leeuwen in: *Americana, Nederlandse Architectuur 1880-1930*, catalogus van het Rijksmuseum Krölller-Müller, Otterloo 1975, p. 51-90.
Auke van der Woud in: *Americana, Nederlandse Architectuur 1880-1930*, catalogus van het Rijksmuseum Krölller-Müller, Otterloo 1975, p. 8-26.
Auke van der Woud, 'Nederland en de Nieuwe Wereld', *Wonen TABK*, nr. 22, 1975.
M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, Den Haag 1983.
  8. E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen hoofdtijdperken der architectuur, dl. II*, Rotterdam 1920, p. 767
  9. E. Gugel, idem, p. 798.
  10. G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland, 1900-1940*, Den Haag 1978, p. 24
  11. L. Gans, *Nieuwe Kunst, De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau*, Utrecht 1966, p. 36.
  12. Deze informatie werd via de kleinkinderen van J.P. Stok verkregen. Na zijn dood in 1943 werd de verzameling onder de familieleden verdeeld en ging een deel naar het museum Boymans-Van Beuningen.
  13. L. Gans, *Nieuwe Kunst*, p. 66; *Bouwkundig Tijdschrift*, XVI, 2de deel, 1898; Bouwtekening onder nummer 1168-1517 (1896) in het Rotterdams gemeentearchief.
  14. A.W. Weissman, 'De bouwkunst in de Verenigde Staten van Noord-Amerika', in *De Opmerker*, 32-ste jrg., nr. 14, 1897, p. 105.
  15. Voor een uitgebreid overzicht over het ontstaan van een Amerikaanse nationale stijl, zie: Montgomery Schuyler, *American Architecture and other writings*, Cambridge Mass., 1961, p. 200-225.
  16. In: *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)*, vol. XXIV, nr. 2 may 1970, p. 164. De tijdschriften die A.W. Reinink onderzocht waren: *Magazine of Art, Art Journal, The Builder, The Architect, RIBA, Journal of Proceedings, The Studio, Deutsche Bauzeitung, Architectonische Rundschau, Wiener Bauindustriezeitung en Revue de l'art Chretien*.
  17. Zijn bevindingen zijn verwerkt in het proefschrift 'Evaluations of American architecture by European critics 1875-1900', Wisconsin 1962.
  18. De drie fotoboeken van Daly zijn door Lewis in 1975 gebundeld en onder de titel 'American Victorian Architecture, a survey of the 70's and 80's in contemporary photographs' Dover Publications, New York 1975, opnieuw uitgegeven.
  19. A.W. Weissman werkte vanaf 1887 aan een Nederlandse bewerking van 'Lübke's Kunstgeschichte' waarover hij in 1897 in *De Opmerker*, nr. 14, p. 105, schreef.
  20. Deze anekdote wordt verteld in Montgomery Schuyler, *American Architecture and other writings*, p. 297.
  21. A. van der Woud, in: *Americana*, catalogus Rijksmuseum Krölller-Müller, Otterlo 1975, p. 18.
  22. A. van der Woud, in: *Americana*, p. 18.
  23. M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, Den Haag 1983.
  24. T.A.P. van Leeuwen, in: *Americana*, p. 85.
  25. A. van der Woud, in: *Americana*, p. 16.
  26. H. Evers en J.P. Stok, De nieuwe remonstrantse kerk te Rotterdam, *Bouwkundig Weekblad*, 1e stuk, dl. XVI, 1898, p. 3.
  27. DE TWEELING.
De beurs 1) in d' Amstelstad, dank wijze? nieuwigheden

Zoo zwaar belast als nooit een' platgetreden!
Verwierf in anderen zin, als tempel voor den handel;
In 't nieuw gedacht costuum, veel oordeel op haar wandel-

Te midden van 't gewoel, veroorzaakt door den strijd
Werd *humoristisch* door een vakman, er de aandacht aan gewijd
Dat zonderling; hoe ver ook uit elkaar
Toch Rotte en Amsterdam verkreeg een tweelingpaar.

Hun photo's hing hij voor de glazen
Het volk stond stil, en vol verbazen
en die de beurs zag, zei: dat is de kerk!
Zoo'n overeenkomst is er onderling in 't werk,

Is 't louter toeval, is 't geen plagiaat
Dat zoo de eene op de andere lijken gaat?
Nee 't is de stijl der toekomst, en wat nooit mist,
Berekend uit den driehoeksvorm. *Thans is het feit beslist!*

En of men nu al hoog of laag gaat zeuren,
't Is dom..... Waar wonderen als hier gebeuren,
Daar past het waarlijkwel te zwijgen
Daar breekt de tegenstand, is geen gelijk te krijgen!

De humorist, die bij de kerk de spitsen liet verdwijnen
En bij de beurs, een deel der gevels niet verschijnen,
Vroeg of het mogelijk was, in plaat te laten zien
Wat wonderen er ook nog in onze tijd geschien.

Zoo geven wij met vol vertrouwen
Te zien een tweetal van gebouwen
In een waarvan 't geweten zich doet *hooren*;
Terwijl op de andere men het menigmaal moet *smoren*.

Wij zeggen niets, en laten 't oordeel vrij.
Alleen het plaatje, ja, dat geven wij-
Opdat een elk, zich zelf kan overtuigen,
Hoe voor den driehoek zich de groote geesten buigen,

H.

1) Portemonnaie.

Uit: *Vademecum der Bouwvakken*, nr. 9, p. 65-66, 1898.

28. L. Sullivan, uit: *Kindergarten Chats and other writings*,
Dover 1979 (reprint), p. 202-213.
29. A. van der Woud, in: *Americana*, p. 17.
30. Het ontwerp van Bles is afgedrukt in het *Bouwkundig
Weekblad*, jrg. 36, 1915.
31. A.W. Reinink, American influences on late-nineteenth-
century Architecture in the Netherlands, *Journal of the
Society of architectural Historians*, voll XXIV, no.2, may
1970, p. 174.
32. Het gebouw van de Koninklijke Maatschappij 'De Schelde'
in Vlissingen is eveneens door het MIP geïnventariseerd.

De auteurs

Bergé, dr W.G.M. (1932) studeerde bouwkunde aan het V.B.O. te Arnhem met als specialisatie restauratiekunde kunstgeschiedenis te Nijmegen en Utrecht. In 1978 gepromoveerd bij prof. dr J.K. Steppe in Leuven op beeldhouwkunst. Sedert 1988 werkzaam als zelfstandig architect en wetenschappelijk onderzoeker op het gebied van bouw- en beeldhouwkunst.

Denslagen, dr W.F. (1946) studeerde architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1968-1975) en werkt sinds 1977 bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In 1987 promoveerde hij op de studie 'Omstreden Herstel' die bij de Staatsuitgeverij in Den Haag is verschenen.

Dröge, drs J.F. (1953) studeerde bouwkunde aan de TH Delft en kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij werkte een aantal jaren bij verschillende architectenbureau's en vanaf 1983 als bouwhistoricus bij de TH Delft. Sinds 1987 is hij werkzaam als zelfstandig bouwhistoricus in Leiden.

Drunen, ir A.H. van (1947) studeerde weg- en waterbouwkunde aan de Hogere Technische School te 's-Hertogenbosch en bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft met als afstudeerrichtingen architectuur en restauratie. Sinds 1975 werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus te 's-Hertogenbosch.

Laman, drs M. (1958) studeerde van 1976 tot 1981 aan de Nieuwe Lerarenopleiding in Delft met als hoofdvak geschiedenis en van 1982 tot 1987 kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden, met als specialisatie moderne architectuur. Studeerde bij R. Meischke en T.A.P. van Leeuwen af op de Rotterdamse architect J.P. Stok Wzn. Werkte van 1989 tot 1993 mee aan het Monumenten Inventarisatie Project in de Provincie Utrecht.

Meischke, Prof. dr ir R. (1923) was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker bij die dienst. Wegens zijn talrijke en belangrijke publikaties op het gebied van de geschiedenis van het bouwen werd hem in 1983 door de Rijksuniversiteit van Utrecht een eredoctoraat verleend. Van 1985 tot 1988 was hij tevens hoogleraar in de architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Ottenheim, Prof. dr K.A. (1960) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Sinds 1983 is hij verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van deze universiteit. In 1989 promoveerde hij op het werk van Philips Vingboons. Is sinds 1 januari 1993 hoogleraar te Utrecht.

Surdèl, drs S. (1955) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie te Nijmegen, met als specialisme kunstgeschiedenis van de middeleeuwen. Onderzocht binnen het kader van de doctoraalscriptie onder andere de bouwmaten van de Pieterskerk te Utrecht. Heeft geen vaste betrekking, maar houdt zich o.a. bezig met bronnenonderzoek naar het kunstambacht tijdens de middeleeuwen en de klassieke oudheid.

Temminck Groll, B.I., Prof. dr ir C.L. (1925) is vanuit zijn functies in de wereld van de monumentenzorg, als restauratie-architect en als docent (thans nog bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam), als 'zijlijn' al sedert 1962 betrokken bij het onderzoek, de documentatie en de restauratie van monumenten in gebieden die eens een band met Nederland hadden of dat nu nog hebben.

Colofon

De redactie van het Jaarboek Monumentenzorg 1993 bestond uit:

G. Berends, M.J. Dolfin, E.M. Kylstra, R.J.A. van Suchtelen van de Haere, M.S. Verweij, R.J. Wielinga, M. Willinge.

Redactieadres:

Rijksdienst voor de Monumentenzorg
t.a.v. Afdeling Communicatie
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Uitgave: Waanders Uitgevers, Zwolle
Vormgeving: Roelof Koebrugge bNO
Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISBN 90 6630 438 3

ISSN 0925 7845

© 1994 Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

© 1994 tekst en illustraties: de auteurs

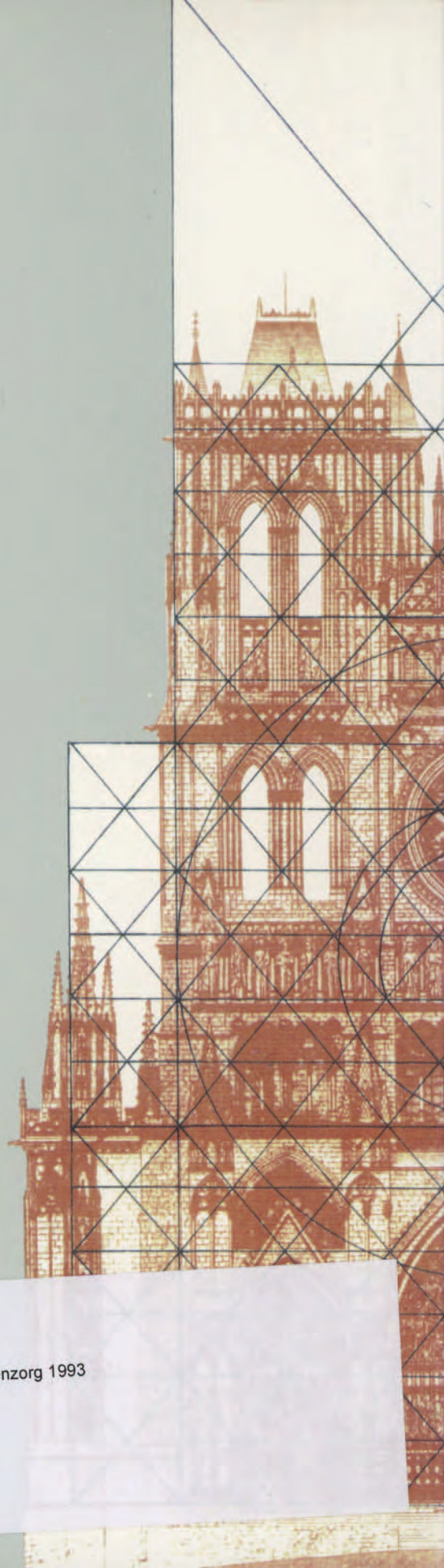
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90-6630-438-3

9 789066 304383

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

201694_007

_jaa030199301

Jaarboek Monumentenzorg 1993